

GOEDEREDEE-OUDE OOSTDIJK EEN HAVENPLAATS UIT DE ROMEINSE TIJD

J. DE BRUIN, G.P.A. BESUIJEN,
H.A.R. SIEMONS
& R.J. VAN ZOOLINGEN

GOEDEREDE-OUDE OOSTDIJK

GOEDEREDE-OUDE OOSTDIJK
EEN HAVENPLAATS UIT DE ROMEINSE TIJD

J. DE BRUIN, G.P.A. BESUIJEN,
H.A.R. SIEMONS
& R.J. VAN ZOOLINGEN

Universiteit Leiden

Hazenberg **Archeologie**

Gemeente
Goedereede

© 2012 auteurs

Uitgegeven door Sidestone Press, Leiden

www.sidestone.com

Sidestone bestelnummer: SSP118870001

ISBN 978-90-8890-083-9

Omslagillustraties: impressies van de opgraving in
Goedereede in 1958/1959, afkomstig uit de
opgravingsdocumentatie.

Omslagontwerp: K. Wentink, Sidestone Press

Lay-out: P.C. van Woerdekom, Sidestone Press

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Inhoudsopgave

1 Inleiding	9
1.1 Onderzoekskader Odyssee	9
1.2 Projectpartners	10
1.3 De onderzoekslocatie	10
1.4 Betrokken personen en instanties	13
1.5 Onderzoeksvragen, -verwachtingen, -methodes en afbakening	14
1.6 Opbouw van het rapport	16
1.7 Geschiedenis van het onderzoek	16
1.7.1 Verhalen over Romeinen	16
1.7.2 De aanleiding tot onderzoek	17
1.7.3 Het proefonderzoek	18
1.7.4 De eerste campagne (1958-1959)	18
1.7.5 De tweede campagne (1982-1983)	20
2 Het landschap	21
2.1 Vorming van het land	21
2.2 Geologie en stratigrafie van de vindplaats	24
2.3 Kanalisering van het kreeksysteem	27
3 Sporen en structuren	31
3.1 Inleiding	31
3.2 Werkwijze	35
3.3 Beschoeiingen en kadewerken	37
3.4 Ophoging van de natuurlijke ondergrond	42
3.5 Hoofd- en bijgebouwen	45
Lokale en Romeinse bouwtradities	45
Constructie en dak	46
Wanden en ingangen	47
Binnenindeling	48
Steenbouw	49
Gebouwencluster 1	49
Gebouw 1A	51
Gebouw 1B	52
Gebouw 1C	53
Gebouw 1D	55
Gebouw 1E	57
Gebouw 2	60
Gebouw 3	63
Gebouwencluster 4	64

Gebouw 4A	66
Gebouw 4B	67
Gebouw 4C	70
Gebouwencluster 5	74
Gebouw 5A	75
Gebouw 5B	78
Gebouwencluster 6	79
Gebouw 6A	80
Gebouw 6B	81
3.6 Waterputten	82
3.7 Kuilen	85
3.8 Greppels	86
3.9 Tot slot	87
4 Vondsten	89
4.1 Inleiding	89
4.2 Versierde terra sigillata	90
4.3 Onversierde terra sigillata	93
4.4 Stempels op onversierde terra sigillata	97
4.5 Geverfd aardewerk	97
4.6 Metaalglanswaar	100
4.7 Overige aardewerkgroepen en graffiti	101
4.7.1 Terra nigra beker	103
4.7.2 Pompejaans rood bord	103
4.7.3 Gesmookte beker	104
4.7.4 Arras waar	104
4.7.5 Planetenvaas	104
4.7.6 Twee afwijkende ruwwandige vormen	104
4.7.7 Zeer grote wrijfschaal	104
4.7.8 Noord-Menapische waar	105
4.7.9 Black Burnished Ware 2	105
4.7.10 Graffiti	105
4.8 Fragmenten van keramische vuurbokken	106
4.9 Terracotta beeldjes	108
4.10 Dakpanstempels	108
4.11 Munten	109
4.12 Fibulae	111
4.13 Glas	111
4.14 Benen speelschijfjes	112
4.15 Romeins schoeisel uit Goedereede	112

4.16 Steenkool	114
4.17 Botanisch onderzoek	115
4.18 Synthese van de vondsten uit Goedereede-Oude Oostdijk	116
4.18.1 Algemene karakterisering van het aardewerk	116
4.18.2 Algemene karakterisering overige vondsten	118
5 Synthese	119
5.1 Inleiding	119
5.2 Landschap en locatiekeuze	119
5.2.1 Locatiekeuze: kwelders, kreken en getijden	119
5.2.2 Ophoging en landaanwinning	120
5.3 Datering, omvang, structuur en aard van de nederzetting	123
5.3.1 Omvang en datering	123
5.3.2 Structuur van de nederzetting	125
5.3.3 Bebouwing	126
5.3.4 Kadewerken en beschoeiingen	130
5.3.5 De aard van de nederzetting: landbouw, handel, overslag en distributie?	133
5.4 Handelsnetwerken	136
5.4.1 Aardewerk	136
5.4.2 Graan	137
5.4.3 De route	138
5.4.4 Handelaren en schippers	139
5.5 Oude Oostdijk en de Romeinse kust	141
5.5.1 Oude Oostdijk en Oude Wereld	141
5.5.2 Oude Oostdijk en de militaire wereld	143
5.5.3 Oude Oostdijk en het Romeinse bestuursdistrict	147
5.6 Aanbevelingen voor vervolgonderzoek	150
6 Tot slot	151
<i>Afkortingen</i>	<i>153</i>
<i>Literatuur</i>	<i>155</i>
<i>Bijlage 1: Catalogus van de waterputten</i>	<i>165</i>
<i>Bijlage 2: Stempels op onversierde terra sigillata</i>	<i>169</i>
<i>Bijlage 3: Afbeeldingen versierde terra sigillata</i>	<i>173</i>
<i>De Auteurs</i>	<i>199</i>

INLEIDING

*Guus Besuijen
met een bijdrage van Iris Kaihatu*

Van september 2010 tot en met de winter van 2011 hebben de Universiteit Leiden en Hazenberg Archeologie een onderzoeksproject uitgevoerd met de titel ‘Goedereede-Oude Oostdijk: een Romeinse handelsplaats’. Goedereede-Oude Oostdijk is de projectnaam van opgravingen die in de jaren vijftig en tachtig van de vorige eeuw bij Goedereede werden uitgevoerd. Voor het huidige onderzoek werden de belangrijkste grondsporen en een selectie van het vondstmateriaal geanalyseerd en beschreven. Dit rapport is een van de resultaten van het project.

Op de vindplaats is destijds een aantal gebouwplattegronden uit de Romeinse tijd aangetroffen die kunnen worden toegeschreven aan een handelsplaats die aan een waterloop lag. Deze nederzetting is zeer bijzonder voor het zuidwestelijke kustgebied, omdat in deze regio veel vindplaatsen in de loop der tijden zijn weggespoeld.

1.1 Onderzoekskader Odyssee

Het onderzoeksproject ‘Goedereede-Oude Oostdijk: een Romeinse handelsplaats’ werd mogelijk gemaakt door een subsidie van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (OCW) en de gemeente Goedereede. Het project viel onder het zogenaamde kortlopende onderzoek in het kader van het onderzoeksprogramma Odyssee. Dit programma is een samenwerkingsverband van het ministerie van OCW, de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO)-gebied Geesteswetenschappen en Erfgoed Nederland. Het programma Odyssee richt zich op de wetenschappelijke ontsluiting van onuitgewerkt archeologisch veldonderzoek uit de jaren vóór de conventie van Malta (La Valetta), ruwweg de jaren 1900-2000. Het onderzoeksprogramma is een antwoord op de rapporten Odyssee I (2003) en Odyssee II (2005) die zijn opgesteld in opdracht van de Stichting voor de Nederlandse Archeologie

(SNA, later opgegaan in Erfgoed Nederland).¹ Uit beide rapporten bleek dat er een grote achterstand is in de uitwerking van archeologisch veldwerk uit de twintigste eeuw. Hierdoor is een potentieel aan kennis onbenut en ongezien en dreigt het verloren te gaan. Door het beschikbaar stellen van Odyssee-gelden kunnen de belangrijkste, onuitgewerkte onderzoeken gepubliceerd worden.

1.2 Projectpartners

De hoofdaanvrager van het onderzoeksproject is de Universiteit van Leiden met als medeaanvragers de gemeente Goedereede en Hazenberg Archeologie. De gemeente Goedereede heeft aanvullend op de subsidie van het ministerie van OCW belangrijke financiering bijgedragen om het project te realiseren. Het project werd uitgevoerd door de Universiteit Leiden en Hazenberg Archeologie. Ondersteuning werd verleend door de Afdeling Archeologie, Dienst Stadsbeheer van de gemeente Den Haag.

1.3 De onderzoekslocatie

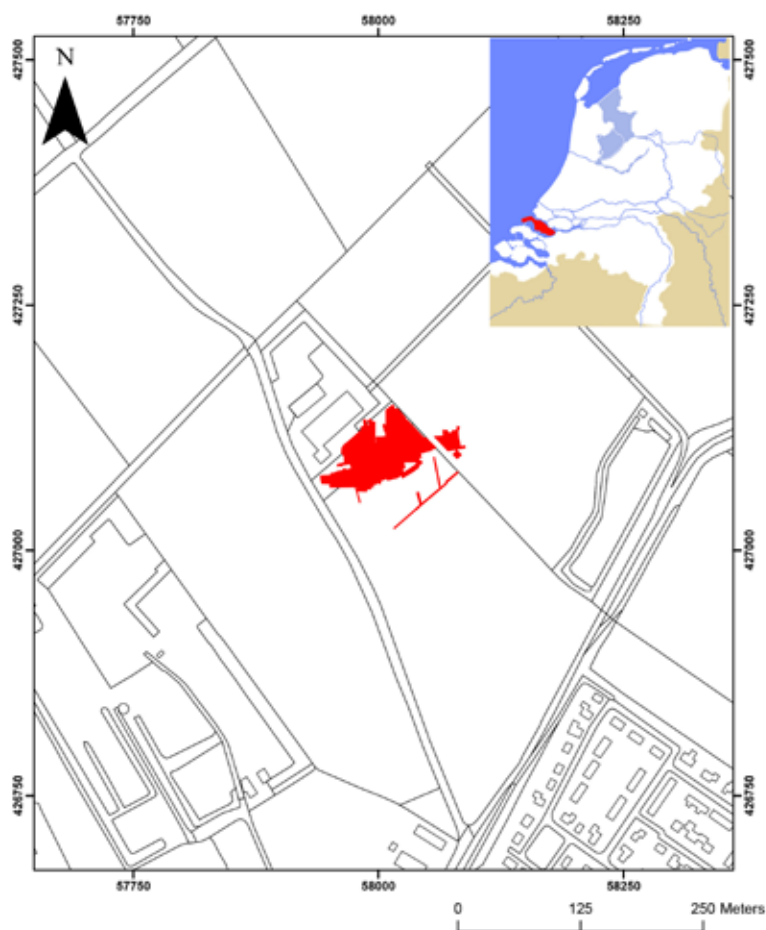
De vindplaats ligt op circa 200 meter ten noorden van Goedereede, aan de oostkant van de Klaverseweg, ten zuiden van de Romeinseweg en ten noordwesten van de Hoofddijk (afb. 1.1).² Het project is bij NWO bekend onder dossiernummer ODYK-10-02. De onderzoeksterreinen vallen onder het wettelijk beschermde archeologisch monument dat bekend staat onder nummer 765 (afb. 1.2).

De polder Oude Oostdijk behoort tot oudste polders van Goeree (afb. 1.3). Het is samen met het Oudeland van Diepenhorst een van de eerste ingepolderde gebieden van het eiland dat toentertijd Westvoorne werd genoemd. In de kronieken wordt vermeld dat beide polders in 1170 en 1173 overstroomden, zodat ze al vóór deze jaren moeten zijn aangelegd.

Goeree-Overflakkee was na de watersnoodramp van 1953 onderwerp van een grootschalige ruilverkaveling. Bij deze ruilverkaveling werden oude polders samengevoegd, nieuwe watergangen gegraven en oude sloten gedempt. De archeologische opgravingen in de Oude Oostdijkpolder waren een direct gevolg van deze landschappelijke herindeling omdat de vindplaats bedreigd werd door de nieuwbouw van een boerderij. Na de veldcampagnes in de jaren vijftig en tachtig is de situatie op en rond het terrein niet veranderd en is het nog steeds in gebruik als bouwland.

1 Hessing/Mietes 2003; Hessing 2005.

2 De na de ruilverkavelingen aangelegde Romeinseweg werd vernoemd naar de hier ontdekte vindplaats.

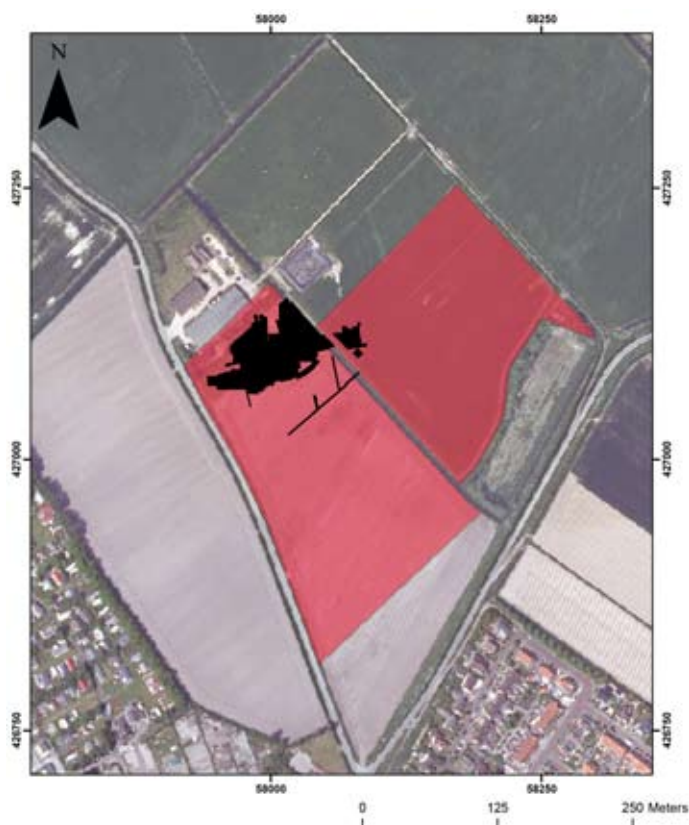

Afb. 1.1 De locatie van de opgraving Oude Oostdijk. Inzet: locatie van Goeree-Overflakkee in Nederland (rood).

Voor de nabije toekomst zijn geen ruimtelijk ontwikkelingen in de Oude Oostdijkpolder voorzien. Verwacht wordt dat de agrarische bestemming van het terrein voorlopig niet zal veranderen. De uitkomsten van het onderzoek kunnen gekoppeld worden aan de hedendaagse ruimtelijke ontwikkelingen in de gemeente Goedereede, zodat de archeologische verwachting voor het beschermde terrein en de directe omgeving nauwkeuriger in beeld gebracht kan worden.

Overige administratieve gegevens:

Provincie:	Zuid-Holland
Gemeente:	Goedereede
Plaats:	Goedereede
Toponiemen:	Oude Oostdijk
Kaartblad:	64F

Afb. 1.2 Het archeologische monument (in rood aangegeven) ter hoogte van de opgraving (in zwart) (Bron: CHS).

Afb. 1.3 Uitsnede van de kaart van Westvoorne met daarop de polder Oude Oostdijk (H. van Dijck, 1698). De vindplaats is aangegeven met een rode stip.

Centrumcoördinaten:	X: 58110 / Y:427050
Archis-nrs:	24641, 24645, 24646, 29755
Monument-nr:	765
Projectcode:	NWO_Odysee_Goedereede_5290 / ODYK-10-02
Plaats vondsten:	Provinciaal depot bodemvondsten Zuid- Holland te Alphen aan den Rijn
Digitale deponering:	DANS EASY, toegankelijk via http://easy.dans.knaw.nl

1.4 Betrokken personen en instanties

Bij de uitwerking en realisering van het project is hulp geboden door een aantal personen en instanties die wij hier willen bedanken.

Allereerst dank aan de subsidieverstrekkers van het project, het ministerie van OCW en het college van burgemeester en wethouders van de gemeente Goedereede, en in het bijzonder Mario Tomaello, beleidsmedewerker van de gemeente.

Ook dank aan Frits Kleinhuis van het provinciaal depot Zuid-Holland die toegang verschaftte tot de vondsten en de documentatie van het project. Tevens bedanken wij Jan Kuipers van de Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland (SCEZ) die de nog in Zeeland resterende opgravingsdocumentatie beschikbaar stelde. De Afdeling Archeologie, Dienst Stadsbeheer van de gemeente Den Haag en met name Everhard Bulten stelden werkruimte en middelen beschikbaar voor de uitwerking van de sporen en structuren.

Wouter Vos (Hazenbergh Archeologie) speelde een belangrijke rol bij de aanvraag van het project en verschaftte ons nuttige tips bij de analyse van de grondsporen. Belangrijk was ook Benno Ridderhof (MBB, Zaandam) die de data digitaal maakte en de veldtekeningen vectoriseerde. Medewerkers Milco Wansleeben, Jos Kleijne en Hella Hollander van DANS (Data Archiving and Networked Services, KNAW) bedanken wij voor het kosteloos scannen van de veldtekeningen en objecttekeningen in het kader van het Odyssee-project 'Odyssee in de Breedte'. Carol van Driel-Murray (Universiteit Leiden) keek opnieuw naar de leervondsten en stelde de determinaties uit 1959 bij. Klaartje Huijben (Hazenbergh Archeologie) determineerde een deel van de aardewerktekeningen. Corrie Bakels (Universiteit Leiden) hielp bij het interpreteren van een deel van de zadenmonsters uit Goedereede. Martijn Wijnhoven leverde de informatie over de maliënkolder van Ouddorp.

Iris Kaihatu inventariseerde in het kader van haar Bachelorstage aan de Universiteit Leiden de opgravings- en vondstdocumentatie en maakte deze digitaal, waarvoor dank. Studenten Jochem Koopman, Frank van Spelde en Joëlla van Donkersgoed determineerden de ge-

selecteerde vondsten uit Goedereede in het kader van het Bachelor-3 vak Materiaalstudies aan de Universiteit Leiden. Hans Klepper, Rias Olivier en Jan Both (tevens streekarchivaris bij ISGO) van de Historische Vereniging voor Goeree-Overflakkee 'De Motte' danken wij voor hun bijdragen aan het onderzoek. Toon Vugts corrigeerde de tekst van het rapport.

Dit onderzoek was nooit mogelijk geweest zonder Jan Trimpe Burger (1923-2008), toenmalig provinciaal archeoloog van Zeeland - maar in feite van het gehele zuidwestelijke kustgebied - die in twee campagnes in 1958/1959 en 1982/1983 de Romeinse handelsplaats onder vaak moeilijke omstandigheden opgroef. In het veld werd hij bijgestaan door kundige veldtechnici Arie van Pernis, Rein Woudstra, Cees van Duijn en Bas Oele en vrijwilligers van de De Motte. Trimpe Burgers kennis van opgraven en van de Romeinse archeologie heeft een grote bijdrage geleverd aan het tot stand komen van deze publicatie. Tijdens de onderhavige uitwerking is gepoogd zo goed als mogelijk recht te doen aan de observaties van de onderzoekers van weleer.

Truus Trimpe Burger-Mekking danken wij voor het beschikbaar stellen van het archief van Jan, dat onmisbaar was bij de uitvoering van dit project.

1.5 Onderzoeksvragen, -verwachtingen, -methodes en afbakening

Bij indiening van het projectvoorstel 'Goedereede-Oude Oostdijk: een Romeinse handelsplaats' in 2010 is een centrale onderzoeksvraag geformuleerd.³ Deze luidde:

Wat is de aard en omvang van de Romeinse handelsplaats te Goedereede-Oude Oostdijk?

Voor de beantwoording van deze centrale onderzoeksvraag speelde de analyse van het landschappelijke kader, de grondsporen en structuren en het vondstmateriaal een belangrijke rol. Aan de hand van deze analyse is de nederzetting in een grotere archeologische context geplaatst.

De volgende onderzoeksverwachtingen werden uitgesproken: in de Oude Oostdijkpolder zou sprake zijn van een handelsplaats die mogelijk lag in de *civitas* van de Frisiavones. De nederzetting zou bestaan uit ongeveer vijf gebouwplattegronden, bijgebouwen, greppelsystemen, mogelijke wegen, waterputten en een kanaal, inclusief de sporen van een vermoedelijke haveninstallatie.

3 De Bruin et al. 2010.

In methodisch opzicht was het startpunt van dit onderzoek het inventariseren en vervolgens scannen van de veldtekeningen en de vondstdocumentatie. Deze waren het resultaat van de opgravingen en de eerste analyses van de opgravers van Goedereede-Oude Oostdijk. Vervolgens bestond het werk uit het verder digitaal maken van de op de scans opgetekende archeologische grondsporen. Daartoe zijn alle veldtekeningen gevectoriseerd en zijn alle daarop genoteerde data in een bijbehorende database opgeslagen. Een selectie van sporen en structuren is vervolgens geanalyseerd en beschreven. Deze selectie is bij aanvang van de uitwerking door de projectmedewerkers gezamenlijk vastgesteld en tijdens de uitwerking bijgesteld en aangevuld op basis van de bevindingen.

In de praktijk betekende dit dat:

1. de grondsporen zijn geclusterd en de binnen de clusters aanwezige structuren zijn beschreven en geanalyseerd;
2. de vondstnummers uit deze structuren zijn verzameld;
3. de vondsten uit de betreffende structuren zijn meegenomen in de contextuele analyse.

Potentieel dateerbare vondsten betroffen in de eerste plaats het aardewerk. Uit de geselecteerde sporen en structuren werd het aardewerk gedetermineerd om een gedetailleerde fasering van de vindplaats inzichtelijk te kunnen maken. Van het overige aardewerk is een deel gebruikt voor de datering van de hele vindplaats.

Van de overige vondstgroepen werd vooral gebruik gemaakt van beschikbare, reeds gepubliceerde of uitgewerkte gegevens. De aardewerkdeterminaties werden voor een groot gedeelte overgenomen uit ongepubliceerde gegevens van Trimpe Burger en zo nodig bijgewerkt. De Romeinse munten werden eerder gepubliceerd door Van der Veen.⁴ De leervondsten werden in 1959 gepubliceerd door Marschalleck.⁵ De dateringen zijn voor dit onderzoek door Carol van Driel-Murray bijgesteld naar de tegenwoordige stand van kennis van deze materiaalgroep. Ook de door Van Boekel⁶ gepubliceerde terracotta fragmenten zijn in dit onderzoek meegenomen, evenals beschikbare gegevens over glasvondsten, dakpanstempels en steenkool. Het door Van Zeist gepubliceerde onderzoek naar de botanische resten werd door Corrie Bakels kritisch bekeken.⁷ Enkele keramische objecten werden voor dit onderzoek opnieuw onderzocht.

Alle jaartallen zijn na Christus, tenzij anders vermeld.

4 Van der Veen 2002.

5 Marschalleck 1959.

6 Van Boekel 1986.

7 Van Zeist 1969 en 1974.

1.6 Opbouw van het rapport

In paragraaf 1.7 wordt de geschiedenis van het archeologisch onderzoek in de Oude Oostdijkpolder beschreven. Vervolgens wordt de vindplaats in een geologisch en landschappelijk kader geplaatst (hoofdstuk 2). In hoofdstuk 3 worden de sporen en structuren beschreven. Het gaat om zowel plattegronden van gebouwen als bijbehorende structuren, zoals waterputten, greppels en de nabijgelegen infrastructuur. Hoofdstuk 4 behandelt een selectie van het vondstmateriaal van de vindplaats. Hoofdstuk 5 betreft de synthese van het onderzoek Goedereede-Oude Oostdijk. Hierin wordt de vindplaats in een bredere context geplaatst en vergeleken met andere vindplaatsen. Tevens wordt het belang van de vindplaats binnen het provinciaal-Romeinse archeologisch onderzoek bepaald. Ten slotte volgt een korte karakterisering van de vindplaats (hoofdstuk 6).

Het rapport wordt afgesloten met een afbeeldingenlijst, een lijst van afkortingen, de literatuuropgave en enkele bijlagen.

1.7 Geschiedenis van het onderzoek⁸

1.7.1 *Verhalen over Romeinen*

De oudste en meest tot de verbeelding sprekende vondsten uit de Romeinse tijd komen uit het jaar 1618. Eilandbewoners troffen op het strand bij laagwater resten aan van Romeinse gebouwen en Romeins vondstmateriaal. Zij noemden de plaats 'Oude Wereld'. De beschrijvingen zijn vergelijkbaar met die van de Brittenburg bij Katwijk; van de Oude Wereld is echter geen afbeelding bekend.

Vermoedelijk gaat het om een Romeinse legerplaats of een grote nederzetting (vicus of stad(je)), die door kusterosie in de loop der tijd in zee is verdwenen. Deze vindplaats zou volgens de beschrijvingen ten noorden van Goedereede gelegen hebben. De exacte locatie is echter niet bekend.

Ook later werden Romeinse vondsten aangetroffen op Goeree. Zo is bij het omzetten van gronden voor de landbouw in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw vooral ten westen van Ouddorp veel Romeins materiaal aangetroffen. Fraai aardewerk en metaalvondsten kwamen terecht in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

8 Alle informatie in deze paragraaf komt uit het archief van de ROB, tenzij anders aangegeven.

1.7.2 De aanleiding tot onderzoek

In de nacht van 31 januari op 1 februari 1953 vond een grote watersnoodramp plaats in zuidwest Nederland. Grote delen van Goeree-Overflakkee overstroomden die nacht door een combinatie van springtij en een Noordwesterstorm.

De ramp was aanleiding voor een grote reorganisatieslag en herbouwoperatie in de getroffen gebieden, waarvan ook ruilverkaveling deel uitmaakte. Binnen een half jaar na de watersnoodramp werd de Herverkavelingswet Noodgebieden afgekondigd, waardoor Goeree-Overflakkee in hoog tempo gemoderniseerd kon worden. Niet alleen werden boerderijen, toegangswegen en sloten verplaatst, ook werden meteen een (nieuwe) waterleiding, riolering en elektriciteitsnet aangelegd.⁹

Deze wet voor noodgebieden leidde in 1954 tot de Ruilverkavelingswet, die er voor zorgde dat pachters, eigenaren en omwonenden meer rechten kregen. Bovendien moest voor het eerst een bestemmingsplan worden gemaakt voor gebieden waar de ruilverkaveling ging plaatsvinden.

Ook voor de Oude Oostdijkpolder, dan nog deels gemeente Ouddorp, deels gemeente Goedereede, werden plannen aangekondigd voor een ruilverkavelingsproject. Omdat bij het omzetten van de grond in de omgeving van de Klaverseweg aan het begin van de

Afb. 1.4 Jan Trimpe Burger kijkt een Romeinse dakpan tijdens het veldwerk in 1958.

9 www.dlg75jaar.nl

twintigste eeuw archeologische vondsten waren gedaan, drong de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) er bij Staatsbosbeheer op aan dat een archeoloog toezicht zou houden op de werkzaamheden.

In 1958 heerste een grote werkloosheid onder de beroepsbevolking. Om dit banentekort deels op te lossen stelde de Koninklijke Nederlandse Heidemaatschappij aan de Nederlandse regering voor om het ruilverkavelingsproject te starten. Daarop werd begonnen met de ruilverkavelingswerkzaamheden in de Oude Oostdijkpolder.¹⁰ Inmiddels was ook het Meerjarenplan Ruilverkaveling 1958 opgesteld. In dit plan werden duidelijke richtlijnen uiteengezet voor een ruilverkavelingsplan. Zo werd gedacht aan logische aansluitingen van (water)wegen binnen de hele regio.¹¹

Vanwege zijn regionaal-archeologische kennis en kunde wordt de ROB-archeoloog ir. J.A. Trimpe Burger aangesteld om de nieuw aangelegde sloten in de omgeving van de Klaverseweg na te lopen op archeologische resten. Hier vond hij de eerste aanwijzingen van sporen uit de Romeinse tijd (afb. 1.4).

1.7.3 Het proefonderzoek

Eind 1958 vond een proefonderzoek plaats, waarvoor vier proefputten werden aangelegd. De Cultuurtechnische Commissie van de provincie Zuid-Holland financierde deze opgraving grotendeels. Het graafwerk werd volledig uitgevoerd door medewerkers van de Koninklijke Nederlandse Heidemaatschappij.

Uit het proefonderzoek bleek dat de site van grote informatieve waarde was.¹² Het project werd verlengd met vier weken, waarvoor de Cultuurtechnische Commissie van de provincie Zuid-Holland 700 gulden per week uitkeerde. Maar ook na deze vier extra weken bleek pas een zeer klein deel van de site te zijn blootgelegd. Besloten werd dan ook een doorstart te maken onder leiding van Trimpe Burger.

1.7.4 De eerste campagne (1958-1959)

De plannen voor archeologisch onderzoek aan de Klaverseweg lagen er inmiddels, maar het budget was nog niet rond. Trimpe Burger schreef op verzoek van de provincie Zuid-Holland een offerte van 9950 gulden.

Het duurde even voordat de offerte was goedgekeurd door de Cultuurtechnische Commissie. Omdat de lente in aantocht was, oefenden de landeigenaren druk uit om het project zo snel mogelijk

¹⁰ Gelders Archief 0915 68.

¹¹ www.dlg75jaar.nl.

¹² Helaas is het opgravingsrapport onvindbaar.

Afb. 1.5 Het veldwerk in de jaren vijftig. Op de achtergrond links het centrum van Goedereede.

af te ronden. Het budget was echter niet toereikend om de hele nederzetting bloot te leggen. Daarom werd het project eind mei 1959 beëindigd en probeerde men met grondboringen de begrenzingen van de vindplaats vast te stellen (zie paragraaf 5.3.1). Ook riep men de hulp in van studenten van de Universiteit van Groningen, onder wie de latere prof. dr. W.A. van Es.¹³ Sommige boeren ontvingen een gewasdervingsvergoeding van de ROB.

Al gedurende de opgravingsperiode determineerde dr. A.N. Zadoks-Josephus Jitta van het Koninklijke Nederlandse Penningenkabinet Romeinse munten van de opgraving. Dit leidde het begin in van een decennialang onderzoek naar de vindplaats in de Oude Oostdijkpolder.

De enorme informatieve waarde van deze site trok veel aandacht. Zo correspondeerde Trimpe Burger met de universiteit van Leeds over de Romeinse munten en het Brits-Romeins aardewerk Samen met dr. Fischer uit Frankfurt werd getracht terra sigillata uit Sinzig, gevonden in Goedereede, te dateren. Ook stuurden buurtbewoners later gevonden archeologische voorwerpen op naar de ROB voor determinatie. Na een tijdje kwamen de specialistische onderzoeksrapporten van de geologische-, zaden-, en 14C-monsters terug.¹⁴ Toch liep het onderzoek na een aantal jaren spaak, omdat Trimpe Burger druk bezig was met andere opgravingen.

¹³ Van Es 1986. Persoonlijke correspondentie met prof. dr. W.A. van Es.

¹⁴ De zadenmonsters en de enige overgeleverde 14C-datering worden in hoofdstuk 4 besproken.

Afb. 1.6 Veldcampagne 1982-1983. Hier wordt huis 2 opgegraven.

1.7.5 De tweede campagne (1982-1983)

Op 4 oktober 1974 kreeg de archeologische site Oude Oostdijk de voorlopige beschermde monumentenstatus. In februari 1976 werd deze beschermde status zelfs definitief. Nog steeds was echter niet duidelijk waar de exacte nederzettingsgrenzen lagen en welk gebied precies die beschermde status had.

Trimpe Burger stelde voor om een tweede campagne te starten om deze en andere vragen te kunnen beantwoorden. Met behulp van nieuwere technieken, zoals de inzet van graafmachines, kon nu in korte tijd een veel groter gebied onderzocht worden. Voor een derde keer werd naar de provincie Zuid-Holland gekeken voor financiering van het project.

Ook nu werden weer enkele tientallen dozen met vondsten geborgen. Tijd en geld om de vondsten echt goed uit te werken was er niet. Toen Trimpe Burger in 1986 met pensioen ging, had hij de ambitie om “Goedereede-Oude Oostdijk” uit te werken en te publiceren. Een definitief rapport is er echter nooit gekomen. Wel verschenen in de loop der jaren enkele artikelen over de vindplaats en de vondsten.¹⁵

15 Van Boekel 1987; Trimpe Burger 1973; idem 1975; idem 1979; idem 1997; Van der Veen 2002.

HET LANDSCHAP

Guus Besuijen & Jeroen van Zoolingen

2.1 Vorming van het land¹⁶

De landschappelijke ondergrond van Goeree-Overflakkee is het resultaat van geologische ontwikkelingen vanaf de laatste ijstijd. Dit tijdperk, het holocene, begon 11.700 jaar geleden en kenmerkte zich door een stijging van de zeespiegel. De sedimenten die in deze periode gevormd werden, maken deel uit van de Formatie van Naaldwijk. De zeespiegelstijging werd veroorzaakt door het afsmelten van de ijskappen als gevolg van het opwarmen van het klimaat. Ook het grondwaterpeil steeg waardoor de permafrostgebieden veranderden in veengebied. Deze veenlaag wordt de Basisveen Laag genoemd. De verdere, snelle stijging van de zeespiegel had tot gevolg dat de lager gelegen delen en in een latere fase ook de hoger gelegen delen van het veenlandschap verdrongen. Hierbij is plaatselijk klei afgezet. Al vrij snel volgde een transgressieperiode waarbij een dik zandpakket werd afgezet, gevolgd door kleiafzettingen in de periode waarin de snelheid van de zeespiegelstijging afnam. Dit gehele complex van opeenvolgende afzettingen, gevormd tussen het begin van het holoceen en circa 2000 v.Chr., behoort tot het Laagpakket van Wormer. Het landschap rond het onderzoeksgebied kenmerkt zich in deze periode door een kustvlakte waarin zowel rivieren en kreken als de zee hun invloed hadden. Wad- en kwelderafzettingen stonden onder water of vielen droog afhankelijk van het tij. Langs de kust lag een smalle strook met strandwallen.

Verdere afname van de (relatieve) zeespiegelstijging en aanvoer van grote hoeveelheden zand naar de kust zorgden ervoor dat de kustlijn zich kon sluiten door uitbreidende strandwallen. De gesloten kust, alleen onderbroken door de mondingen van enkele grote rivieren, maakte grootschalige veengroei achter de strandwallen mogelijk voor een periode van 2000 tot 2500 jaar. Dit resulteerde in

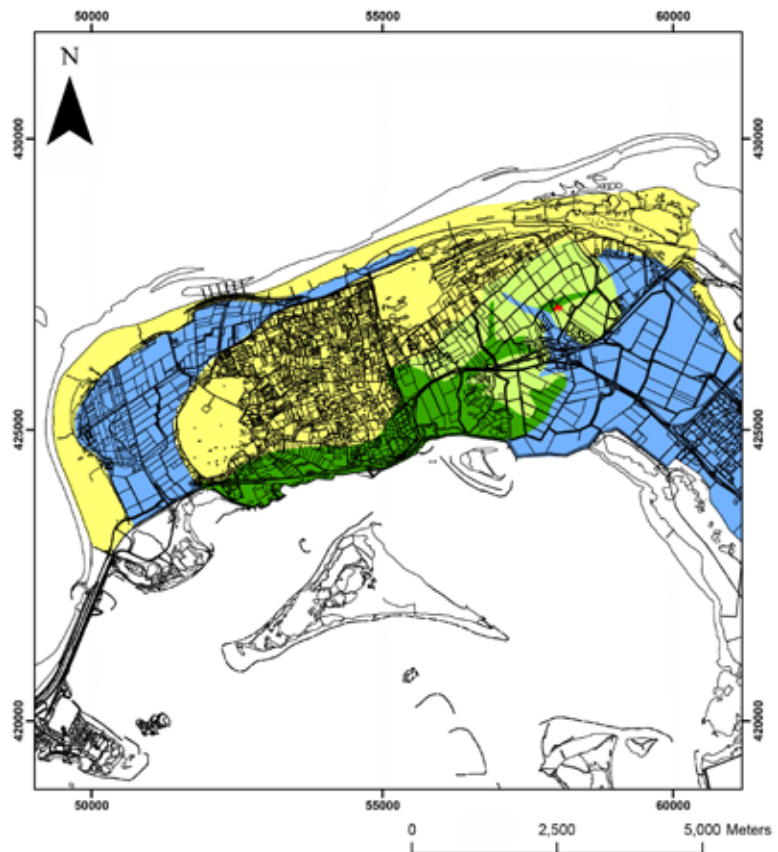
16 Van Rummelen 1973; De Mulder et al. 2003; Vos et al. 2011.

een 1 à 2 m dik veenpakket dat het Hollandveen Laagpakket wordt genoemd. Op Goeree-Overflakkee ligt dit pakket op een regelmatige diepte van circa 3 m onder het maaiveld. Veel van dit veen is in het westen (Goeree) van het voormalige eiland echter geërodeerd door latere mariene invloeden. Het veenpakket is hier tevens minder dik dan in het oosten, doordat het veen hier later is gaan groeien, pas rond 1700 v.Chr.¹⁷ Plaatselijk komt op Goeree-Overflakkee matig voedselrijk (mesotroof) veen voor in het overheersende voedselrijke (eutrofe) veenlandschap. Dit kan betekenen dat het veenlandschap doorsneden was door natuurlijke afvoerwegen van zoet water. Door een opnieuw stijgende zeespiegel eindigde de veengroei op Goeree omstreeks 300 v.Chr., terwijl op Flakkee het veen doorgroeide tot circa 1100. Dit duidt op een aanzienlijk sterkere mariene invloed in het westen dan in het oosten.

Het Hollandveen Laagpakket wordt afgedekt door het Laagpakket van Walcheren, dat het gevolg is van een nieuwe transgressiefase. Over het algemeen wordt het begin van deze fase rond 500 v.Chr. gedateerd, maar het voorkomen en de tijdsduur van deze transgressie zijn regionaal sterk verschillend. De gesloten kust breekt door sedimenttekort in deze periode open en de zee kan het land weer binnendringen. Uit het eindigen van de veengroei kan geconcludeerd worden dat de pre-Romeinse transgressie in het westen van Goeree-Overflakkee rond 300 v.Chr. geplaatst moet worden. Deze transgressie vond vermoedelijk plaats vanuit een geul die aan de zuidkant van het huidige Goeree de kustlijn doorbrak en in noordelijke richting liep (afb. 2.1). Hierbij werden in het zuidelijk deel van Goeree het Hollandveen en de bovenste lagen van de oudere afzettingen geërodeerd. Alleen aan de noordkant van Goeree bleef het veen intact. Rond Goedereede ontstond zo in de pre-Romeinse tijd een ondergrond bestaande uit een deels geërodeerd veenpakket afgedekt met sedimenten van de transgressie (Laagpakket van Walcheren). Dit landschap was doorsneden door enkele krekens die in de Romeinse tijd door getijdenwerking grotendeels open bleven.

Een van deze krekens was die bij Oude Oostdijk, waaraan de Romeinse nederzetting lag. Deze kreek ontstond in de pre-Romeinse transgressiefase vanuit een inbraakgeul die ten zuidwesten van de Oude Oostdijk door de strandwallen heen brak. Vermoedelijk liep de kreek verder in noordoostelijke richting, waarbij de breedte van de kreek geleidelijk afnam, om ten slotte in het veengebied ter hoogte van het huidige Haringvliet te eindigen. De post-Romeinse transgressiefase begon omstreeks 250 en had tot gevolg dat een scheidings-

17 Afgezien van natuurlijke erosie is het veen soms ook verdwenen door menselijke invloed, namelijk moertering om veen te gebruiken als brandstof of voor zoutwinning.

Afb. 2.1 De geologische kaart van Goeree. Donkergroen zijn geulafzettingen van het laagpakket van Walcheren, lichtgroen zijn dekafzettingen van het laagpakket van Walcheren. Deze sedimenten zijn ontstaan voor de Romeinse tijd. Blauw zijn diverse afzettingen van het laagpakket van Walcheren die na de Romeinse tijd gevormd zijn. Geel zijn zandafzettingen van het laagpakket van Schoorl/Zandvoort. De opgraving is rood gemarkeerd. Afbeelding naar Hageman 1964. Terminologie naar De Mulder et al. 2003.

geul tussen Goeree in het westen en Flakkee in het oosten ontstond. Sedimenten van deze transgressie zijn aanwezig in de omgeving van Goedereede, waar ze de pre-Romeinse afzettingen afdekken, evenals op het noordelijk deel van Goeree. Aan de oostkant van de geul tussen Goeree en Flakkee zijn deze sedimenten niet aanwezig en ook ten zuiden van Ouddorp was deze transgressie niet of nauwelijks van invloed op het landschap.

Grote landschappelijke veranderingen vonden plaats tijdens de laatmiddeleeuwse transgressies met als hoogtepunt de Sint-Elisabethsvloed van 1421. Deze stormvloed heeft een grote indruk op het gebied achter gelaten doordat door ontginning en moertering het maaiveld van het veengebied reeds sterk verlaagd was. Het

gevolg was dat de stormvloed grote gaten en geulen in het landschap sloeg, die zich door de werking van eb en vloed steeds verder uitbreidden. Hierdoor bleef van het gebied ter hoogte van Overflakkee slechts een groep eilanden over.

Het duinlandschap van Goeree ontstond vanaf de eerste eeuw. De vroegste duinen vormden zich in deze periode aan de westkant van Goeree. In de zevende eeuw omsloten deze Westduinen samen met de Middel- en Oostduinen als één geheel de kustlijn van het eiland. Door verstuiwing werd in het achterland een dikke laag zand afgezet. Deze ontwikkeling lijkt echter plaatselijk al in de derde eeuw gestart te zijn, omdat in het oostelijk deel van de verwaaide duinen het zandpakket een kleiafzetting afdekt die een Romeinse vondstlaag bevat.¹⁸

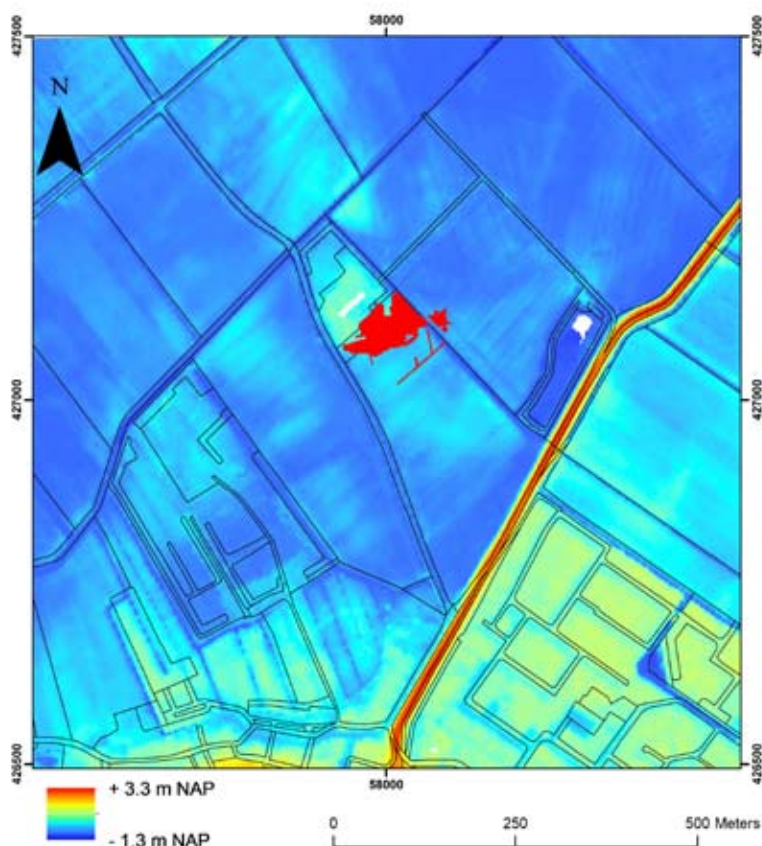
2.2 Geologie en stratigrafie van de vindplaats

De natuurlijke ondergrond waarop de vindplaats ligt, is opgebouwd uit mariene klei (Laagpakket van Wormer), afgedekt door een veenpakket (Hollandveen Laagpakket), met daarop zeeafzettingen bestaande uit afwisselend lagen zand en klei (Laagpakket van Walcheren). De overgang van de mariene klei naar het veen bevindt zich op circa 2,00 m -NAP. De dikte van het veenpakket varieert, wat mede verklaard kan worden doordat delen ervan zijn weggeslagen door inbraken vanuit een getijdensysteem. Vanuit dit systeem zijn ook de zand- en kleis sedimenten over het veen afgezet (Laagpakket van Walcheren).

De Romeinse grondsporen bevinden zich in de zand- en kleis sedimenten, langs een natuurlijke kreek die onderdeel heeft uitgemaakt van het genoemde getijdensysteem. Het voorkomen van ondermeer *Scrobicularia*¹⁹ in de natuurlijke kreekbedding wijst erop dat de sedimenten in een zout milieu zijn afgezet. De afzettingen die vanuit het getijdensysteem zijn gevormd en waarop de nederzetting is ontstaan, verschillen in samenstelling. Dicht bij de kreek zijn ze relatief zandig en vormen ze een oeverwal die hoger in het landschap lag. Verder bij de kreek vandaan bevond zich de komgrond die herkenbaar is aan fijnere en meer kleiige afzettingen. Het landschap op en rond de vindplaats is als gevolg van Post-Romeinse sedimentatie genivelleerd. Toch is op basis van het AHN (Actueel Hoogtebestand Nederland) het verloop van een kreekruig waar te nemen, die van het noordwesten naar het zuidoosten loopt. (afb. 2.2, de lichtblauwe

18 Specifiek gaat het hier om vondsten aangetroffen bij het omzetten van landbouwgronden in de jaren 1930 bij “De Oude Stee” ten westen van Ouddorp. Kastelein 1979, 59.

19 De Nederlandse benaming voor deze schelp is *platte slijkgaper*.

Afb. 2.2 Hoogte van het huidige maaiveld rond de vindplaats, op basis van het AHN.

kleur onder de opgraving). De locatie van deze kreekrug is bevestigd door het booronderzoek (paragraaf 5.3.1). De oriëntatie wijkt echter af ten opzichte van de actieve kreek uit de Romeinse tijd. Mogelijk dateert de kreekrug uit een eerdere fase of is de kreek de laatste actieve fase van dit systeem.

Ten tijde van de aanvang van de Romeinse bewoning kenmerkte het landschap zich door een drassig kweldergebied, gedomineerd door getijdengeulen en –kreeken (afb. 2.3). De eerste drie eeuwen van onze jaartelling schijnen een betrekkelijk rustige periode van sedimentatie te zijn geweest. De hogere, dikwijls zandige oeverwallen, waren reeds voor het midden van de eerste eeuw drooggevallen en begroeid, maar de lagere komgronden slibden in de tweede eeuw nog geleidelijk op en waren met wat kunstmatige aanvulling tot in de derde eeuw bewoonbaar. De uitkomsten van het zadenonderzoek wijzen op een brak milieu gedurende de Romeinse tijd (zie paragraaf 4.17).

Afb. 2.3 Voorbeeld van een recent krekenslandschap op Schiermonnikoog (Foto Jasper de Bruin).

Op grote delen van de vindplaats is een cultuurlaag aangetroffen. Deze laag betreft een grijs tot donkergrijze, kleiige tot zavelige zandlaag die vaak humeus van aard is. De cultuurlaag bevat doorgaans veel vondstmateriaal en sporen. Er bovenop ligt een compactere, donkergrijze tot zwarte vegetatiehorizont. Deze bevat ten opzichte van de laag eronder relatief weinig vondsten. In veel gevallen sluit laatstgenoemde laag de stratigrafische opbouw van de Romeinse vindplaats af. Mogelijk gaat het hier om een restant van een veenpakket dat na de bewoning op de vindplaats is ontstaan. Verschillende locaties binnen de nederzetting zijn echter kunstmatig opgehoogd, waardoor ter plaatse niet één maar meerdere cultuurlagen in de opbouw zijn waargenomen. Deze lagen zijn vaak minder goed ontwikkeld, lichter van kleur en minder dik. Ze bevatten wel veel vondsten en sporen.

De Romeinse bewoning van de Oude Oostdijkpolder eindigde in het tweede kwart van de derde eeuw. Hiervoor kunnen verschillende verklaringen worden gegeven. Allereerst wijzen verschillende brandlagen op het afbranden van de nederzetting. Omdat de brandlagen zich op verschillende niveaus binnen de vindplaats voordoen, is het echter moeilijk hieraan één moment te verbinden. Wellicht werden oude huizen afgebrand om plaats te maken voor nieuwe.

Andere verklaringen zijn van landschappelijke aard. Zo lijkt het erop dat het krekensysteem geleidelijk verlandde en de nederzetting zodoende haar goede ontsluiting verloor. Door dichtslibbing stagneerde eveneens de natuurlijke drainage van het gebied, waardoor grondwaterstijging grip kreeg op het landschap. Een resultaat van deze grondwaterstijging kan veengroei zijn geweest. Dit proces is aangetoond op Voorne-Putten, op zo'n 10 kilometer ten noordoosten van de Oude Oostdijk. Het ontstaan van het veen is daar gedateerd vanaf de derde eeuw.²⁰ Tevens is de aanwezigheid van de afdekkende vegetatiehorizont op de Oude Oostdijk een aanwijzing; deze laag wijst mogelijk op veengroei.

De toenemende activiteit van de zee zorgde ook voor langdurige overstromingen in de middeleeuwen, waardoor delen van het landschap zijn opgeslibd of weggeslagen. De hoogste delen van de Romeinse vindplaats zijn hierdoor geërodeerd, terwijl lagere delen juist goed geconserveerd zijn door een afdekkend pakket van kleiige sedimenten. Regelmatig zijn deze afzettingen (deels) opgenomen in de moderne bouwvoor.

2.3 Kanalisering van het kreekstelsel

Van groot belang voor de nederzetting is de circa 16 m brede natuurlijke kreek geweest waarlangs de bewoning is ontstaan (afb. 2.4). De diepst waargenomen onderkant van de kreek langs de nederzetting ligt op 2.00 m -NAP. Vanaf dit niveau is de opvulling van onder naar boven als volgt:

- 30 cm bruingrijs tot zwart gemengde vettig tot zandige grond. Deze laag betreft de 'gracht' vulling met ondermeer veel scherven, botmateriaal, puin, kiezel en houtresten. Tevens werden er enkele stukken steenkool verzameld. Langs de noordelijke oever is deze laag soms wel 60 cm dik.
- 30-40 cm bruine venige klei met aanspoelsel, gemengd met grijs zand. Wederom veel vondstmateriaal en onderin houtkapsel. In deze laag werden eveneens mosselschelpen aangetroffen. Deze

Afb. 2.4 Profiel van de beschoeide kreek.

²⁰ Brinkkemper 1991, 37.

kunnen als voedsel voor de bewoners van de nederzetting hebben gediend.

- 60 cm gelaagde afzettingen van donkerbruin kleiig aanspoelsel, soms met zandlensjes. Langs de oevers is deze laag slechts 15 cm dik.
- 10 cm dikke laag geel groen vettige klei. De laag is roestig en bevat veel *Cardium*²¹ schelpen.
- Een enkele centimeters dik humeus bandje, met aan het oppervlak eveneens veel *Cardium* schelpen.
- 15 cm zavelige grond met houtskoolspikkels.
- 30 cm licht geelgrijze zavel met wat *Cardium* schelpen.
- 25 cm lichtbruin tot geelgrijs stugge klei, eveneens met *Cardium* schelpen.
- 30 cm bouwvoor.

De eerste twee vullingen zijn ontstaan ten tijde van de Romeinse bewoning. Langs de nederzetting is de natuurlijke kreekbedding door vermenging met Romeins nederzettingsafval nauwelijks meer herkenbaar. De gelaagdheid van vulling drie geeft aan hoe de kreek geleidelijk is verland. Het is opvallend dat hierin geen zoutwaterschelpen zijn aangetroffen. Mogelijk is dit een tweede aanwijzing, net als de vegetatiehorizont (paragraaf 2.2), dat het gebied door vernatting (van zoet water) getroffen is. De bovenliggende niveaus zijn afgezet na de Romeinse tijd. De *Cardium* schelpen duiden op een zoutwatermilieu, wat een gevolg is van getijdeninbraken vanuit de zee.

Langs de noordoever van de kreek, de buitenbocht, was de stroomsnelheid het hoogst. Zeker ten tijde van hoge waterstand erodeerde aan deze zijde de oever, terwijl aan de zuidzijde juist sedimentatie plaats vond. Deze sedimentatie kenmerkt zich als een bruine, venige laag. De stroomsnelheid verklaart ook waarom de noordoever steiler oploopt dan de zuidelijke, en waarom men de noordoever zwaar beschoeid heeft (zie paragraaf 3.3). Langs deze oever was de kreek eveneens het diepst, waardoor schepen hier gemakkelijk konden aanmeren.

Tijdens het veldwerk zijn naast de hoofdkreek ook drie zijtakken aangetroffen die al tijdens de bewoning in de Romeinse tijd bestonden. Deze zijtakken zijn smaller en minder diep dan de hoofdkreek en de opvulling kenmerkt zich veelal als grijzig zand met veel vondstmateriaal, afgedekt door vettige klei met humeuze bandjes. Het is de vraag of deze zijtakken (continu) watervoerend zijn geweest. De hoofdkreek is dat in de Romeinse tijd zeker wel geweest, hetgeen we mogen concluderen uit het gegeven dat de waterloop

21 De Nederlandse benaming voor deze schelp is *kokkel*. Dergelijke schelpen leven in zout water.

beschoeid is. De ligging van de vindplaats in een aanvankelijk nat en door kreken gedomineerd gebied lijkt vreemd. Toch waren het juist de waterlopen die de bewoners hebben aangetrokken. De ligging van de nederzetting langs een relatief brede kreek heeft de bewoners in staat gesteld contacten te onderhouden met verschillende regio's. Daarnaast zorgden de kreken ook voor een natuurlijke ontwatering van het gebied, hoewel ze tijdens hoog water ook een veiligheidsrisico vormden.

Hoewel zich langs de natuurlijke waterlopen oeverwallen hebben gevormd, zijn deze niet hoog of breed te noemen. Er lijkt nauwelijks sprake van permanent droge oeverwallen waarop bewoning gunstig was. Ondanks deze beperking heeft men toch gekozen om de locatie in de Oude Oostdijkpolder te benutten, vanwege haar ligging langs een bevaarbare kreek.

Sporen en Structuren

Jeroen van Zoolingen

3.1 Inleiding

De vindplaats Goedereede-Oude Oostdijk is gedurende twee grote veldwerkcampagnes onderzocht. Tijdens veldwerk in 1958-1959 werd 3739 m² opgegraven middels sleuven. In de periode 1982-1983 werden aanvullende werkputten aangelegd en besloeg het onderzoek 3763 m². Doordat de campagnes elkaar in ruimtelijke zin deels overlappen, is het totaal onderzochte areaal circa 0,6 hectare (afb. 3.1).

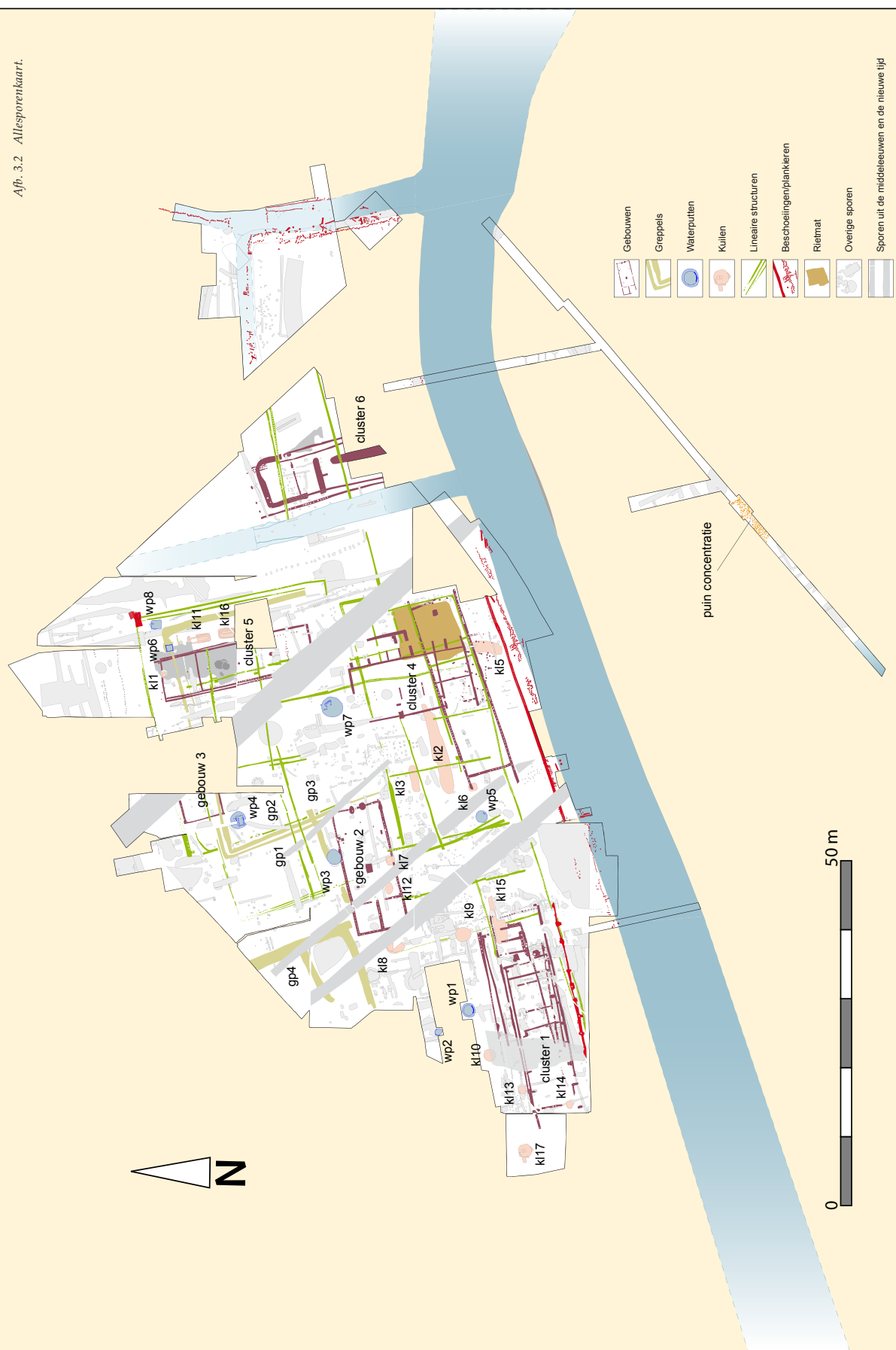
Afb. 3.1 Puttenplan.

Tijdens beide veldwerkcampagnes werden meerdere vlakken aangelegd en was er ruime aandacht voor de stratigrafie van de vindplaats. Voor het eindproduct is in de jaren vijftig echter gekozen een samengestelde vlaktekening te vervaardigen en zijn de individuele veldtekeningen zodoende niet altijd bewaard gebleven. Daarentegen zijn wel meerdere profielen aangelegd, met name langs de lange zijden van de sleuven. Hierdoor is de stratigrafie van de gedocumenteerde sporen en structuren nog goed te herleiden. Het biedt daarnaast ook een uniek inzicht in de relatie tussen de bewoning en onderliggende geologie, die sterk aan elkaar verbonden zijn. Anderzijds hebben de sleuven inzicht gegeven in de omvang van de bewoning. Zo is aan de zuidoostelijke zijde van het onderzoeksgebied een circa 100 meter lange proefsleuf aangelegd. De sleuf bevond zich aan de overzijde van een beschoeide kreek die een begrenzing vormde voor de toen bekende bebouwing. Het onderzoek aan de overzijde maakte duidelijk dat de nederzetting zich aan die zijde van de waterloop voortzette. Ook is de omgeving van de nederzetting met behulp van grondboringen onderzocht.

De locatie van de opgravingsputten uit 1982-1983 werd bepaald op grond van twee overwegingen. Enerzijds werden de werkputten benut om de blinde vlekken van de sleuven campagne uit de jaren vijftig op te vullen, anderzijds werden vlakken aangelegd om het onderzoeksgebied uit te breiden. De aanleg van de reguliere werkputten langs en tussen de sleuven uit 1958-1959 leverde nuttige informatie op, met name ten aanzien van (wederom) de stratigrafie. Doordat het onderscheid in vlakken niet van alle sleuven uit de eerste campagne duidelijk was, konden de opgravingsvlakken van de campagne uit 1982-1983 hierin uitsluitsel bieden. Hoewel dit waarschijnlijk niet altijd bewust zal zijn gebeurd, heeft het overlappen van de twee campagnes het mogelijk gemaakt sporen uit het veldwerk van 1958-1959 te koppelen aan sporen uit het latere veldwerk. Zodoende konden grote delen van de vindplaats aaneengesloten worden.

De stratigrafie van de vindplaats is feitelijk de enige beschikbare informatie over de dwarsdoorsnede van de sporen en structuren. Hoewel tijdens het veldwerk sporen werden gecoupeerd, is slechts een uiterst klein deel van de hierbij vervaardigde documentatie bewaard gebleven. Van coupetekeningen is slechts sprake wanneer deze op een vlaktekening zijn gemaakt. Daarnaast zijn van een enkel spoor de NAP-waarden genoteerd. Het ontbreken van verdere informatie heeft de uitwerking van de sporen tot structuren sterk beïnvloed, aangezien juist het verticale vlak meer kan zeggen over bijvoorbeeld het opvullen van de grondsporen of de constructiewijzen van de structuren. Vergelijking van de plattegronden met mogelijke parallellen van andere vindplaatsen heeft het desondanks mogelijk gemaakt deze beter te duiden.

Afb. 3.2 Allesporenkaart.

3.2 Werkwijze

In totaal zijn veertien structuren onderscheiden (afb. 3.2). Een structuur is een combinatie van sporen die als één geheel wordt beschouwd. Een goed voorbeeld zijn de huisplattegronden. Dit zijn structuren die uit vele losse grondsporen bestaan, maar die uiteindelijk één gebouw vormen. Omdat vrijwel alle coupetekeningen ontbreken, is een selectie van uit te werken structuren gemaakt op basis van een globale analyse van de verschillende grondsporen in het vlak. Deze selectie bestaat uit diverse gebouwstructuren, verdeeld over zes clusters waarvan er vier sporen van meerdere gebouwen bevatten. Daarnaast zijn verschillende waterputten, kuilen, greppels en de beschoeiing van het kreeksysteem geanalyseerd. In de volgende paragrafen worden de structuren in samenhang behandeld, waarbij de ontwikkeling van de gebouwenclusters chronologisch wordt beschreven. Van de waterputten is een gedetailleerde beschrijving opgenomen in bijlage 1. Alvorens de structuren in detail te behandelen, wordt eerst ingegaan op de beschoeiing van het kreeksysteem en de ophoging van de natuurlijke ondergrond.

Een aantal zaken is van belang voor de analyse en het beschrijven van de structuren. Allereerst is er de stratigrafie van de structuren zelf. Doordat verschillende structuren op nagenoeg dezelfde plek hebben gestaan, zijn vooral de sporen van de oudste fasen verstoord geraakt. Bovendien konden niet alle sporen op grond van ligging, oversnijding of uiterlijk tot een specifieke structuur worden gerekend, waardoor veel losse sporen zijn overgebleven terwijl andere structuren soms onvolledig overkomen. Een tweede fenomeen dat van invloed is geweest op conservering van de sporen en structuren zijn post-Romeinse kreekactiviteiten. Op sommige delen van de vindplaats zijn hierdoor sporen aangetast, of soms zelfs geheel opgeruimd. Dit proces heeft met name betrekking op de jongste gebouwstructuren. Een derde en laatste factor van belang voor de overlevering van de structuren zijn de verschillende veldwerkcampagnes. De conditie van grote delen van de werkvlakken uit 1982-1983 was niet optimaal, doordat delen van de vindplaats in de jaren 1958-59 werden onderzocht en vergraven. Tenslotte werd het veldwerk meestal in de winter uitgevoerd, aangezien het terrein waar de opgraving plaatsvond in gebruik was als akker. Dit betekende dat men vaak met slecht weer moest werken. Dit zal, in combinatie met een hoge grondwaterstand, de herkenning van grondsporen hebben bemoeilijkt. Dit heeft gevolgen gehad voor de volledigheid waarmee de structuren uiteindelijk geanalyseerd konden worden.

Voor het bepalen van de ontwikkeling en fasering van de nederzetting zijn twee zaken van belang geweest, te weten stratigrafie van de structuren en vondstdateringen. Omdat van veel vondsten niet

vóór tot na 175) is alleen gebaseerd op die van geselecteerde structuren en beslaat een kortere periode dan de datering van de vindplaats als geheel (80-225). Op deze algemene datering wordt in hoofdstuk 4 verder ingegaan.

3.3 Beschoeiingen en kadewerken

De beschoeiing van de hoofdkreek en de zijtakken werd al tijdens het veldwerk van 1958-1959 duidelijk. In zijn dagrapporten maakt Trimpe Burger gewag van schuinstaande, aangepunte palen in rijen van drie tot vier dik. Het betreft hoofdzakelijk elzenhout en in mindere mate essenhout.²³ Deze palenrijen werden langs de noordoever van de kreek aangetroffen (afb. 3.3). Daarnaast werd parallel aan het kanaal een kleiner aantal rechtstaande palen aangetroffen. Deze palen waren in een standgreppel geplaatst. De afstand tussen beide bedroeg 1,5 tot 2 m. De buitenste rijen palen waren vanzelfsprekend bedoeld om afkalving van de oever tegen te gaan. De binnenste rij palen is echter niet ingeslagen, maar ingegraven (afb. 3.4). Dit sluit uit dat het een andere fase van beschoeiing betreft, of dat de palen in het stromend water hebben gestaan. Ze zullen dan ook een constructie hebben gedragen. Het is zeer aannemelijk dat dit een kade betreft die gefundeerd is geweest op de ingegraven en ingeslagen rijen palen. In zijn dagrapporten maakt Trimpe Burger verder nog de opmerking dat zich op de noordelijke oever tussen de kreek en de cultuurlagen van de nederzetting een schone en schervenarme

Afb. 3.5 Met palen versterkt talud langs de oostelijke zijkreek.

23 Trimpe Burger 1979, 43.

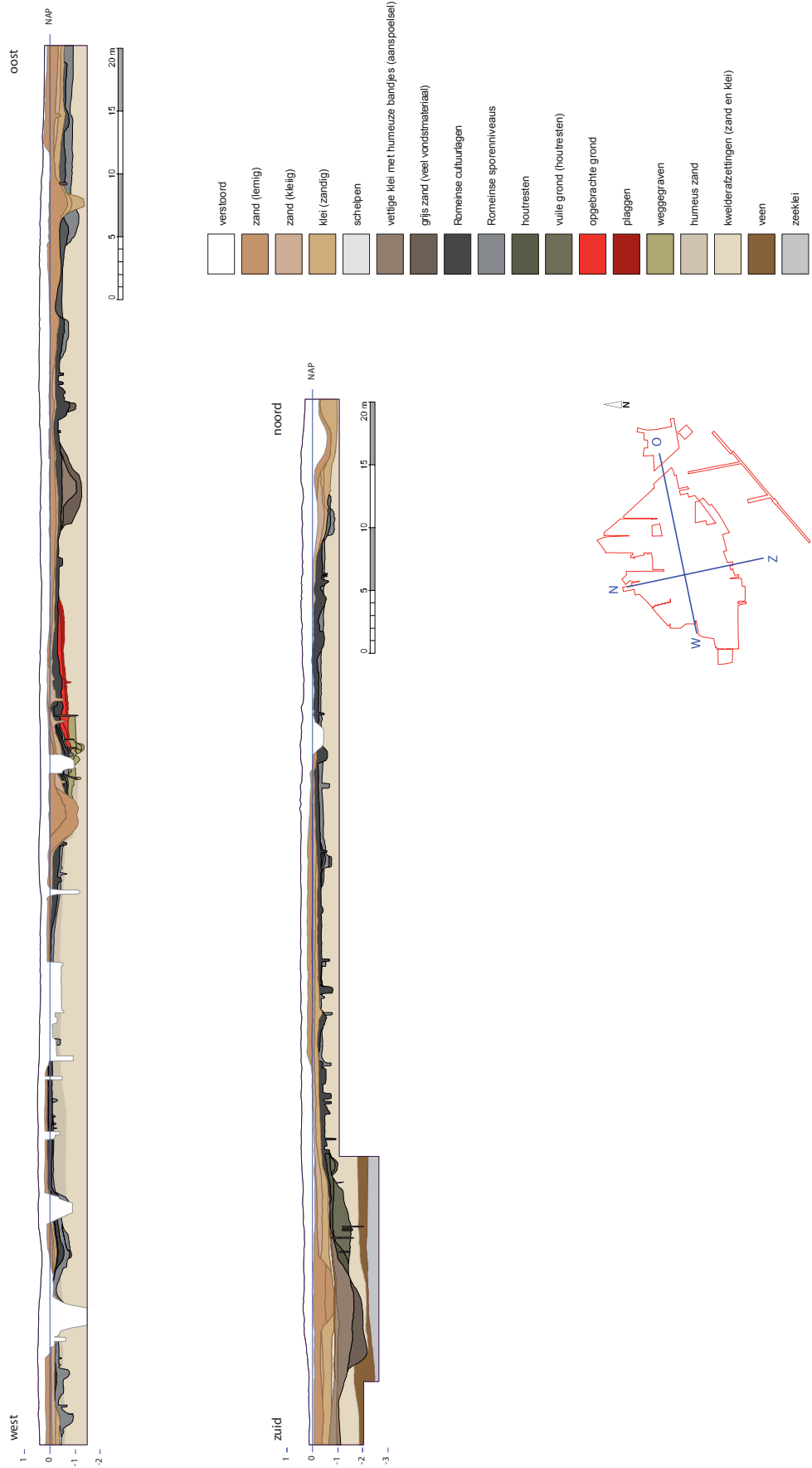

Afb. 3.6 Mogelijk in situ fragment van een plankier.

Afb. 3.7 Dubbele rij palen langs de meest oostelijke zijkreek.

Afh. 3.8 Samengesteld profiel van de vindplaats.

strook bevond. Hij spreekt daarbij het vermoeden uit dat het hier om een verdwenen wal of dijklichaam zou kunnen gaan. Uit de profielen is dit echter niet meer op te maken.

Later onderzoek langs de meest oostelijke en noordelijke zijden van de vindplaats heeft duidelijk gemaakt dat ook hier palen- en stakenrijen hebben bestaan. Wel is hierbij ook gebleken dat er variatie is geweest. De door Trimpe Burger beschreven rij met zware palen direct langs de noordoever van de hoofdkreek komt langs de zijtakken niet voor. Het best bewaard gebleven, is de beschoeiing van de oostelijke zijkreek. Hier bevond zich langs de oever een circa 50 cm hoog talud, verstevigd met tenminste 10 cm dikke, rechtopstaande palen die als paren met een onderlinge afstand van 1 m op circa 2,5 tot 3 m afstand van elkaar zijn ingeslagen (afb. 3.5). Op het talud en in de gracht trof men grind aan. De hoeveelheid en functie zijn niet te achterhalen. Met enige zekerheid kan daarentegen wel worden gesteld dat het geen weglichaam betreft. Tussen deze palen in werden ook balken aangetroffen die zeer waarschijnlijk afkomstig zijn van een kade of plankierconstructie. In de noordhoek van de vindplaats werd een deel van een mogelijk plankier nog *in situ* aangetroffen (afb. 3.6). Op circa 50-60 cm afstand van de zware paal-sporen waarop het plankier over de meest oostelijke zijtak van het de hoofdkreek rustte, werd nog een rij dicht opeen geplaatste schuine palen aangetroffen (afb. 3.7).

Ten zuiden van de lange sleuf aan overzijde van de hoofdkreek is ook een kreek aangetroffen. Dwars op de circa 6,5 m brede kreekbedding werden enkele ingeslagen palen waargenomen. Mogelijk betreft het ook hier een plankier of brug. Duidelijk is wel dat deze kreek al gedurende de Romeinse tijd verland is. De vulling van de kreek bestaat uit gelaagd geel zand, afgedekt door vuil, grilliger gelaagd zand dat onderdeel is van het Romeinse sporenniveau. Hierop ligt nog een circa 15 cm dik kleilaagje, met daarop een humeus bandje. Het geheel is afgedekt door grijze, stugge, zavelige klei, en de bouwvoor. De ligging van de vindplaats in een aanvankelijk nat, door krekten gedomineerd gebied, is opvallend. Toch waren het juist de waterlopen die de bewoners hebben aangetrokken. De ligging van de nederzetting langs een waterloop heeft de bewoners in staat gesteld contacten te onderhouden met omliggende regio's. Daarnaast zorgden de krekten ook voor een natuurlijke ontwatering van het gebied, hoewel ze tijdens hoog water ook een veiligheidsrisico konden vormen.

3.4 Ophoging van de natuurlijke ondergrond

Naast het in gebruik nemen van de oeverwallen voor de vroegste bewoning werd het verder natte landschap ook voor bewoning geschikt gemaakt door de natuurlijke ondergrond kunstmatig op te hogen. In verschillende profielen op de vindplaats werden de hierbij gecreëerde podia aangetroffen (afb. 3.8). De ophoging bestond uit plaggen of zoden, eventueel op een rietmat en beschoeid door een rij staken (afb. 3.9). Na verloop van tijd verzamelde zich met name tegen de flanken van de podia huisvuil, waarmee ook het tussen de structuren in gelegen oppervlak verhoogd werd. Bij de bouw van een nieuwe structuur koos men ervoor het bestaande podium opnieuw op te hogen. Sporen van bewoning bevinden zich zodoende op verschillende niveaus. Uiteindelijk zijn er pakketten ontstaan die plaatselijk 90 cm dik waren.

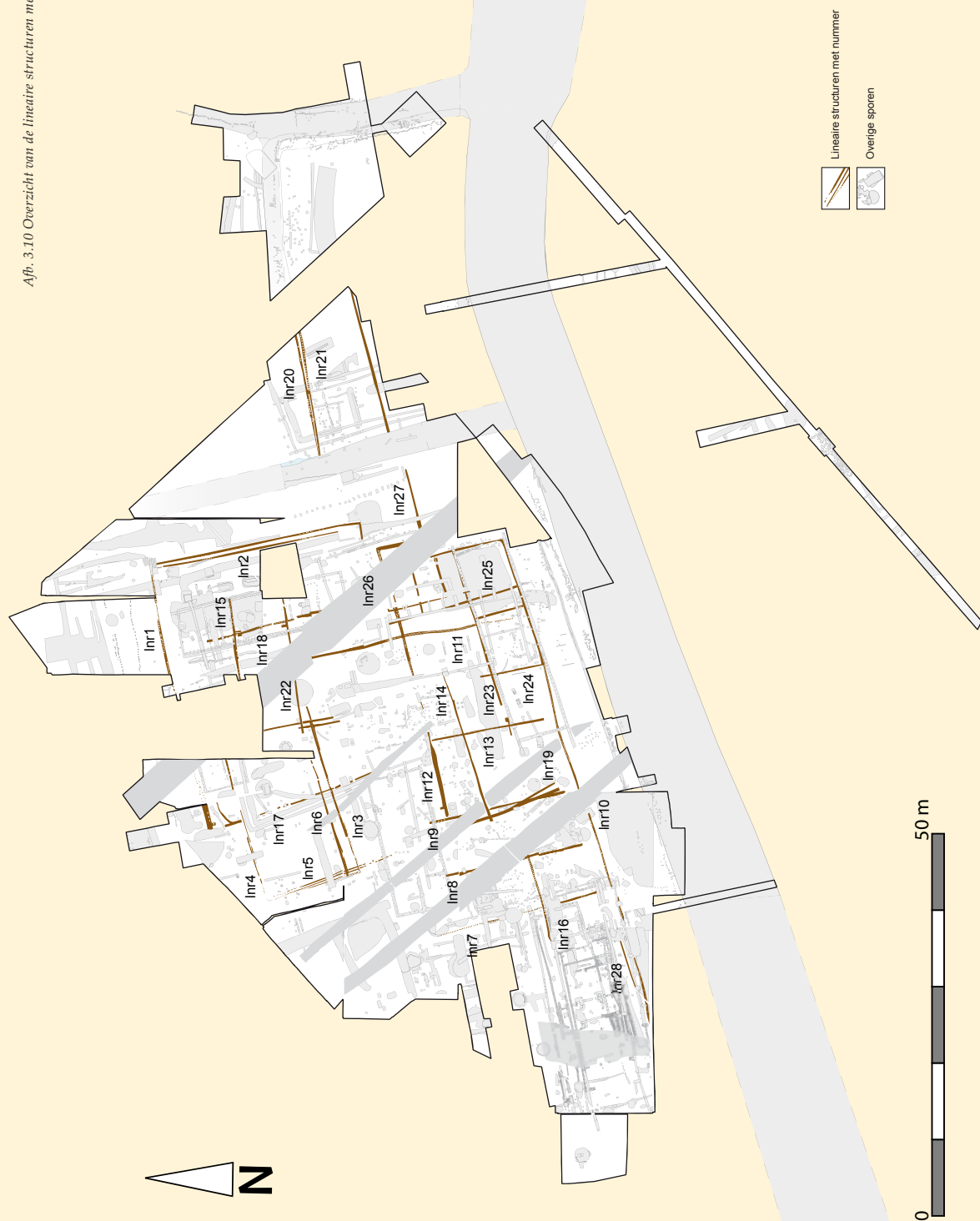
Bewoning op kunstmatige ophogingen komt in de regio op meer plaatsen voor. Ondermeer te Rockanje, Schiedam-Polderweg en in het Midden-Delfland heeft men vergelijkbare ingrepen verricht.²⁴ Verder zijn niet alleen rond het Helinium (de monding van Maas en Waal in de Romeinse tijd), maar ook meer naar het zuiden, in de natte zones van Walcheren en de Vlaamse kustvlakte, de laatste jaren

Afb. 3.9 Rietmat als ondergrond voor een artificiële ophoging. De ophoging zelf is daarachter in het profiel te zien, bestaande uit diverse lagen (licht)grijze klei.

²⁴ Zie respectievelijk Brinkkemper et al. 1995, 123-172; Van Londen 1996, 6-8; Van Londen 2006, 142-162.

Afh. 3.10 Overzicht van de lineaire structuren met nummer.

verschillende aanwijzingen aangetroffen voor bewoning op terpen.²⁵ In paragraaf 5.1 wordt hier nader bij stilgestaan.

Niet op de gehele nederzetting is sprake van ophoging met plaggen of zoden. De ingreep concentreert zich op de plaatsen waar bebouwing stond. De tussengelegen delen worden gekenmerkt door erfsporen en -structuren zoals waterputten, kuilen en hekwerken die aangetroffen werden op de natuurlijke ondergrond. Kenmerkend voor de hele vindplaats zijn langwerpige smalle greppels, de zogeheten lineaire structuren (afb. 3.10). In de meeste van deze greppeltjes werden ook paalsporen herkend. Hoewel over de functie uiteenlopende gedachten bestaan, is er één in dit kader noemenswaardig: landaanwinning door middel van grondfixatie. In paragraaf 5.1 wordt hierop verder ingegaan. Voor nu volstaat het te vermelden dat de lineaire structuren uiteenlopen qua datering en gedurende de gehele nederzettingsgeschiedenis een rol hebben gespeeld bij het verbeteren van de ondergrond waarop men bouwde.

3.5 Hoofd- en bijgebouwen

In het onderstaande worden alle geselecteerde sporen en structuren besproken, te beginnen met de gebouwen. De criteria waarop structuren geselecteerd zijn, zijn hierboven als onderdeel van de werkwijze al ter sprake gekomen. In het kort komt het erop neer dat alle gebouwen en waterputten zijn bestudeerd, plus een selectie van de kuilen en greppels. Het opgegraven areaal heeft veertien gebouwstructuren opgeleverd. De gebouwen zijn verdeeld over zes clusters (zie afb. 3.2), waarvan er vier sporen van meerdere gebouwen bevatten. Juist deze vier meerfasige clusters zijn ontstaan op artificiële ophogingen. Voor de twee andere clusters is een ophoging niet aangetoond, maar valt deze ook niet volledig uit te sluiten. Na enkele algemene opmerkingen over de bebouwing op de vindplaats, volgt hieronder per gebouwencluster een korte beschrijving van de huizen en bijgebouwen. De waterputten, kuilen en greppels worden vervolgens in algemene zin besproken, waarbij de relatie van deze structuren tot de gebouwen centraal staat.

Lokale en Romeinse bouwtradities

De gebouwstructuren van Goedereede-Oude Oostdijk vallen uiteen in twee groepen: structuren gebouwd volgens hoofdzakelijk lokale tradities, en structuren gebouwd volgens Romeinse principes.

De eerste groep betreft bouwplattegronden die op het eerste gezicht overeenkomsten vertonen met structuren opgegraven in het zuidwesten van Nederland. Het betreft de gebouwen 1A, 1B, 1C,

25 De Clercq/Van Dierendonck 2008.

1D, 3, 4A, 4B, 5A en 5B. Het is van belang te beseffen dat deze structuren onderling nog vaak verschillen in grootte, constructie of binnenindeling.

De tweede groep van gebouwen vertoont kenmerken die duidelijk afkomstig zijn uit de Romeinse bouwtradities. Het gaat daarbij ondermeer om een toepassing van andere materialen, zoals houten balken of liggers, vakwerkbouw en keramische dakbedekking, maar ook om andere functies, vormen en afmetingen. De gebouwen waarvan in meer of mindere mate kan worden vastgesteld dat ze in deze groep thuishoren, zijn structuren 1E, 2 en 4C. Daarentegen komen ook bij de lokale gebouwen kenmerken voor die wijzen op nieuwe, geadopteerde Romeinse gebruiken. In de paragrafen hieronder wordt per categorie duidelijk gemaakt hoe de verschillende tradities zich manifesteren.

Constructie en dak

De constructie van een gebouw betreft het skelet waartegen de wanden werden bevestigd en waar het dak op rustte. In de lokale bouwtradities bestaat deze uit een stelsel dakdragende stijlen, die ofwel in een rij op de middenas van het gebouw stonden (tweebeukig), dan wel paarsgewijs waren geplaatst (driebeukig). Door de dakdragende stijlen tegen of zelfs in de wanden te plaatsen vergrootte men de beschikbare binnenruimte. Zo ontstond een eenbeukige constructie. Op Goedereede-Oude Oostdijk kende ten minste de helft van de structuren een constructie met enkel wandstijlen, tegen drie gebouwen met één of meer middenstijlen en slechts één gebouw met één binnenstijlpaar. Het is mogelijk dat er nauwelijks binnen- of middenstijlen zijn waargenomen omdat deze op stiepen hebben gestaan. Zo kent gebouw 4B een rij van natuurstenen blokken in de oostelijke kopse kant, die vermoedelijk als stiepen dienst deden. Het is echter de enige duidelijke aanwijzing voor een dergelijke constructie. Een andere constructiewijze is aangetroffen in gebouw 2. In de wanden van deze structuur zijn de resten van eikenhouten palen aangetroffen, die opmerkelijk genoeg schuin stonden. Deze constructiewijze staat bekend als de A-constructie, en is een lokale bouwtraditie die uitermate geschikt is op zachte ondergronden. Het gebruik van schuine stijlen gaat vaak gepaard met het verder uiteen plaatsen van deze stijlparen, hetgeen bij de meeste van de gebouwen van de vindplaats ook het geval is. Maar doordat er geen coupes meer beschikbaar zijn, kunnen we helaas niet meer vaststellen of de vele wandstijlen ook daadwerkelijk schuin stonden. Voor gebouw 2 geldt dat de schuinstaande palen slechts fragmentarisch bewaard waren en mogelijk verzakt zijn. Bovendien bevat dit gebouw nu juist wel enkele dakdragende stijlen in de centrale as van het gebouw,

waardoor een A-constructie overbodig lijkt. Een plattegrond met een mogelijke A-constructie is gebouw 1D, op grond van parallel-
len met een gebouw uit Ellewoutsdijk (zie hieronder). De gebouwen met Romeinse constructiewijze zijn onder meer herkenbaar aan meerdere parallelle greppelsporen, waarin dragende balken of liggers hebben gelegen. Deze liggers droegen op hun beurt weer de opgaande constructie. Van daadwerkelijke liggers is nauwelijks meer sprake, hoewel in de sporen van gebouw 1E nog wel de resten van bekapte eikenhouten palen zijn waargenomen. Gebouw 2 vertoont aan de binnenzijde een opmerkelijke onderverdeling in ten minste twee kleinere ruimtes en een grotere ruimte. Mogelijk heeft men bij de inrichting van dit gebouw rekening gehouden met een nieuwe, niet lokale functionaliteit.

Een ander groot verschil tussen de lokale en Romeinse bouw-
wijze zijn de materialen waarmee de daken werden bedekt. Lokale gebouwen werden doorgaans voorzien van een dakbedekking met riet of stro. Hiervan zijn geen restanten aangetroffen. Wel kan van enkele gebouwen nog worden bepaald hoe de vorm van het dak eruit zag. Zo hadden gebouwen 1B en 1D aan de oostzijde vermoedelijk een zadeldak, terwijl gebouw 5A aan de noordzijde een schilddak lijkt te hebben gehad.

Een typisch Romeinse traditie was het gebruik van keramisch dakpanmateriaal. Restanten hiervan zijn op verschillende locaties binnen de vindplaats aangetroffen, waardoor van ondermeer gebouwen 2, 4C en 6B wordt verondersteld dat ze een pannendak hadden. In het laatste geval is dit opmerkelijk genoeg in combinatie met een verder lokale constructiewijze. In een profiel over gebouw 4C werden nog enkele dakpannen gestapeld boven elkaar waargenomen, gelegen boven een concentratie leembrokken (zie afb. 3.26). Een gedachte hierachter is dat de dakpannen in combinatie met de leemconcentratie onderdeel zijn geweest van de wandconstructie. Het gebruik van Romeinse dakpannen voor andere doeleinden dan dakbedekking is een bekend verschijnsel. Over deze wandconstructie volgt hieronder meer.

Wanden en ingangen

De wanden van lokale gebouwen waren doorgaans opgebouwd uit vlechtwerk, afgesmeerd met huttenleem en kaf. In een enkel geval is een gebouw afgebrand en is het leerharde leem incidenteel gebakken. Over het algemeen worden echter alleen de sporen van de standgreppels aangetroffen waarin de vlechtwerkwanden werden geplaatst. Van ten minste drie huizen kon worden geconstateerd dat de wanden voorbij de kopse kanten uitstaken. Dit kan verklaard worden doordat men gebruik maakte van tevoren vervaardigde wand-

panelen, maar het kan simpelweg ook een aanwijzing zijn voor het bewust creëren van een overkapping aan de buitenzijde van het gebouw. Het een hoeft het ander vanzelfsprekend niet uit te sluiten.

Romeinse bouwtradities zijn een techniek van gestapelde kleizoden en de constructie van vakwerkwanden. De gestapelde kleizoden staan wel bekend als *Stampflehm*, *mudbricks* of *rammed earth* en komen tot op de dag van vandaag voor in het mediterrane gebied, maar bijvoorbeeld ook in Engeland. Het principe houdt in dat kleibrokken op een droge voet, gemaakt van bijvoorbeeld dakpanmateriaal of natuursteen, werden gestapeld in een bekisting die vervolgens werd weggenomen. Deze constructiewijze lijkt voor gebouw 4C zeer aannemelijk.

De andere constructiewijze was die van de vakwerkbouw. Hoewel enkele verkoolde balken zijn aangetroffen rond gebouwencluster 4, zijn er verder geen andere aanwijzingen te noemen. Opmerkelijk is overigens wel dat één balk afkomstig is uit de kopse kant van gebouw 4B, waarvan de fundering op stiepen rustte. We zouden hieruit kunnen opmaken dat het gebouw één gevel had met een Romeinse uitstraling, hetgeen bekend is van inheems-Romeinse villa-achtige gebouwen, zoals ondermeer Rijswijk-De Bult.²⁶

Zowel gebouwen met wanden volgens een lokale als volgens een Romeinse traditie hadden vanzelfsprekend ook ingangen nodig. Toch zijn bij slechts zes gebouwen een of meerdere ingangen waargenomen. Vermeldenswaardig is wederom gebouw 4B, waarvan met zekerheid twee, en mogelijk zelfs vier ingangen konden worden vastgesteld. Van de twee zekere ingangen werden zelfs nog de drempels herkend. Ook gebouw 2 heeft met zekerheid een ingang opgeleverd, te weten in het exacte midden van de zuidelijke lange wand. Andere structuren met ingangspartijen zijn gebouwen 1A, 1D, 4C en 6B.

Binnenindeling

De binnenindeling van een gebouw maakt veel duidelijk over de functie ervan. Zo is bij tenminste vier gebouwen een (mogelijk) opslag- en/of staldeel herkend. In twee gevallen, gebouwen 5A en 5B, is eveneens het woondeel vastgesteld door de aanwezigheid van een haard. Gebouwen met een onderverdeling in een opslag-/stal- en woondeel zijn typerend voor de lokale bouwtraditie. Het is dan ook interessant vast te stellen dat met name de vroegste gefaseerde gebouwen - daterend tot het midden van de tweede eeuw - deze tweedeling vertonen. De precieze achtergrond waartegen deze ontwikkeling zich afspeelde, zal in paragraaf 5.1 verder worden uitgelicht.

²⁶ Bloemers 1978.

Romeinse gebouwen hebben een binnenindeling die wordt bepaald door de functie van het gebouw. Omdat van deze gebouwen vaak alleen sporen van de fundering/constructie zijn aangetroffen, is over de binnenindeling weinig meer te zeggen. Wel vallen de kleine ruimtes (kamertjes?) in gebouwen 2 en 4C op.

Steenbouw

In de lange sleuf op de zuidelijke oever van de kreek werd over een lengte van 19 m bovenin het profiel een circa 20 cm dik pakket bouwpuin aangetroffen, met in het zuidwestelijke deel ervan een concentratie dakpanmateriaal van zeker 40 cm dik (afb. 3.11). Naast keramisch bouw materiaal werden verder ook grote aantallen aardewerk verzameld, waaronder complete potten, en fragmenten van tufsteen. 17,5 m ten zuidwesten van de dakpanconcentratie werd verder nog een pakket grind in het profiel gedocumenteerd. Al deze materialen wijzen zeker niet op een lokaal gebruik en voeden het idee dat hier een gebouw kan hebben gestaan dat (deels) uit steenbouw bestond. Het is echter niet mogelijk uitspraken te doen over de aard van de sporen doordat het onderzoek zich tot de sleuf heeft beperkt. Een mogelijke interpretatie komt in paragraaf 5.1 aan bod.

Gebouwencluster 1

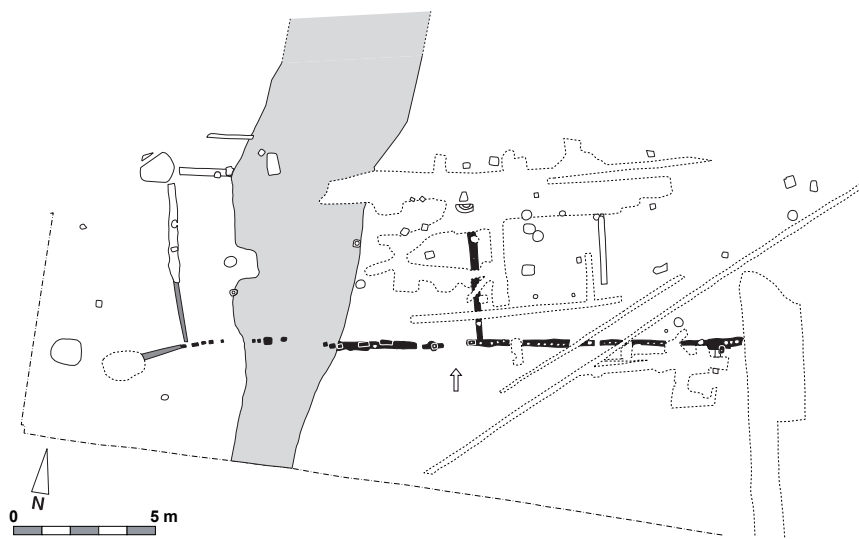
Cluster 1 kent een opeenvolging van ten minste vijf bouwfasen. Hoewel de bebouwing op circa 10 m van en parallel aan de beschoeide kreek ligt, is er geen sprake van een duidelijk hogere oeverwal. In tegenstelling tot de clusters 4, 5 en 6 is echter ook geen sprake van een artificiële ophoging. Een belangrijke reden hiervoor zal de relatief hogere natuurlijke ondergrond zijn geweest. Het Romeinse sporenniveau bevindt zich op een hoogte van circa 0,30 m -NAP op een natuurlijk zandige ondergrond. Richting de kreek ligt dit niveau circa 15 cm dieper, maar ook dit is nog altijd enkele tientallen centimeters hoger dan de natuurlijke ondergrond van de oudste bewoningsfasen van de clusters 2, 4, 5 en 6. De laag waarin de Romeinse sporen van cluster 1 zich voordoen is verder niet heel dik; de overgang naar de cultuurlaag ligt op circa 0,20 m -NAP. Ter hoogte van cluster 1 is de Romeinse cultuurlaag circa 15 tot 20 cm dik. Deze zandige laag is donkergrijs tot zwart van kleur en bevat vrij veel huttenleem en houtskool. Ten noorden van de gebouwencluster neemt de dikte van de cultuurlaag sterk af tot soms nog slechts 5 cm. Richting de geul is de cultuurlaag minder goed te onderscheiden, omdat deze deels verspoeld is door post-Romeinse kreekactiviteiten vanuit de geul. Verder is langs de waterloop nederzettingsafval gedumpt, een ingreep die in lijn met het opwerpen van de podia gezien kan worden. Hoewel er sprake is van meerdere be-

bouwingsfasen, is hiervan in het profiel nauwelijks een stratigrafie te herkennen. De gehele cluster wordt afgedekt door achtereenvolgens een circa 20 cm dikke licht zavelige zandlaag, een circa 10 cm dikke laag klei, en een deels wederom zavelige zandlaag en bouwvoor.

Drie zaken hebben invloed op de conservering en analyse van de structuren: verstoring van oude structuren door jongere structuren, natuurlijke erosieprocessen en het feit dat de structuren tijdens twee campagnes zijn opgegraven. Hoewel niet uitgesloten kan worden dat verschillende bouwfasen tot eenzelfde structuur behoren, en het zodoende niet om vijf afzonderlijke gebouwen, maar om verbouwingen gaat, worden in deze algemene beschrijving de bouwfasen als individuele structuren behandeld.

Gebouw 1A (afb. 3.12)

De oudste bouwfase van cluster 1 kwam aan het licht tijdens veldwerk in het voorjaar van 1983. Sporen van de structuur werden op twee vlakken aangetroffen vanaf een hoogte van 0,19 m -NAP en konden tot 0,40 m -NAP worden herkend. De minimale omvang meet 19,8 m lang en 3,95 m breed. Slechts de zuidelijke lange wand van de structuur is met zekerheid aangetroffen. Het betreft een wandgreppel waarin palen of balken waren geplaatst. Daarnaast lijken ook de westelijke, korte wand en een mogelijke binnenwand herkenbaar. Direct ten westen van de binnenwand bevindt zich een 0,80 m brede onderbreking in de wandgreppel. Deze opening betreft een ingang met flankerende stijlen. Er zijn geen dakdragende stijlen herkend. Het is denkbaar dat de wandstijlen de daklast heb-

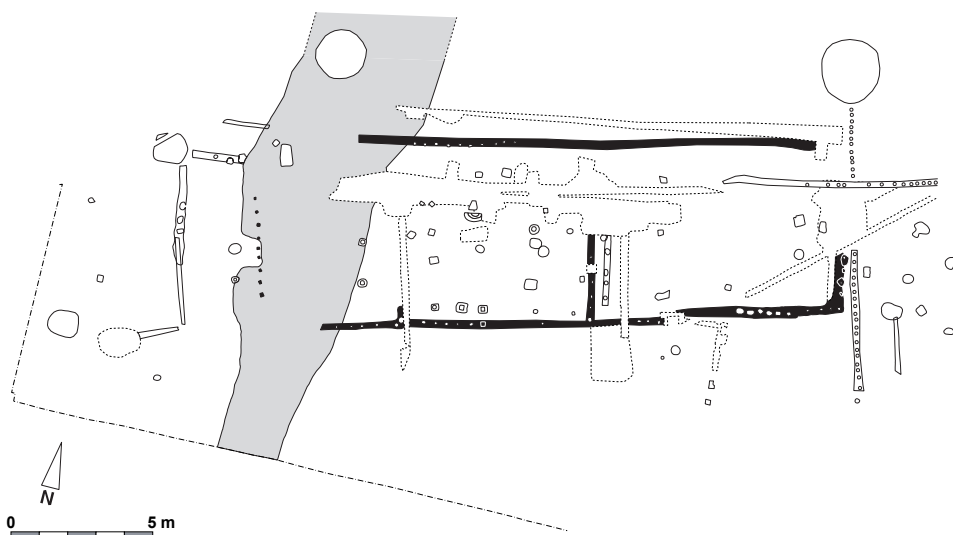
Afb. 3.12 Gebouw 1A.

ben gedragen en het gebouw eenbeukig is. Ook is het mogelijk dat midden- of binnenstijlen op stiepen hebben gestaan, die niet bewaard zijn als gevolg van latere bouwfases. Het gebouw is oost-west georiënteerd en wijkt daarmee iets af van de overige structuren in de cluster.

Overeenkomstig het beperkt aantal sporen is ook het vondstmateriaal afkomstig uit de plattegrond van gebouw 1A beperkt. Een datering is hieruit dan ook niet op te maken. Eveneens onduidelijk is wat de functie van het gebouw kan zijn geweest. Het kan een boerderij naar inheemse bouwtraditie zijn, maar het is niet uitgesloten dat de aangetroffen structuur tot een andere (minder bekende) categorie behoort. Daarbij moet met name gedacht worden aan een functie als bijgebouw. Het ontbreken van een duidelijk herkenbare plattegrond bemoeilijkt het vinden van vergelijkbare structuren.

Gebouw 1B (afb. 3.13)

Sporen van gebouw 1B werden tijdens de veldwerkcampagnes van zowel de jaren vijftig als de jaren tachtig aangetroffen. Hoewel gebaseerd op een sterk versnipperd beeld, lijkt gebouw 1B overeen te komen met voorganger 1A. Het gebouw meet maximaal 20,5 bij 6,4 meter. Aan alle zijden van de structuur zijn sporen van de wanden bewaard gebleven in de vorm van greppels en palen. Op 8,75 m vanaf de korte oostwand bevindt zich een binnenwand. Op 6,6 m zuidelijk hiervan lijkt de aanzet tot een tweede binnenwand te zijn waargenomen. Over de functie van de binnenruimtes kan geen uitspraak worden gedaan. Aan de aanzet van de binnenwanden bevinden zich iets dikkere wandstijlen die de daklast lijken te hebben gedragen. Van geen van beide wandstijlen is de tegenhanger aangetroffen. Van midden- of binnenstijlen is geen sprake. Het ontbreken van een dakdragende stijl in de oosthoek van de plattegrond suggereert eerder een zadeldak, dan een schilddak. Voor een schilddak is namelijk een zwaardere dakstijl in de hoeken van het gebouw nodig om de daklast die hiernaartoe geleid wordt op te vangen. Twee later geplaatste palen in de oostelijke korte wand zouden daarentegen juist de daklast van een zadeldak gedragen kunnen hebben, hoewel het speculatief blijft. Het gebouw is in tegenstelling tot voorganger 1A oostnoordoost-westzuidwest georiënteerd. Deze oriëntatie wordt in de drie volgende bouwfases aangehouden. Uit de sporen van gebouw 1B zijn geen dateerbare vondsten bewaard gebleven. Een datering aan het eind van de eerste eeuw is mogelijk te geven, gebaseerd op de datering van gebouw 1C in 70-120.

Afb. 3.13 Gebouw 1B.

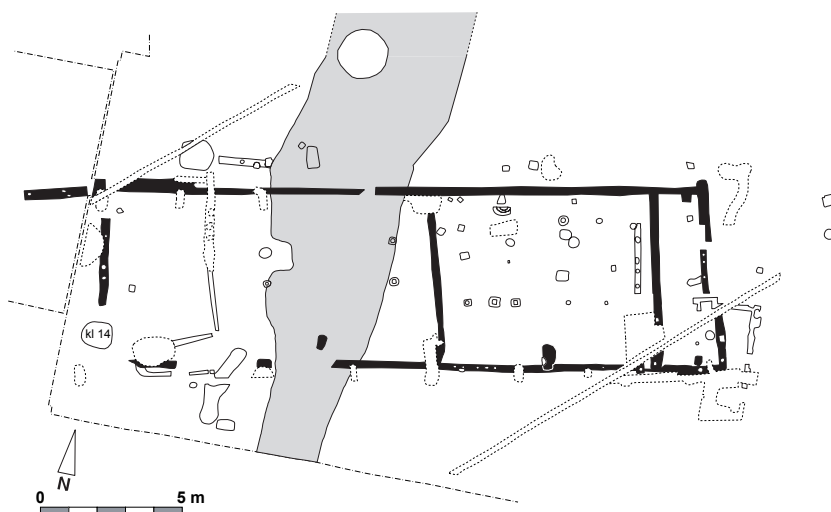
Een vergelijking met structuren buiten de vindplaats is moeilijk door de beperkte gegevens die er voor gebouw 1B zijn. Uitgaande van de typologie van Kodde²⁷ lijkt het meest voor de hand liggend om gebouw 1B te plaatsen in de typecategorieën 1 of 2, de een- en tweebeukige huizen. Een mogelijke parallel wordt gevormd door Rijswijk-De Bult huis 2.²⁸

Gebouw 1C (afb. 3.14)

Sporen van gebouw 1C werden tijdens de veldwerkcampagnes de jaren vijftig en de jaren tachtig aangetroffen. Bij het samenstellen van de veldtekeningen is met name in de zuidoosthoek de aansluiting tussen sporen uit verschillende werkputten lastig gebleken. Desalniettemin is een duidelijke plattegrond gedocumenteerd. Het gebouw meet 24,1 bij ten minste 6,2 meter. Aan alle zijden van de structuur zijn restanten van de buitenwanden gedocumenteerd. Het betreft wandgreppels opgevuld met donkergrijze grond met een hoge concentratie verbrand leem. De lange noordwand steekt voorbij de korte westwand uit, een kenmerk bekend uit de inheems-Romeinse bouwtraditie. In alle wandgreppels zijn enkele paalsporen aangetroffen, maar van enige regelmaat is geen sprake. Dit kan erop wijzen dat de wandconstructies zijn weggenomen, bijvoorbeeld nadat het gebouw werd verlaten of vervangen. Langs de wanden werden verder vier dakdragende wandstijlen aangetroffen. Drie bevin-

²⁷ Kodde 2007.

²⁸ Bloemers 1978, 161.

Afb. 3.14 Gebouw 1C.

den zich dicht tegen de zuidelijke lange wand en één bevindt zich in de noordhoek. De meest noordelijke en oostelijke vormen een paar. De middelste wandstijl aan de zuidelijke zijde lijkt te zijn uitgegraven, gezien de aanzienlijke omvang van het spoor. Van midden- of binnenstijlen is geen sprake, waaruit geconcludeerd kan worden dat het gebouw eenbeukig is geweest.

Dicht bij de oostelijke korte wand bevindt zich op 1,75 meter van de noordoosthoek een binnenwand. Vanaf de zuidoostelijke hoek gemeten is de afstand 2,2 meter. Het verschil is te verklaren als een gevolg van de verschillende veldwerkcampagnes. Gezien het beperkte oppervlak tussen deze binnen- en buitenwand, is een functie als opslagruimte logisch. Een andere interpretatie zou een slaapruiimte kunnen zijn. Een dubbele wand kan verder nog als dragende constructie van een zolder worden gezien.²⁹ Op 7,75 m vanaf de binnenwand is nog een tweede binnenwand gedocumenteerd. Hoewel deze wand niet volledig is aangetroffen lijkt deze wel de hele breedte van de structuur te beslaan. De wand is geplaatst tussen de twee meest westelijke stijlen en deelt de structuur op in ruimtes van 48 m² in het oosten en 73 m² in het westen.

Op grond van enkele vondsten afkomstig uit de westwand is gebouw 1C te dateren in de late eerste eeuw en vroege tweede eeuw, 70-120. In de zuidwesthoek van de plattegrond werd daarnaast ook kuil 14 aangetroffen, waaruit het aardewerk een mogelijke datering geeft na 140. Hoewel geen oversnijdingen zijn aangetroffen, lijkt het

²⁹ Een dergelijke interpretatie wordt bijvoorbeeld voorgesteld voor structuur 6 uit Ellewoutsdijk. Zie Sier 2003; Kodde 2007, huis ELXXX6.

erop dat de kuil stratigrafisch hoger gelegen is dan de gebouwplattegrond, waarmee de dateringen goed aansluiten.

De eenbeukige plattegrond met dakdragende stijlen tegen of in de wanden is volgens de typologie van Kodde kenmerkend voor het type 1A.³⁰ Een structuur die ook tot deze groep gerekend wordt en eveneens gekenmerkt wordt door een binnenwand kort achter de kopse zijde is Den Haag-Hoge Veld huis 101.³¹ Op grond van de smalle binnenruimte zouden verder nog andere parallellen getrokken kunnen worden. Vergelijk ondermeer Katwijk-Zanderij huis 10, Rockanje huis 2, en Tinte-Konneweg 09-166.³² Ook de uitstekende lange wand kent veel parallellen. Gebouwen met dit kenmerk betreffen onder meer Rijswijk-de Bult huis 12, Heilo-terrein Zwart structuur 2 en in het bijzonder ook Haamstede Brabers structuur 1, waarvan ook de binnenruimte zeer vergelijkbaar is.³³

Gebouw 1D (afb. 3.15)

Gebouw 1D is evenals andere gebouwen binnen cluster 1 gedurende de twee verschillende veldwerkcampagnes opgegraven. Het grootste deel hiervan gebeurde in 1983 in twee werkputten, waardoor de plattegrond nagenoeg in zijn volledigheid is blootgelegd. Het gebouw heeft een maximale afmeting gehad van 30,1 bij 7,2 meter. In totaal werden vijftien dakdragende stijlen herkend, waarvan er twaalf binnenstijlparen vormden. Een kuil ongeveer in het midden van de oostwand kan nog het restant zijn van een uitgegraven middenstijl. Het kan echter ook als aanwijzing voor een ingang worden gezien. Nagenoeg alle stijlen werden dicht langs de lange wanden aangetroffen. Alleen het veronderstelde tweede paar vanuit het oosten betreft binnenstijlen. Het meest oostelijke paar wandstijlen bevond zich net buiten de kopse wand. Ook het meest westelijke wandstijlpaar lijkt buiten de plattegrond te liggen, op ten minste 2,8 m van het wanduiteinde. Dit kan erop wijzen dat de wanden langer geweest zijn. Op grond van de veronderstelde binnenstijlen is het gebouw in technische zin driebeukig geweest. Aangezien echter de meeste stijlen ver uiteen tegen de wanden stonden zal het gebouw een voornamelijk open ruimte zijn geweest. De constructie wijst erop dat het gebouw in ieder geval aan de oostzijde een zadeldak had.

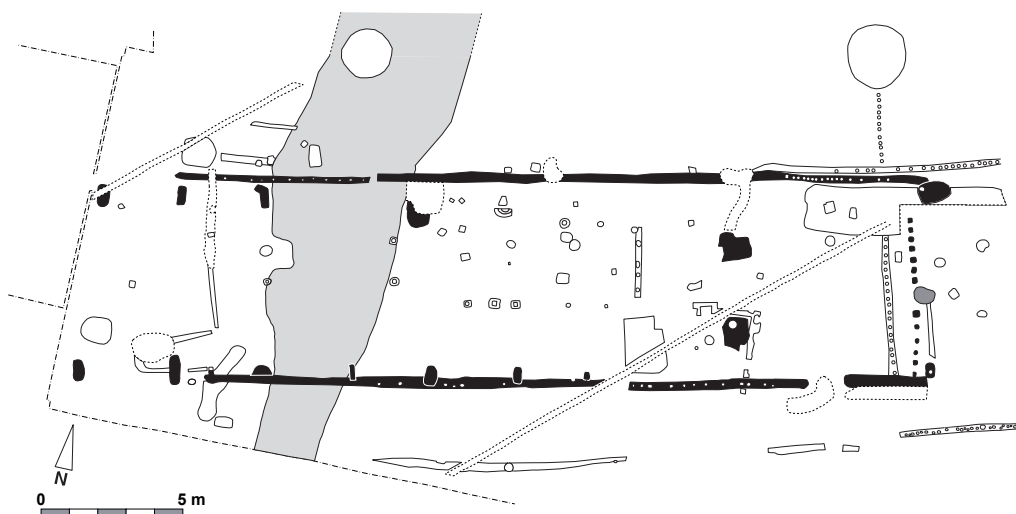
Aan drie zijden werden sporen van de wanden aangetroffen. Alleen de westelijke korte wand ontbreekt. Op het hoogst waargenomen niveau waren de lange wandgreppels donkergrijs met spik-

30 Kodde 2007, 23-24.

31 Siemons/Laan 2009, 52-53.

32 Resp. Van der Velde 2008, 60-61; Brinkkemper et al. 1995; Moree et al, 2002.

33 Resp. Bloemers 1978, 161; Bloo 2004; Trimpe Burger 1995.

Afb. 3.15 *Gebouw 1D.*

kels houtskool en leem. Dieper gelegen bestond de vulling uit een lichtgrijze klei met daarin grijze sporen van enkele paaltjes. De oostelijke korte wand wijkt af doordat deze wordt gevormd door een rij donkergrijze paalsporen zonder wandgreppel. Op circa 2,5 m vanaf de oosthoek is een onderbreking in de zuidelijke lange wand waargenomen. De opening is 1,3 m breed en kan als ingang worden beschouwd. Hoewel er geen binnenwanden zijn aangetroffen, wijst de indeling van de stijlen op een verschil in functie tussen het oostelijke en westelijke deel van het gebouw. De smallere traveeën in het westdeel kunnen stalboxen zijn geweest. Hiervoor bestaan echter geen verdere aanwijzingen. Een andere gedachte is dat dit deel van het gebouw een grote open ruimte is geweest, wat in theorie veelal wordt gezien als een open leefruimte. Een andere verklaring is echter dat de ruimte bestemd was voor de opslag van goederen.

Er zijn verschillende aanwijzingen dat het gebouw is afgebroken. Allereerst is van het merendeel van de stijlen geen paalspoor herkend, maar slechts een grote kuil. In een aantal gevallen oversnijden deze paalkuilen de lange wandgreppel, wat erop wijst dat de kuilen jonger zijn en de stijlen dus zijn uitgegraven. Ook de mogelijke middenstijl in de oostelijke kopse kant kan zijn uitgegraven. Een andere aanwijzing voor afbraak van het gebouw is dat er slechts sporadisch en op ongeregelde afstand paalsporen in de wandgreppels werden aangetroffen.

Omdat gebouw 1D de stratigrafische opvolger van 1C is, kan een datering vanaf het eerste kwart van de tweede eeuw worden verwacht. Het enige vondstmateriaal, dat nog aan een spoor van de

plattegrond van 1D kon worden gerelateerd, geeft echter een datering tussen 70-120. Het lijkt daarmee uitgesloten dat deze vondsten afkomstig zijn uit de gebruiksfase van het gebouw. Een betere datering van gebouw 1D is af te leiden uit de oversnijding van lineaire structuur 16 (afb. 3.10), in de noordoosthoek van de plattegrond. Vondsten uit dit spoor dateren na 150, waarmee gebouw 1D in de tweede helft van de tweede eeuw, mogelijk rond 150, kan worden geplaatst.

Een eenduidige parallel van gebouw 1D kan niet genoemd worden. Een aantal elementen vertoont echter duidelijke overeenkomsten met gebouw 4B. Zo zijn de lengte- en breedte afmetingen nagenoeg gelijk. Daarnaast is de wandconstructie van beide gebouwen vergelijkbaar, met in het bijzonder het ontbreken van een wandgreppel aan de oostelijke korte zijden. Echter, voor gebouw 1D bestaat de palenrij ter plaatse uit louter donkergrijze paalsporen, terwijl het voor gebouw 4B brokken basaltlava betreft. De ingang aan de oostzijde van de lange zuidwand is daarentegen weer een directe overeenkomst. Als laatste valt op dat beide gebouwen (gedeeltelijk) een open binnenruimte lijken te hebben gehad. Dit kenmerk biedt ook de meest betrouwbare vergelijking met gebouwen opgegraven buiten de vindplaats. Een mogelijke parallel buiten Goedereede betreft huis 11 uit Ellewoutsdijk.³⁴ Ook hier bevinden zich aan een van de korte zijden van het huis twee dubbel geplaatste staanderparen. Deze staanders zijn in Ellewoutsdijk schuin geplaatst en vormen zo een zogeheten A-constructie. Dit is jammer genoeg voor structuur 1D niet aan te tonen in verband met het ontbreken van de coupes. Eenbeukigheid of een grote open binnenruimte is aangetoond voor ondermeer Rijswijk-de Bult huis 1,³⁵ Woudse Polder huis 1.23-3³⁶ en Den Haag-Hoge Veld huis 119.³⁷ Vergelijk ook Oss-Ussen huis 54.³⁸

Gebouw 1E (afb. 3.16)

De sporen van gebouw 1E werden nagenoeg allemaal opgegraven in de jaren vijftig. In de latere veldwerkcampagnes kon de voortzetting van de grondsporen niet worden herkend, waardoor de plattegrond fragmentarisch is overgeleverd. Een verklaring voor het ontbreken van sporen van gebouw 1E tijdens het latere veldwerk kan liggen in een verschillend opgraafniveau. Gebouw 1E vertegenwoordigt de jongste fase van cluster 1 en de sporen ervan zijn daarom op een re-

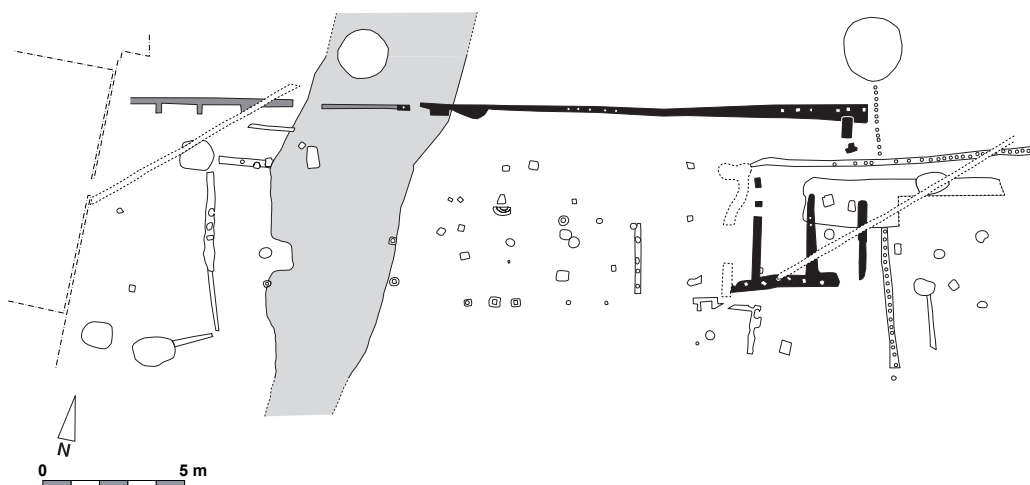
34 Sier 2001; Sier 2003.

35 Bloemers 1978, 161-162.

36 Van Londen 2006, 36-49.

37 Siemons/Laan 2009, 70-71.

38 Schinkel 1994, deel II, 78.

Afb. 3.16 Gebouw 1E.

latief hoog niveau aangesneden. Veel sporen zijn om dezelfde reden ook verspoeld geraakt door post-Romeinse kreekactiviteiten. Een andere verklaring kan liggen in het feit dat gebouw 1E onderdeel uitmaakt van een grotere structuur,³⁹ die zich ten noorden ervan uitstrekt. Dit deel is echter nauwelijks onderzocht.

De opgegraven structuur bestaat volledig uit greppels met daarin paalsporen. De afmetingen van de plattegrond zijn onzeker. De breedte van de structuur is iets groter dan 6 m. Uitgaande van de opgravingstekening bedraagt de lengte minimaal 15,8 m. Deze afmeting is volledig afgeleid van de noordelijke lange zijde. Aan het westelijke uiteinde hiervan is de plattegrond verstoord door de post-Romeinse kreek. Voorbij deze verstoring ligt in het verlengde van de greppel een ander langgerekt spoor. Op grond hiervan zou men geneigd kunnen zijn de structuur een grotere lengte toe te kennen. Op de veldtekening staat vermeld dat de mogelijke verlenging 'waarschijnlijk nog veel verder gaat' en dat de 'cultuurlaag vrij sterk is afgespoeld, waardoor grondsporen nauwelijks of niet meer aanwezig waren'. Dit betekent voor de structuur dat deze niet alleen grotendeels verloren zou zijn, maar ook dat er een ongeloofwaardige afmeting zou worden verondersteld. We mogen echter ook niet uitsluiten dat het om een onbekend type structuur gaat.

³⁹ Deze gedachte wordt gevoed door de gelijkenis van de plattegrond met delen van andere structuren op de vindplaats. Zo is er een sterke overeenkomst met de aanbouw van gebouw 4C. Voor meer hierover, paragraaf 5.3.5.

Binnen de plattegrond zijn geen dakdragende stijlen aangetroffen. In de wandgreppels werden daarentegen wel verschillende paalsporen aangetroffen, waarbij van sommige nog daadwerkelijk de houtresten aanwezig waren. Deze palen zullen de daklast gedragen hebben. Verder bevinden zich vanaf de oostzijde op een interval van 1,8 m dwarsgreppels. Gezien de smalle tussenruimte lijkt er geen sprake van een binnenrichting, maar zouden de greppels het restant van een constructie met funderingsbalken kunnen zijn. De enige aanwijzingen voor de datering van gebouw 1E zijn het gegeven dat de plattegrond die van 1D oversnijdt, die dateert in de tweede helft van de tweede eeuw, en het gegeven dat er blijkbaar geen palen uit de constructie zijn weggenomen, hetgeen bij de voorgaande gebouwen wel het geval is geweest. Dateerbaar vondstmateriaal was verder niet meer beschikbaar.

De meest opvallende karakteristiek zijn de dwarsliggende greppels. Hoewel verschillende structuren dit kenmerk ook vertonen, is de geringe onderlinge afstand opmerkelijk. Tussen de bekende inheems-Romeinse boerderijen zijn geen parallellen te vinden. Hiervoor moeten we dan ook kijken naar gebouwen met een constructie volgens de Romeinse bouwtraditie. Structuren gekenmerkt door parallelle en haakse greppels en palissades worden ondermeer aangetroffen in *vici*. Voorbeelden zijn de structuren van Woerden-Hoochwoert⁴⁰ en Valkenburg-De Woerd.⁴¹ Over de functie van dergelijke gebouwen lopen de interpretaties echter uiteen. Veelvuldig terugkerend zijn de *horrea* (opslagschuren voor voedingsgewassen). Op de vindplaats Goedereede is ter hoogte van cluster 4 ook een gebouw met een opslagfunctie herkend. Het betreft hier een aanbouw aan gebouw 4C. De constructie hiervan bestond eveneens uit een serie parallelle greppels. Andere, meer volledige plattegronden van *horrea* zijn onder meer afkomstig uit Valkenburg.⁴² *Horreum* 1, gelegen binnen de grenzen van Valkenburg fase 7, vertoont qua constructieve elementen enkele overeenkomsten met de plattegrond van gebouw 1E. Het betreft een structuur van 17,2 bij 6,8 m, met dwarsbalken op een onderlinge afstand van 1,4 tot 1,8 m.⁴³ In de *vicus* Valkenburg-Marktveld werden evenwijdig aan de oudste Romeinse weg ter plaatse, haaks op een zijtak van de Rijn, delen van een gebouw opgegraven.⁴⁴ De plattegrond hiervan meet minimaal 18,7 bij 3,5 m en bestaat uit parallelle greppels op een onderlinge

40 Blom/Vos 2008, 72-91.

41 Vos/Van der Linden 2011.

42 Zowel in het *castellum*, als in de naburige *vici* werden sporen van *horrea* aangetroffen. Zie Groenman-Van Waateringe/Beek 1988, 35-49; Bult/Hallewas 1990, 6-7.

43 Groenman-Van Waateringe/Beek 1988, 37.

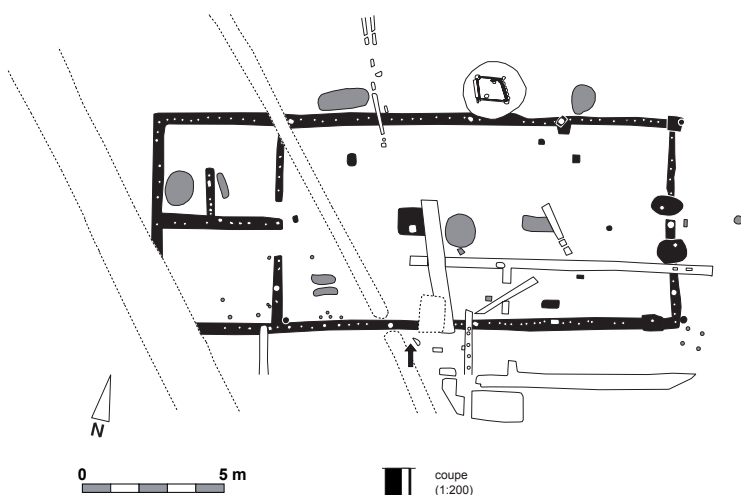
44 Bult/Hallewas 1990, 6-7.

afstand van 1,5 tot 2,3 m. Twee laatste parallellen betreffen eveneens *horrea*, maar de context hiervan is geen *vicus*. Het gaat om de *horrea* van Poortugaal-Hofterrein⁴⁵ en Westmaas-Maaszicht.⁴⁶

Gebouw 2 (afb. 3.17)

In het centrum van het opgegraven areaal bevindt zich gebouw 2. Delen van dit gebouw werden al tijdens de campagne van 1959 opgegraven. De sporen werden echter niet als structuur herkend, simpelweg omdat deze niet volledig was blootgelegd. Tijdens het aanvullende veldwerk van 1982 was dit wel het geval en kon het veldwerk erop worden afgestemd. De plattegrond is zodoende volledig vrijgelegd en gedocumenteerd.

Het gebouw is nagenoeg volledig bewaard gebleven; slechts de zuidhoek is verstoord. De sporen bevonden zich op een diepte variërend van circa 0,55 tot 0,30 m -NAP. Het gebouw heeft een lengte van 18,6 m en breedte van 7,5 m. Langs alle zijden zijn sporen van de wandconstructie aangetroffen. Over het gehele verloop betreffen het wandgreppels met daarin paalsporen van de wandstijlen. Op enkele punten werden nog daadwerkelijke restanten van eiken palen waargenomen. Op de veldtekening is hierbij de opmerking geplaatst dat de palen schuin stonden, iets wat ook uit de foto's afgeleid zou kunnen worden (afb. 3.18). Deze palen waren op één na paarsgewijs in de lange wanden geplaatst. De onderlinge afstand tussen de paren bedroeg circa 2,7 tot 3,7 m. Over de paal in de zuidelijke

Afb. 3.17 *Gebouw 2.*

⁴⁵ De Bruin 2003, 26.

⁴⁶ Van Heeringen et al. 1998, 24-26.

Afb. 3.18 Houten palen van gebouw 2 tijdens het veldwerk.

lange wand op 4,5 m van de zuidoosthoek is gedocumenteerd dat deze tot 0,60 m -NAP diep reikte en een gezaagde punt had. Het is aannemelijk dat de palen tot de dakdragende constructie behoorden. Allereerst is eikenhout uitermate geschikt voor het dragen van een dergelijk zware last.⁴⁷ Daarnaast vormt ook de regelmatigheid waarmee de palen als paren waren geplaatst een aanwijzing voor een constructieve functie. De schuine stand van deze palen lijkt op de bekende A-constructie. De enkele paal zonder tegenhanger in de noordelijke lange wand maakt mogelijk geen onderdeel uit van de constructie, aangezien zich ter hoogte van dit onvolledige paar een middenstijl bevond. Deze dakdragende paal is de enige stijl binnen de plattegrond en bevindt zich in het exacte midden ervan. Een coupe over het spoor maakte duidelijk dat de stijl recht in een kuil van 85 cm breed en 100 cm diep was ingegraven. Van de paal kon nog 95 cm worden herkend.

Over de opbouw is niet veel met zekerheid te zeggen. De sporen van de wanden wijzen op een vlechtwerkconstructie. De twee wandstijlen in het midden van de oostelijke korte wand suggereren verder dat het gebouw een zadeldak heeft gehad. De grote kuilen waarin de paalsporen werden aangetroffen tonen aan dat deze wandstijlen op een later tijdstip aan de wand zijn toegevoegd. Mogelijk heeft

⁴⁷ Dat van de overige wandstijlen geen hout meer resteerde wijst erop dat deze stijlen van een zachtere houtsoort dan eiken waren vervaardigd. Te denken valt aan es, els of wilg, houtsoorten die geschikt waren als constructiehout voor vlechtwerkwanden.

dit te maken gehad met een reparatie of aanpassing van de wand of het dak. Van de dakbedekking is echter weinig bewaard gebleven. Misschien bestond die uit organische materialen zoals riet en hout, maar ook een dakbedekking van keramisch of natuurstenen materiaal is mogelijk. In het laatste geval is het noemenswaardig dat volgens de opgravingsdocumentatie in een brede greppel direct ten noordwesten van het gebouw 'bovenin veel dakpanpuin' werd aangetroffen.

Aan de zuidzijde van het gebouw, tegenover de middenstijl, kan een ingang worden herkend. De ingangspartij is herkenbaar als een korte onderbreking in de paalsporen, en de westelijk flankerende stijl. Andere ingangen zijn niet waargenomen.

Aan de westelijke zijde van het gebouw bevonden zich twee binnenruimtes. De ruimtes werden van elkaar en van de rest van het gebouw gescheiden door binnenwanden waarvan de greppels met daarin de wandstijlen nog herkenbaar waren. Aan de binnenzijde meten de ruimtes elk 3,9 bij 3,3 m. In het oosten van de ruimtes bevonden zich smalle doorgangen vanuit de rest van het gebouw. Deze meten 0,6 en 1 m. In de zuidhoek van het meest noordelijke vertrek bevond zich een kuil, die door een kleine tussenwand werd afgeschermd. De functie van zowel deze kuil, als de ruimtes in het algemeen is niet duidelijk geworden. Het vondstmateriaal uit de kuil bestaat uit 'gewoon' nederzettingsafval, met een datering vanaf de periode rond het midden van de tweede eeuw.

Ten oosten van de binnenruimtes is een binnenindeling minder duidelijk herkenbaar. Er zijn echter wel sporen aangetroffen, met name tijdens het veldwerk van 1959 en op de hoger gelegen opgravingsvlakken uit de campagne van 1982.

Een interessante parallel voor deze structuur is opgegraven in Valkenburg-Marktveld.⁴⁸ Het betreft een opslagplaats van 7,2 m breedte en onbekende lengte. De binnenruimte van het gebouw was verdeeld in kamers van 3,6 bij 4,5 m die in blokken van vier tegen elkaar lagen. Deze blokken waren van elkaar gescheiden door gangen van 2,9 m breedte. Hoewel de exacte indeling en afmetingen niet overeenkomen met gebouw 2, is wel een vergelijkbare regelmaat herkenbaar. Daarnaast is ook de constructiewijze overeenkomstig.

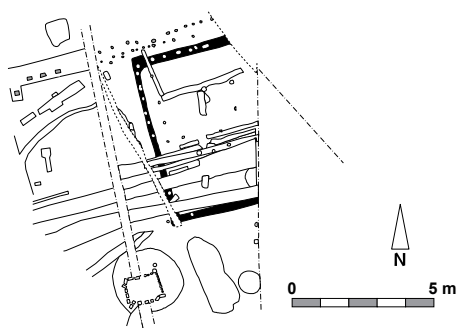
Aardewerk verzameld uit de kuil westelijk binnen de plattegrond dateert rond 150. Materiaal afkomstig uit de later in de wand gegraven paalkuilen is echter jonger, namelijk uit de periode 175-225. Dit kan als extra aanwijzing dienen voor het verbouwen van de constructie. De datering van gebouw 2 vanaf 150 wordt echter niet onderschreven door de datering van de waterput die de noordelijke

48 Bult/Hallewas 1986, 22-27.

lange wand oversnijdt. Het aardewerk uit deze context geeft een datering vanaf 70 tot en met het eerste kwart van de tweede eeuw. Een verklaring voor deze vroegere datering zou kunnen liggen in het gegeven dat het materiaal grotendeels afkomstig is uit de insteek van de waterput en zodoende zwerfafval van de nederzetting zou kunnen zijn.

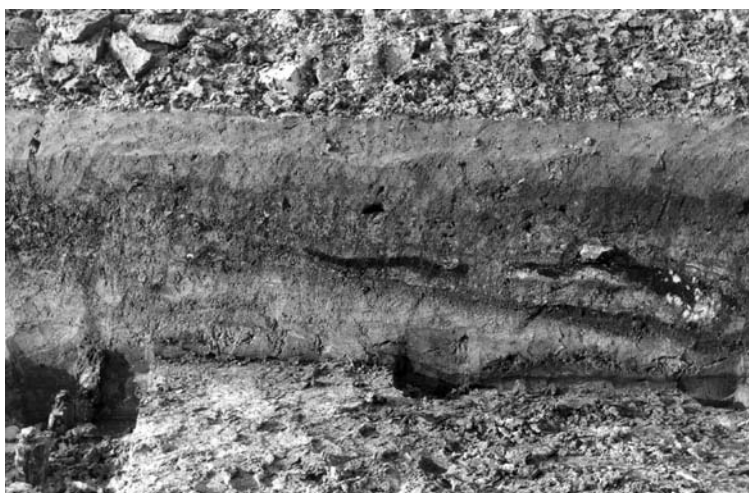
Gebouw 3 (afb. 3.19)

De plattegrond van gebouw 3 is slechts voor een klein deel bewaard gebleven. Uitgaande van de beperkte afmeting kan het om een bijgebouw gaan, maar gezien de grote breedte lijkt een hoofdgebouw een betere optie. De structuur betreft een wandgreppel die een ruimte van ten minste 3,5 m lengte en 6,1 m breedte omsluit. Vermoedelijk is de plattegrond maximaal 10 meter lang geweest, aangezien de sporen zich niet uitstrekken tot een even verderop aangelegde opgravingsput. De sporen waren ingegraven vanaf een hoogte van 0,20 tot 0,30 m -NAP. Op grond van de aangetroffen sporen lijkt het gebouw oostnoordoost-westzuidwest georiënteerd te zijn, nagenoeg gelijk aan de naast gelegen lineaire structuur 1. Het is niet ondenkbaar dat de twee structuren gelijktijdig dateren. Bij gebrek aan duidelijke oversnijdingen en determineerbaar vondstmateriaal is er niet veel meer bekend over gebouw 3. De enige aanwijzing die er verder nog is voor een datering komt van de oversnijding van de plattegrond door greppel 2, die een datering heeft tussen 120-180. Gebouw 3 is daarmee te plaatsen in de eerste eeuw en aan het begin van de tweede eeuw. Parallellen zijn niet direct voorhanden, maar het voorkomen van kleinere huizen blijkt onder meer uit het onderzoek in Ellewoutsdijk (structuur 6).⁴⁹

Afb. 3.19 Gebouw 3.

49 Sier 2003, 58-65.

Afb. 3.21 Detailfoto van het westelijk profiel van put XII. Links is de ophoging te zien, rechts de flank afgedekt door de brandlaag.

een verhoogd oppervlak binnen en rond gebouw 4B. Gedurende de bewoning is hierop een looplaag ontstaan. Tegen de flanken werd tegelijkertijd een eerste pakket nederzettingsafval aangebracht. De bewoningsfase van gebouw 4B eindigt met een brand. Dit is ondermeer af te leiden uit een brandlaag bestaande uit houtskool en verbrand leem die de cultuurlaag en het pakket nederzettingsafval afdekt. In de brandlaag werd een concentratie verbrande gerst en spelttarwe gevonden (zie paragraaf 4.17). Afb. 3.21 laat een deel van het westelijk profiel door put XII zien, waarbij duidelijk wordt hoe vanaf de ophoging (links) de brandlaag de flank afdekt (rechts). Tevens is op de voorgrond de noordelijke wandgreppel van gebouw 4B te zien, met daarin nog de restanten van de eikenhouten palen.

Na de brand is het oppervlak opnieuw circa een decimeter opgehoogd. Op dit pakket is een dun humeus bandje ontstaan, waarvan het de vraag is of dit een cultuurlaag kan zijn geweest. Het lijkt er eerder op dat de locatie enige tijd braak gelegen heeft, waarna ze opnieuw is geëgaliseerd en enkele centimeters is opgehoogd. Deze nieuwe ophoging van het terrein is gefixeerd door verschillende parallelle en haakse greppels, de zogeheten lineaire structuren. Deze greppels zijn vergelijkbaar met de andere lineaire structuren die over de hele vindplaats zijn aangetroffen, met het verschil dat ze duidelijk als ondergrond voor gebouw 4C hebben gediend. Het is denkbaar dat er palen- of stakenrijen in de greppels stonden om de opgebrachte grond te verstevigen, maar hiervan zijn geen resten bewaard gebleven. De onderkant van de greppels ligt ook boven het niveau tot waar de houten palen van de eerdere fase bewaard zijn gebleven.

Vanuit de inmiddels opgebrachte grond zijn de greppelsporen van gebouw 4C gegraven. Hoewel de bebouwing duidelijk herkenbaar is in de profielen is deze niet in alle vlakken goed gedocumenteerd. Een mogelijke verklaring vormen post-Romeinse kreekactiviteiten, die een deel van de sporen, door hun relatief hoge ligging, hebben afgetopt of zelfs geheel hebben opgeruimd. Met name de zuidoostelijke hoek van structuur 4C is hierdoor niet meer te reconstrueren. Uiteindelijk is ook gebouw 4C afgebrand. Een tweede brandlaag is hiervan het bewijs. Een concentratie verbrand graan (zie paragraaf 4.17) tussen de sporen van gebouw 4C wijst er mogelijk op dat we te maken hebben met een verbrand graanpakhuis.

Gebouw 4A (afb. 3.22)

De oudste bebouwing ter hoogte van cluster 4 is een palencluster, bestaande uit 79 houten palen of sporen daarvan. De sporen werden al tijdens het veldwerk door de onderzoekers als structuur geïnterpreteerd. Doordat de sporen zich op het diepste vlak bevonden, werd ook de relatief vroege datering al vastgesteld. Helaas is de structuur niet herkend in een profiel, waardoor de relatie van de sporen tot de natuurlijke ondergrond niet met zekerheid kon worden vastgesteld. Gezien de specifieke ligging direct langs de kreek, lijkt het er echter sterk op dat de structuur aangelegd is op de natuurlijke oeverwal die tot maximaal 0,20 m -NAP reikte. Een verdere analyse en interpretatie worden bemoeilijkt door oversnijdende latere bouwfases. De plattegrond meet 10 bij 3,8 m en is oostzuidoost-westnoordwest georiënteerd. De paalsporen zijn in rijen aangetroffen. Vermoedelijk zijn de circa 10-15 cm dikke, buitenste paalsporen onderdeel van een vlechtwerkwand geweest. De 20-25 cm dikke, binnenste palen hebben onderdeel uitgemaakt van een dragende constructie. De paalsporen zouden dragers van een platform kunnen zijn geweest. Ook de datering is niet met zekerheid vast te stellen. Door het ontbreken van dateerbaar vondstmateriaal, is het alleen mogelijk te wij-

Afb. 3.22 Gebouw 4A.

zen op de stratigrafische ligging van gebouw 4A onder de sporen van gebouw 4B en de enkele oversnijding door kuil 5. Gebouw 4B dateert aan het begin van de tweede eeuw, evenals kuil 5.

Het is lastig de functie of datering van gebouw 4A verder te duiden aan de hand van parallellen. Een eerste gedachte bij gebouw 4A is dat het een ijzertijd huis betreft. Plattegronden bestaande uit voornamelijk paalsporen worden in West-Nederland vaker aangetroffen.⁵⁰ Er bestaan echter enkele bezwaren tegen een vergelijking met deze structuren. Zo is de afmeting van deze plattegronden voor de meeste gebouwen ruimer. Een ijzertijd huis van vergelijkbare grootte werd in 1991 opgegraven in Den Haag, maar hoewel de structuur 6 bij 3 m meet, is de vorm verre van vergelijkbaar; het betreft hier een wandgreppel huis.⁵¹ Een betere parallel is huis 1 te Schiedam-Polderweg.⁵² Ook dit gebouw bestaat uit voornamelijk palen. Echter, de belangrijkste reden om deze verklaring opzij te schuiven is, naast ontbreken van goede parallellen, het ontbreken van vondstmateriaal daterend uit de ijzertijd.

Naast een functie als huis kan gebouw 4A ook op andere manieren geïnterpreteerd worden. Hierboven werd al gesuggereerd dat de palen een verhoogd platform hebben gedragen. Deze verklaring past bij de vele paalsporen en bovendien is het gezien het toenmalige natte landschap geen vreemde gedachte een structuur van welke vorm dan ook te verhogen. De structuur in Schiedam is vergelijkbaar met gebouw 4A toegekend aan de vroegste fase van bewoning en wordt wel gezien als een soort tijdelijk onderkomen. Hoe gebouw 4A vervolgens in gebruik is geweest, valt op grond van de beschikbare gegevens niet te zeggen.

Gebouw 4B (afb. 3.23)

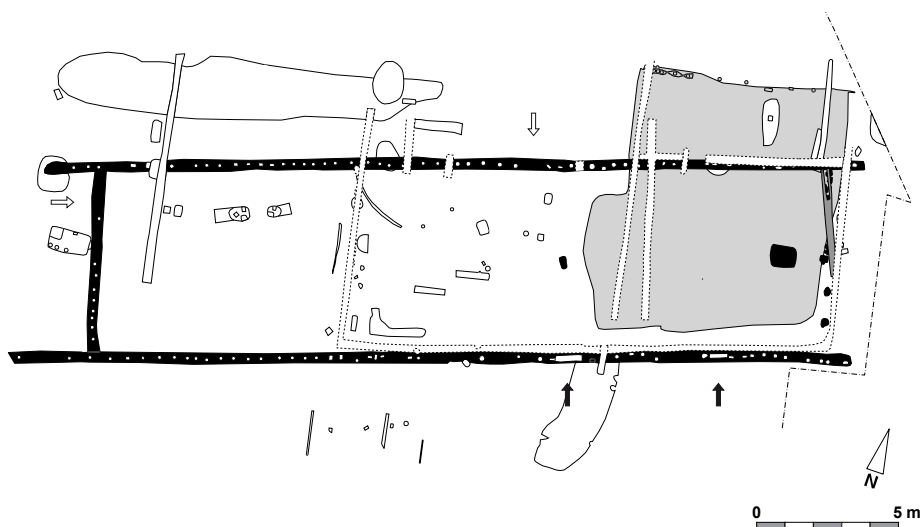
De plattegrond van gebouw 4B is als enige structuur eerder gepubliceerd.⁵³ Het gebouw ligt parallel aan de beschoeide kreek op een artificieel opgeworpen verhoging van zoden. De plattegrond is minimaal 29,7 m lang en 6,85 m breed. Er werden slechts twee middenstijlen aangetroffen op respectievelijk circa 1,5 en 9,5 m vanaf de oostelijke korte wand. De middenstijlen verdelen het gebouw in twee beuken van ieder nagenoeg 3,5 m breed. Hoewel het gebouw aan de oostelijke zijde tweebeukig is geweest, wijst het ontbreken van dakdragende binnen- of middenstijlen in de westelijke helft van

50 Onlangs werden ijzertijd huizen opgegraven in Poeldijk-De Kreen en Den Haag-Uithofslaan. Zie hiervoor Hazen/Blom 2010, 37; Pavlovic 2011. Zie ook Van Heeringen 1992.

51 Wijsenbeek 1997.

52 Van Londen 1996, 17-18.

53 Trimpe Burger 1973, 140.

Afb. 3.23 *Gebouw 4B.*

Afb. 3.24 *Brokken basaltlava tijdens het veldwerk.*

de plattegrond erop dat het gebouw een voornamelijk open karakter heeft gekend. De dieptes van de wandstijlen zijn niet bekend, maar waarschijnlijk heeft ofwel een deel van deze palen in dat geval de daklast gedragen of hebben de overige binnen- of middenstijlen op stiepen gestaan. Aan beide zijden van het gebouw lopen de lange wanden voorbij de kopse kanten door. Aan de westzijde steken ze circa 2 m voorbij de kopse kant, aan de oostzijde circa 1 m. Zowel de lange wanden als de westelijke korte wand zijn wandgreppels met daarin eikenhouten palen. De korte oostwand wijkt opmerkelijk ge-

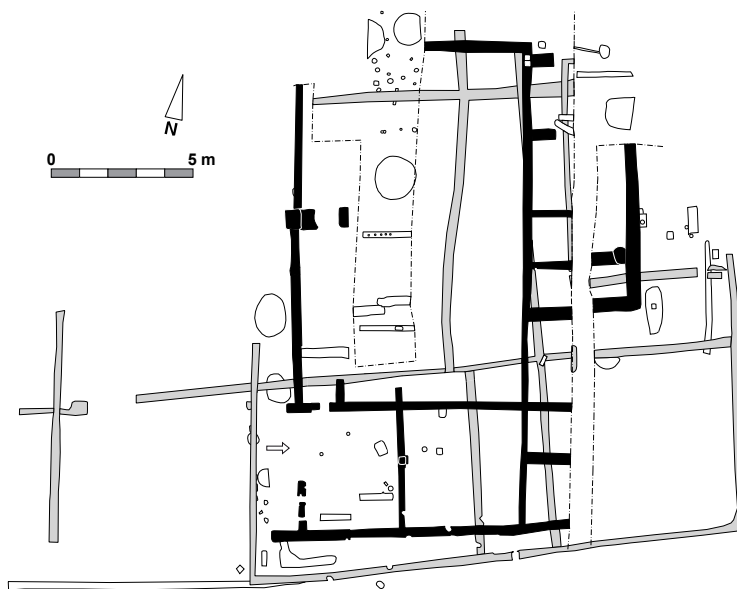
noeg af; het betreft hier een rij van elf brokken basaltlava (afb. 3.24), waarboven zich vermoedelijk een verkoalde plank of balk bevond. Het is niet duidelijk geworden of de stenen zijn bekapt. Vermoedelijk deden ze dienst als stiepen. Op respectievelijk 4,5 en 10 m vanaf het oostelijke uiteinde werden in de zuidelijke lange wand twee horizontale houten liggers aangetroffen. Het zijn mogelijk de drempels van twee ingangen. Andere mogelijke ingangen bevonden zich ter hoogte van ontbrekende wandstijlen in de noord- en westwand. Aan de hand van de ingangen en de middenstijlen is het gebouw op te delen in een oostelijke en een westelijke helft van respectievelijk ca. 10 en 17 m. De scheiding bevindt zich ter hoogte van de westelijke middenstijl en de hiertegenover gelegen ingang(en). Verschillende aanwijzingen duiden er verder nog op dat het gebouw is afgebrand. Hierboven werd al vermeld dat zich boven de basaltbrokken een verkoalde plank of balk bevond. De stenen zelf lijken ook te zijn verhit en gebarsten, gezien het feit dat ze uit meerdere brokken van verschillende grootte bestaan. Ook tussen de sporen aan de westelijke zijde van de plattegrond werd een aanwijzing voor brand aangetroffen in de vorm van houtskool en een hoeveelheid verbrande gerst en spelttarwe. Een 14C-datering van het verzamelde zadenmonster plaatst de structuur in 80 ± 35 (zie ook paragraaf 4.17). Boven de brandlaag werd een *dupondius* van Trajanus (98-117) aangetroffen. Materiaal verzameld uit het vlak tussen de sporen van het gebouw bevatte volgens de opgravingsdocumentatie 'vrij veel inheems' aardewerk en dateert ondermeer op grond hiervan tussen 80-150. De begindatering van het gebouw kan mogelijk nog na het eerste kwart van de tweede eeuw worden geplaatst, gebaseerd op de oversnijding van kuil 5 die tussen 120 en 180 moet dateren. Gebouw 4B dateert hiermee vermoedelijk uit de periode 100-150.

Op grond van de constructiewijze zijn verschillende gelijkenissen met andere gebouwstructuren in Goedereede te constateren, in het bijzonder met gebouw 1D. Allereerst is er de opmerkelijke oostwand, samengesteld uit brokken basalt. Deze constructiewijze is vergelijkbaar met gebouw 1D; ook hier ontbreekt aan de oostzijde van de plattegrond een wandgreppel. En hoewel er geen natuurstenen bouwmaterialen werden aangetroffen, wijst een rij donkergrijze paalsporen hier op een wandconstructie afwijkend van de rest van de structuur. Behalve deze korte oostwanden zijn beide structuren verder nog vergelijkbaar in omvang, oriëntatie, ligging langs de beschoeide kreek, en in binnendeling. In het laatste geval worden beide gebouwen gekenmerkt door een ruime en open binnenruimte, mogelijk een staldeel. Hoewel voor gebouw 4B een binnenindeling in woon- en staldeel dus niet kan worden uitgesloten, ontbreken echter een indeling met stalboxen en een haard. Een goede parallel voor

dit gebouw is opgegraven in Spijkenisse Nieuw Markenburg XI. Dit gebouw vertoont dezelfde constructiewijze, hoewel hier slechts één middenstaander werd aangetroffen. De plattegrond is 23 meter lang en 7 meter breed en kan gedateerd worden tussen 70 en 200.⁵⁴

Gebouw 4C (afb. 3.25)

Gebouw 4C vormt de jongste fase van bebouwing van cluster 4. Na het verbranden van gebouw 4B heeft men het terrein opnieuw geëgaliseerd en is de ondergrond opgehoogd met circa 1 à 2 decimeter. Deze grond is gefixeerd door een aantal parallelle en haakse greppels, zogeheten lineaire structuren, die een terrein van ten minste 17,25 bij 17,05 m omsluiten (afb. 3.25 in grijs). De greppels zijn 20 tot 25 cm breed en opgevuld met grijze klei en brokken leem. Resten van palen zijn niet herkend, mogelijk doordat deze zijn weggenomen of doordat ze in de grond niet bewaard zijn gebleven. De greppels bevinden zich immers op een niveau dat hoger ligt dan het niveau waarop de resten van houten palen uit eerdere fasen werden aangetroffen. Op basis van de tekening van het oostprofiel van put XI lijkt ook deze fase afgedekt te zijn door een brandlaag. Onderin deze brandlaag werd een opvallend aardewerkcomplex aangetroffen. Het gaat om een relatief grote hoeveelheid geverfde bekers van het type Stuart 2, uitsluitend uitgevoerd in techniek B en fragmenten

Afb. 3.25 Gebouw 4C.

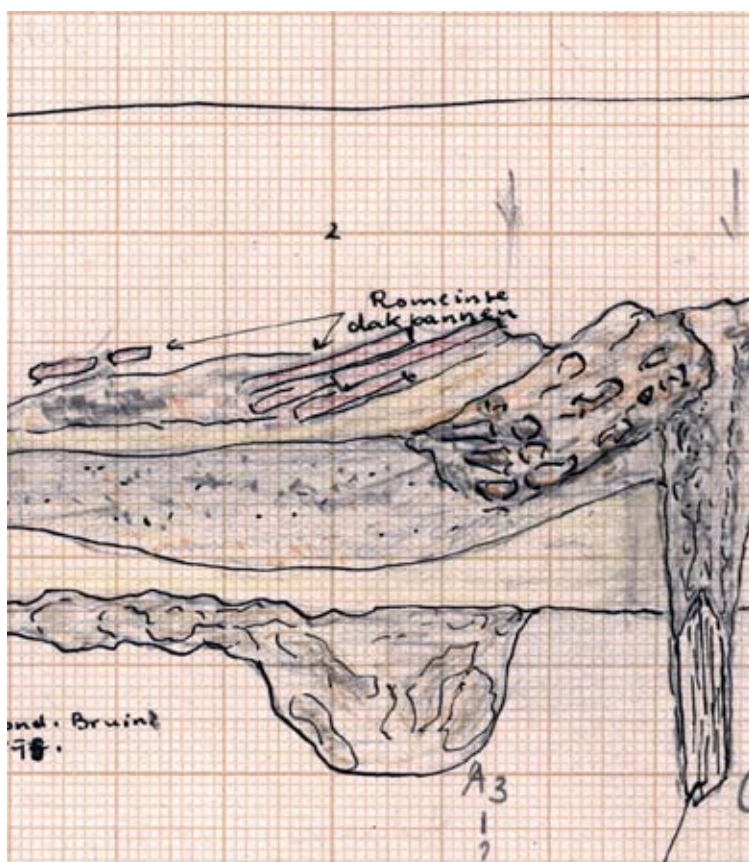
⁵⁴ Penning 2008, 109-110.

van minimaal zestien kelkbakjes. De bakers kunnen vanaf het eind van de eerste eeuw tot rond 180 gedateerd worden, hoewel ze na het midden van de tweede eeuw minder vaak voorkomen. Kelkbakjes worden regelmatig aangetroffen in sterk geritualiseerde contexten, zoals graven.⁵⁵ Ze worden in verband gebracht met het branden van wierook. Wellicht wijst de vondst van dit aardewerkcomplex op de aanwezigheid van een plaats voor rituele handelingen. Dit zou dan kunnen hebben plaatsgevonden binnen de opvallende greppelconfiguratie op deze plek.

Na de brand op de plaats van de greppelconfiguratie werd het terrein met een ongeveer 10 centimeter dikke laag relatief schone, zavelige klei opgehoogd. Hierop werd gebouw 4C gebouwd. Dit gebouw heeft een rechthoekige plattegrond van 17,3 bij 13 m, die noordnoordwest-zuidzuidoost is georiënteerd. In de lengte richting bestaat de plattegrond uit vier greppels, en in de breedte uit acht greppels. Het nagenoeg ontbreken van paalsporen doet vermoeden dat de constructie gefundeerd was op balken of bestond uit gestapelde kleizoden. Van eventuele houten liggers zijn geen resten meer aangetroffen, maar alleen de sporen van de greppels waarin ze zich kunnen hebben bevonden. De greppels hadden een sterk zandige vulling met fragmenten van houtskool en keramisch bouw materiaal. Het lijkt erop dat de constructie op een zeker moment geheel is verwijderd en dat de greppels zijn opgevuld met nederzettingsafval. Daarentegen is het ook mogelijk dat de greppels het restant zijn van een droge fundering voor gestapelde kleizoden. Aanwijzingen in deze richting komen onder meer van het noordoost profiel van put XII, waarop een stapel dakpannen in combinatie met een leemconcentratie is gedocumenteerd (afb. 3.26). Het is denkbaar dat deze dakpannen de droge voet van een kleiwand hebben gevormd en later zijn afgegleeden nadat het gebouw in onbruik was geraakt. Deze dakpannen zijn echter niet de enige. Er zijn meerdere clusters keramisch dakpan- of puinmateriaal tussen en in de sporen van gebouw 4C aangetroffen. Onder de egalisatielaag waarop het gebouw stond, komt dit materiaal niet voor. Het is natuurlijk ook goed mogelijk dat de materialen afkomstig zijn van de dakbedekking.

De plattegrond is over de lengte te verdelen in drie stroken met een breedte van 3,6; 4,3 en 3,6 m. De twee westelijke stroken lijken het hart van het gebouw te vormen, met in de noordwesthoek van de plattegrond een ruimte van ruim 96 m², en in het zuiden twee ruimtes van ruim 13 en ruim 16 m². Het oostelijke deel van de plattegrond is door acht greppels verder onderverdeeld, wat op een andere constructie en mogelijk ook een andere functie wijst.

55 Ball 2006, 119.

Afb. 3.26 Detail van noordoost profiel in put XII. In het midden bevinden zich de gestapelde dakpannen, boven een concentratie leembrokken. Getekend op millimeterpapier schaal 1:20.

Midden in de greppel die de twee zuidelijke binnenruimtes scheidt, werd een 80 cm lange eikenhouten paal aangetroffen. Andere sporen van palen werden in de noordhoek van de grote ruimte aangetroffen. Het is mogelijk dat deze paalsporen de dragende palen van het dak of een vloer zijn geweest, maar het moet gezegd dat er weinig tegenhangers zijn. Hoewel de plattegrond van gebouw 4C gefragmenteerd is geconserveerd, is de open zuidwesthoek geen gevolg van verstoringen. De afwijkende constructie zou hier kunnen wijzen op een ingangspartij. Verschillende sporen rond de opening kunnen mogelijk ook tot de ingangspartij worden gerekend. Hoewel niet aangetoond, kan de aanwezigheid van andere ingangen niet worden uitgesloten. Wanneer zich in de zuidwesthoek daadwerkelijk een ingang bevond, dan bood deze toegang tot de verder gesloten zuidwestelijke binnenruimte. Er zullen doorgangen tot de andere ruimtes moeten zijn geweest, of het is een aanwijzing dat er nog andere toe-

gangen tot het gebouw zijn geweest. Tussen en in de greppelsporen werden verder nog verschillende aanwijzingen aangetroffen dat het gebouw is afgebrand. Zo is een circa 10 cm dikke houtskoollaag aanwezig over de gehele breedte van de structuur (afb. 3.21), waarin ondermeer een verkoolde eikenhouten balk werd waargenomen. Daarnaast werden op verschillende plaatsen concentraties verbrand graan aangetroffen.

Op basis van de keramiekvondsten die uit de laag voorafgaande aan de bouw van gebouw 4C verzameld konden worden, kan de structuur na 150 en mogelijk zelfs na 180 gedateerd worden. Het gebouw lijkt een functie als opslagruimte te hebben gehad. Een eerste aanwijzing vormt de funderingswijze op liggende balken, die een zware last konden dragen, een bouwtraditie bekend uit Romeinse nederzettingen en kenmerkend voor *horrea*. Een tweede aanwijzing is het verbrande graan dat hier is aangetroffen.

Parallellen van opslaggebouwen worden aangetroffen in Romeinse nederzettingen zoals *vici*, *castella* of *villa*-nederzettingen. Zo werden te Westmaas-Maaszicht (gemeente Binnenmaas) in een kleinschalige opgravingsleuf de sporen van een houten fundering uit de Romeinse tijd blootgelegd.⁵⁶ Het hout was nog daadwerkelijk aanwezig. De fundering betreft drie parallel gelegen houten liggers van ongeveer 7 meter lang. Op enkele plaatsen waren kortere dwarsbalken geplaatst. Op de kruisingen werden vierkant bekapte staanders aangetroffen, bevestigd door een pen-gatverbinding. Het geheel wordt toegeschreven aan een niet-inheemse bouwwijze, waarbij voornamelijk gedacht wordt aan een functie als *horreum*, of een villa-achtig gebouw. Bij Valkenburg (Z.H.) werden verschillende *horrea* opgegraven.⁵⁷ Drie bevonden zich binnen de grenzen van de zevende fase van het *castellum*. In de *vicus* Valkenburg-Marktveld kenmerkt gebouw 1 zich als een 18,7 bij 3,5 m grote plattegrond van eveneens parallelle greppels. De onderlinge afstand bedraagt hier 1,5 tot 2,3 m.⁵⁸

56 Van Heeringen et al. 1998, 24-26.

57 Zowel in het *castellum*, als in de naburige *vici* werden sporen van *horrea* aangetroffen. Zie Groenman-Van Waateringe/Beek 1988, 35-49; Bult/Hallewas 1990, 6-7.

58 Bult/Hallewas 1990, 6-7.

Gebouwencluster 5

Gebouwencluster 5 bevindt zich in de noordhoek van de vindplaats, op de westelijke oever van een kleine zijtak van de grote kreek. Sporen van de gebouwen werden voor het eerst in twee sleuven uit 1959 aangesneden, maar pas in 1983 werd het overgrote deel van de plattegrond blootgelegd. Er werden in totaal vijf vlakken aangelegd,

Afb. 3.27 Profiel over gebouwencluster 5. Links is de donkere opvulling van de flank van het podium te zien.

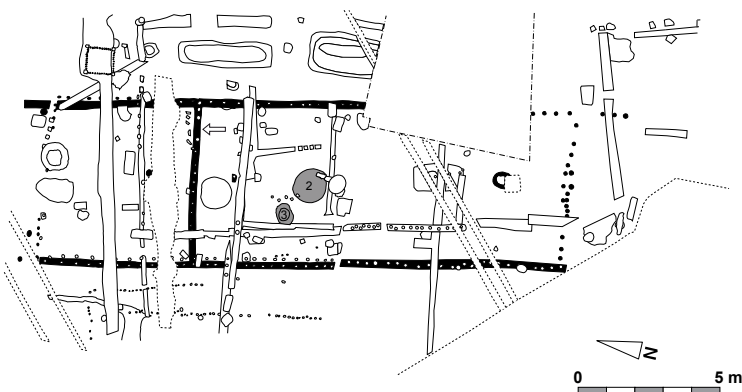

Afb. 3.28 Laag van houtskool als gevolg van het afbranden van gebouw 5A.

waarvan de originele veldtekeningen nog bewaard zijn gebleven. In het zuidelijk deel (put 24) werden vier vlakken aangelegd. Tussen de twee werkputten werd haaks op de gebouwplattegrond een profiel gedocumenteerd (afb. 3.27). Hieruit blijkt dat de bebouwing van cluster 5 op een met zoden opgeworpen verhoging is ontstaan. De natuurlijke ondergrond bevond zich op circa 0,70 m -NAP en betreft geelgrijze klei met zandlaagjes, kenmerkend voor een kwelderafzetting. De zoden die voor de ophoging werden gebruikt zijn direct naast de bouwlocatie uit deze natuurlijke ondergrond gespit. De gaten werden later opgevuld met nederzettingsafval. De ophoging is aanvankelijk niet meer dan 10 cm hoger dan het omringend oppervlak geweest. De zoden zijn afgedekt met een enkele centimeters dikke laag bruingrijze klei die als vloer voor het eerste woonoppervlak diende. Een nieuwe laag klei heeft het pakket weer 10-15 cm opgehoogd tot het tweede vloerniveau. Deze vroegste vloerniveaus worden afgedekt door een brandlaag als gevolg van het afbranden van gebouw 5A (afb. 3.28). Dit moment markeert ook een nieuwe bouwfase die resulteert in gebouw 5B. Voor de bouw hiervan wordt de grond opnieuw opgehoogd, ditmaal met een 20-25 cm dik pakket geelbruingrijze klei. Dit kleipakket vormt het derde vloerniveau. Op de (west)flank van de ophoging loopt deze laag in westelijke richting af. Hierdoor is nog net duidelijk geworden dat ook nog een vierde ophoging heeft plaatsgevonden, waarschijnlijk voor wederom een nieuw vloerniveau. Dat dit niveau ter hoogte van de bebouwing niet bewaard is gebleven lijkt het gevolg van post-Romeinse kreekactiviteiten en moderne landbouw.

Gebouw 5A (afb. 3.29)

Nadat de natuurlijke ondergrond met zoden was opgehoogd, begon de bebouwing op cluster 5 met gebouw 5A. Het gebouw meet 18,5 bij 5,5 m, waarbij uitstekende, lange wanden ervoor zorgen dat de totale lengte ruim 21 m bedraagt. Het gebouw is noordnoordwest-zuidzuidoost georiënteerd. De constructie van het gebouw is tweebeukig geweest. Er zijn drie mogelijke middenstijlen herkend en in het midden van de korte zuidwand is een aantal dubbele wandstijlen herkend. Het ontbreken van middenstijlen buiten de kopse wanden kan erop duiden dat het gebouw een schilddak heeft gehad, maar zeker is dit niet. Sporen van de wanden van het gebouw zijn aan alle zijden teruggevonden. Van de lange wanden zijn dit standgreppels met sporen van wandstijlen, maar van de korte wanden zijn alleen de paalsporen herkend. Aan de noordelijke kopse kant steken de lange wanden 0,6 m uit en aan de zuidelijke zijde 1,7 m. Er wordt wel gedacht dat dit het gevolg is van het gebruik van panelen

Afb. 3.29 Gebouw 5A.

die niet exact op maat van de gebouwconstructie zijn vervaardigd.⁵⁹ Hoewel dit een mogelijkheid is, is het aannemelijker dat men hier een overkapping heeft gecreëerd. Halverwege de lange oostwand is een onderbreking in de wandstijlen herkend. Mogelijk heeft zich hier een circa 69 cm brede opening bevonden. Daarnaast werd op ruim 5 m van de noordelijke kopse kant een binnenwand gedocumenteerd. Deze wand bestaat evenals de buitenwanden uit een standgreppel met paalsporen. Aan de oostzijde is in de paalsporen een korte onderbreking waargenomen. Deze circa 60 cm brede opening kan een doorgang zijn geweest. De binnenwand deelt de plattegrond op in twee ruimtes van 5,35 en 13,1 m diep. Een aanwijzing voor een functie van de verschillende ruimtes is af te leiden aan de aanwezigheid van haarden. Doorgaans wordt aangenomen dat een haard zich in het woondeel van een gebouw bevond. Binnen gebouwcluster 5 werden meerdere haarden aangetroffen.⁶⁰ Het gaat om zeker drie exemplaren op nagenoeg dezelfde plek binnen het gebouw (afb. 3.30). Op grond van stratigrafie is een onderscheid te maken, waardoor haard 3 bij bouwfase A lijkt te horen. Ook de jongere haard 2 is aan deze fase toe te schrijven. De haarden maken duidelijk dat het woondeel van gebouw 5A zich in ieder geval in het midden van het gebouw bevond. De noordelijke ruimte heeft mogelijk een functie als stal of opslag gehad. De zuidelijke woonruimte lijkt in verhouding hiermee erg groot te zijn geweest en het is dan ook niet uitgesloten dat er nog een verdere onderverdeling is geweest. Verder zijn zowel in het vlak als in het profiel ter hoogte van het zuidelijke

⁵⁹ Huijts 1992, 101.

⁶⁰ De opgravers hebben de haarden als 'ovens' gedocumenteerd. Het is echter niet waarschijnlijk dat zich ovens binnen een gebouw bevonden, waardoor de interpretatie als haard aannemelijker lijkt.

Afb. 3.30 Concentratie van drie haarden binnen gebouwencluster 5.

deel meerdere vloerniveaus waargenomen. De vroegste kleivloer bevond zich direct op het pakket zoden. Hier bovenop is een tweede vloerniveau onderscheiden, waarop zich haard 2 bevond. Ook dit niveau ligt geheel binnen de grenzen van gebouw 5A. De kleivloeren worden afgedekt door een brandlaag, die weer is afgedekt door een derde en mogelijk vierde vloerniveau behorend tot gebouw 5B. De brandlaag maakt duidelijk dat gebouw 5A is afgebrand.

Slechts weinig dateerbare vondsten uit gebouwencluster 5 konden aan de haarden of de sporen van gebouw 5A worden gekoppeld. Enkele fragmenten aardewerk dateren haard 2 tussen 80 en 190. Gebouw 5B kan echter rond het midden van de tweede eeuw worden gedateerd, waarmee 5A globaal in de halve eeuw ervoor kan worden geplaatst. De oversnijding door greppels 1 en 2, daterend tussen 100-150/200 en 120-180, spreekt deze aanname niet tegen.

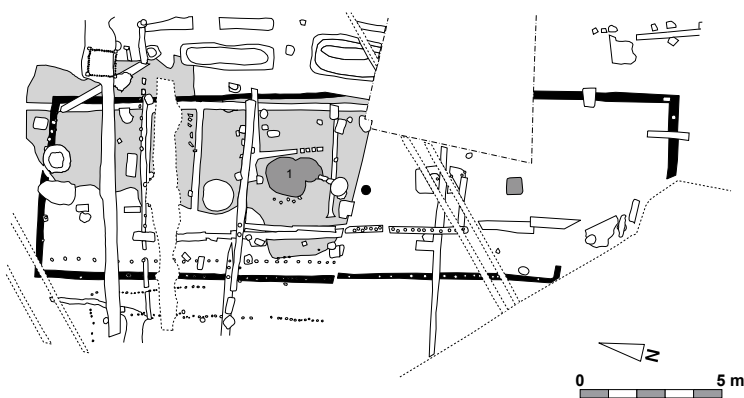
Als structuur behoort gebouw 5A tot de groep structuren in een lokale bouwtraditie. Opmerkelijk is echter de indeling van het gebouw, waarbij het woondeel het grootste gedeelte inneemt. Hoewel een vergelijkbare indeling ook bij andere gebouwen voorkomt, gaat het meestal om het kleinere deel binnen de plattegrond. Vergelijk hiervoor onder meer Ellewoutsdijk huis 6.⁶¹ Een andere parallel op grond van de binnenindeling kan huis 2 te Rijswijk-de Bult zijn,⁶² hoewel de datering hiervan wel later is.

⁶¹ Sier 2003.

⁶² Bloemers 1978.

Gebouw 5B (afb. 3.31)

Na de brand van gebouw 5A wordt de opgehoogde grond opnieuw bebouwd: gebouw 5B. De sporen van deze structuur zijn ingegraven in een circa 20-25 cm dikke laag opgebrachte klei. Het gebouw meet minimaal 22 bij 6,2 m, waarmee de structuur langer en net iets breder is dan zijn voorganger. De oriëntatie is dezelfde, noord-noordwest-zuidzuidoost. Over de constructie valt niet veel te zeggen, slechts één middenstijl lijkt tot het gebouw te behoren. Deze middenstijl bevindt zich nagenoeg in het midden van de plattegrond. Een tweede middenstijl is op grond van de vlakhoogte niet heel zeker, maar ligt wel in lijn met de centrale as van het gebouw. Hoewel restanten van de wanden aan alle zijden van de plattegrond werden aangetroffen, is ook hierover helaas niet veel te zeggen. Het betreffen standgreppels, opgevuld met relatief schone klei, waarin zich paalsporen bevonden. Ingangen werden niet waargenomen. Net ten noorden van de middenstijl werden sporen van een mogelijke binnenwand aangetroffen. Deze sporen bevonden zich al op het tweede vlak, wat erop duidt dat ze tot een jonge fase behoren. Ze worden echter niet direct tot gebouw 5B gerekend omdat ook na deze bouwfase nog enkele oost-west georiënteerde structuren over de vindplaats zijn aangelegd. Een aantal hiervan oversnijdt gebouw 5B. De sporen van de mogelijke binnenwand lijken ook hiermee in lijn te liggen, waardoor niet met zekerheid kan worden bepaald tot welke fase ze behoren. Als het een binnenwand van gebouw 5B betreft, is het opmerkelijk hoe de binnenindeling van het gebouw ten aanzien van zijn voorganger is veranderd. Omdat ook in gebouw 5B een haard is aangetroffen, haard 1, die zich op nagenoeg dezelfde plek binnen het gebouw bevindt, kunnen we aannemen dat het woondeel niet verplaatst is. De mogelijke binnenwand geeft in dat geval de zuidelijke begrenzing van dit gedeelte aan. De delen

Afb. 3.31 Gebouw 5B.

erbuiten kunnen zijn benut als stal of opslag. Gebouw 5B betreft dan ook een plattegrond in lokale traditie. Zie de beschrijving van voorganger gebouw 5A voor de nodige verwijzingen.

Gebouw 5B wordt in het noorden oversneden door kuil 1, die dateert tussen 175 en 225. Uit hetzelfde vondstcomplex bleek een aantal fragmenten aardewerk als opspit in de kuil terecht te zijn gekomen. Dit materiaal dateert in de periode 70-150 en kan aan de korte noordwand van gebouw 5B worden toegeschreven. Omdat gebouw 5B wordt oversneden door greppels 1 en 2, die dateren tussen 100-150/200 en 120-180, is een datering na het midden van de tweede eeuw niet aannemelijk. Opvallend genoeg wordt gebouw 5B ook weer oversneden door enkele mogelijke standgreppels. Hoewel hier geen duidelijke plattegrond uit gereconstrueerd kon worden, is het aannemelijk dat er nog een derde gebouw op deze locatie heeft gestaan. Vermoedelijk is deze door erosie na de Romeinse tijd verdwenen.

Gebouwencluster 6

Delen van cluster 6 werden in de jaren vijftig opgegraven. Ze strekken zich uit over drie proefsleuven. De cluster ligt aan de oostelijke oever van een zijtak van de hoofdkreek. Aan de overzijde van deze zijkreek liggen gebouwclusters 4 en 5. Vergelijkbaar met beide clusters is ook cluster 6 ontstaan op een artificiële ophoging van de natuurlijke zandige ondergrond van vuilwit, zavelig slibzand. Op een vlakhoogte van 0,40 m -NAP zijn binnen de gebouwplattegronden zoden waargenomen, die een plateau vormen waarop de structuren gebouwd zijn. Dit plateau lag circa 10 cm hoger dan het omringende oppervlak. Het Romeinse sporen niveau is circa 20 tot 30 cm dik en gaat over in een cultuurlaag van ongeveer 10 cm dik. Het Romeinse pakket is afgedekt door een laag klei van circa 10 tot 25 cm dik en een bouwvoor.

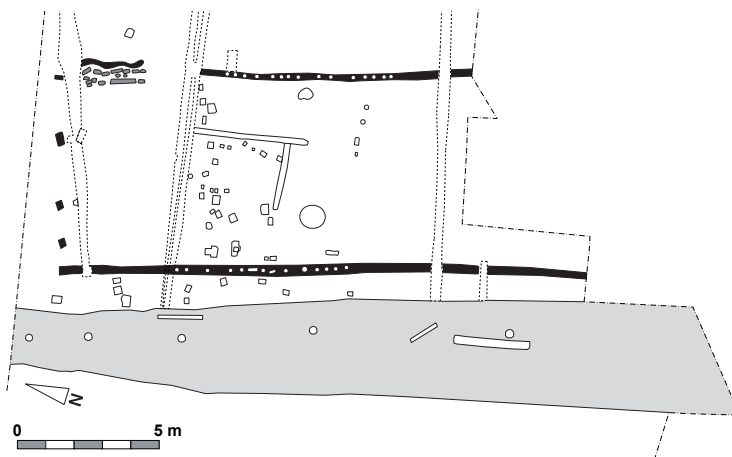
De bebouwing bestaat uit twee herkenbare fasen en vormt de meest oostelijk aangetroffen bebouwing. Verder oostelijk zijn nog wel verscheidene grondsporen aangetroffen, maar van gebouwstructuren is hier geen sprake. Eveneens ten oosten van cluster 6 bevond zich een brandlaag waarin veel Romeins dakpanmateriaal is aangetroffen. De laag lag tegen het hellend oppervlak waarin de Romeinse sporen zich bevonden. Het is denkbaar dat het dakpanmateriaal tot de laatste bouwfase van cluster 6 heeft behoord, aangezien ook de wandgreppels van deze structuur fragmenten verbrand leem en houtskool bevatten. Het pannendak zou dan door brand naast het gebouw terecht zijn gekomen.

Gebouw 6A (afb. 3.32)

De plattegrond van gebouw 6A werd gedeeltelijk opgegraven. De structuur wordt door verschillende sporen uit jongere fasen oversneden en loopt in zuidoostelijke richting door tot buiten de werkputgrenzen. De structuur meet minimaal 18,6 bij 6,9 m. Hierdoor zijn relatief weinig sporen met zekerheid aan de structuur toe te wijzen. Dakdragende stijlen zijn niet herkend, al is het wel mogelijk dat deze zich onder de vele sporen bevinden die binnen en rond de plattegrond werden aangetroffen. Het is echter ook mogelijk dat de daklast gedragen werd door de buitenwanden.

In de noordoosthoek werden vaag de sporen gedocumenteerd van een dubbele wandgreppel met daartussen restanten van stugge zoden. Hoewel het onduidelijk is of dit tot gebouw 6A gerekend moet worden en het zodoende wijst op een constructie die rondom werd toegepast, lijkt het sterk op de techniek van gestapelde kleizoden als constructiewijze van de wand. Het gebouw is noordnoordwest-zuidzuidoost georiënteerd.

Als gevolg van het geringe aantal sporen en vondsten is het niet mogelijk gebleken om tot een datering van de structuur te komen. De enige zekerheid is dan ook dat gebouw 6A stratigrafisch vroeger dateert dan gebouw 6B. Het geringe aantal sporen heeft ook als gevolg dat het lastig is te duiden wat de functie van gebouw 6A is geweest. De meest typerende kenmerken komen desalniettemin het meest overeen met de lokale bouwtradities. Voorbeelden van gebouwen met 'open' kopse kant zijn Ellewoutsdijk huis 11⁶³ en

Afb. 3.32 Gebouw 6A.

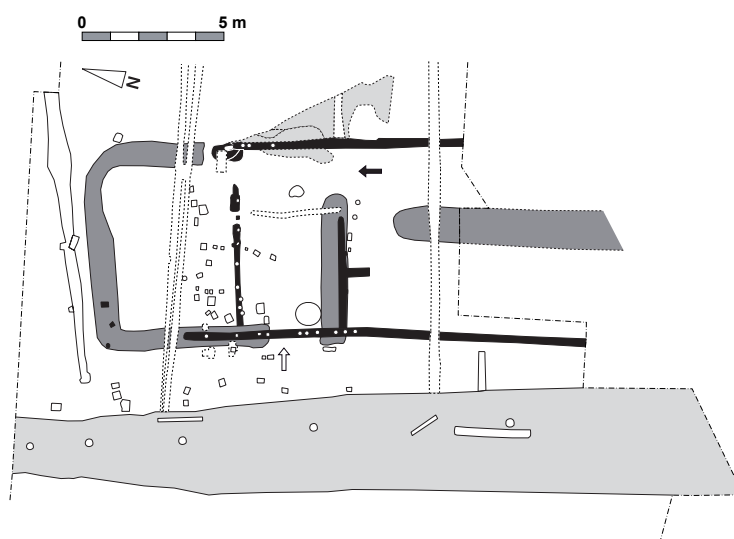
63 Sier 2001; Sier 2003.

Schiedam-Kethel 04-72-3,⁶⁴ maar ook gebouwen 1D en 4B vertonen dit kenmerk.

Gebouw 6B (afb. 3.33)

Gebouw 6B ligt circa 4,5 m zuidelijker dan gebouw 6A. Aangezien de constructie goed vergelijkbaar is, mogen we aannemen dat het om twee opeenvolgende fasen van eenzelfde gebouw gaat. Gebouw 6B meet minimaal 14,1 bij 6,6 m. De noord-, oost- en westwand zijn aangetroffen, de zuidelijke zijde is niet opgegraven. Aan de noordelijke zijde werd verder nog een uitbreiding aangetroffen in de vorm van een circa 60 tot 90 cm brede halfronde greppel opgevuld met verbrande leem en houtskool. Langs de lange zijden en de kopse noordzijde bestaan de wanden uit smalle standgreppels met daarin paalsporen. Hoewel binnen de plattegrond verschillende sporen werden aangetroffen zijn hieruit geen dakdragende stijlen naar voren gekomen. De verschillende wandgreppels bevatten paalsporen.

Aan de westelijke zijde is op circa 1 m vanaf de noordelijke wand een 98 cm brede onderbreking in zowel de brede wandgreppel als de paalsporen in de standgreppel te zien. Hier heeft zich mogelijk een ingang bevonden. Op circa 1 m zuidelijk van deze ingang bevond zich een binnenwand. Het betreft een combinatie van een brede en smalle greppel. Paalsporen ontbreken in deze wand. De wand beslaat niet de gehele breedte van de structuur, maar laat aan de

Afb. 3.33 Gebouw 6B.

64 Modderman 1973.

oostzijde een doorgang. Naast en haaks op het uiteinde van deze binnenwand werd nog een circa 80 cm diepe greppel aangetroffen, waarvan de vulling vergelijkbaar is met die van de brede wandgreppels. Mogelijk betreft het eveneens een binnenwand. Het spoor is echter nauwelijks onderzocht.

Ten oosten van gebouw 6B is zowel in het noord- als zuidprofiel van de middelste sleuf een brandlaag herkend waarin veel Romeins dakpanmateriaal is aangetroffen. De laag is tevens in het vlak aangetroffen en daalde mee met het natuurlijke oppervlak waarin de Romeinse sporen zich bevonden. Het is denkbaar dat het dakpanmateriaal tot gebouw 6B heeft behoord, aangezien ook de wandgreppels van de structuur fragmenten verbrand leem en houtskool bevatten. Het pannendak zou dan door brand naast het gebouw terecht zijn gekomen.

Wanneer we aannemen dat de brede sporen het restant zijn van een plaggenwand, dan zijn verschillende parallellen opgegraven in Assendelft.⁶⁵ Andere parallellen zijn afkomstig uit de Kralinger- en Dorppolder alwaar een opeenvolging van huizen gebouwd is op een deels op plaggen opgehoogde kleivloer.⁶⁶

Op grond van de bewaard gebleven vondsten is het niet mogelijk gebleken een datering te geven voor de structuur. De enige uitspraak is dan ook dat deze stratigrafisch later dateert dan gebouw 6A.

3.6 Waterputten

Er zijn acht sporen als waterput geïnterpreteerd (afb. 3.2). Het ontbreken van nagenoeg alle coupetekeningen heeft ertoe geleid dat de selectie van grondsporen als waterputten hoofdzakelijk is gebaseerd op de uiterlijke kenmerken in het horizontale vlak. Voor de analyse van waterputten zijn de gegevens uit het verticale vlak van groot belang. Ze geven een inzicht in de vorm en daarmee de constructiewijze van een waterput, maar ook in watervoerende natuurlijke lagen en de opvulling van de put. Alleen wanneer een rechthoekige of ronde bekisting dan wel beschoeiing op de vlaktekening herkenbaar was, kon een spoor daadwerkelijk als waterput worden beschouwd. Dit heeft in eerste instantie geresulteerd in zes waterputten. Daar zijn nog twee sporen aan toegevoegd, op grond van de typerende vorm en vulling, of de aanwezigheid van een verstoorde bekisting.

Er komen twee typen bekisting voor: rond en vierkant. In het eerste geval is een onderscheid te maken tussen een bekisting met paaltjes of met planken. Mogelijk betreft de variant met planken tonputten, maar dit is uit de documentatie niet op te maken. De

⁶⁵ Therkorn/Abbink 1987.

⁶⁶ Van Londen 2006, 142-152.

vierkante waterputten vallen uiteen in bekistingen met horizontaal of verticaal geplaatste planken. Alle vierkante waterputten hebben gemeen dat vrij zware palen op de hoeken zijn geplaatst. Het aantal ronde waterputten is vier, evenals het aantal rechthoekig bekiste waterputten. Van de twee vermoede waterputten is er één waarschijnlijk rond geweest, de ander waarschijnlijk vierkant. In tabel 3.1 zijn de afmetingen van de verschillende waterputten te zien. In bijlage 1 is per waterput een meer uitgebreide beschrijving gegeven. Op grond van de beschikbare gegevens is het moeilijk te bepalen hoe de grondwaterspiegel ten tijde van de bewoning moet zijn geweest, noch kunnen algemene uitspraken worden gedaan over het uiterlijk van de waterputten. Wat wel opvalt is dat het aantal waterputten nagenoeg gelijk is aan het aantal woonhuizen.⁶⁷ Het is daarom ook interessant te kijken naar de datering en fasering van de waterputten en woonhuizen. Op grond van overeenkomsten hierin, kunnen de structuren aan elkaar worden gekoppeld en is het mogelijk de

Afb. 3.34 Waterput 3 tijdens het veldwerk.

67 Hoewel er meer gebouwen binnen het onderzochte areaal hebben bestaan, betreft het hier in alle gevallen bijgebouwen, die evenals de waterputten aan een erf en dus woonhuis gekoppeld worden.

Afb. 3.35 Schedel van een paard in de vulling van waterput 3.

waterput	lengte	breedte	diameter	diepte	onderkant in m -NAP	datering
1	-	-	155	min. 70	min. 1.04	-
2	-	-	110	min. 40	-	70-120
3	100	98	-	min. 70	1.42	70-150?
4	95	80	-	min. 170	1.90	100-150
5	-	-	85	min. 150	1.66	100-200
6	95	90	-	-	-	-
7	-	-	312	-	-	150-200
8	140	125	-	-	-	-

Tabel 3.1 Afmetingen (in cm) en dateringen van de waterputten.

woonerven te reconstrueren. In tabel 3. 4 is te zien welke waterputten en gebouwen gelijktijdig zijn. Voor slechts vijf waterputten kon aan de hand van het bewaard gebleven vondstmateriaal een datering worden gegeven. Het betreft de waterputten 2, 3, 4, 5 en 7. De dateerbare vondsten verzameld uit waterput 3 (afb. 3.34) komen echter vermoedelijk uit de insteek. Op grond hiervan en op grond van de duidelijk afwijkende stratigrafie is een datering in de periode 70-150 daarom niet aannemelijk. In dezelfde waterput werd tevens een paardenschedel aangetroffen (afb. 3.35). Een verklaring hiervoor is dat de waterput met de schedel onklaar is gemaakt, of mogelijk ritueel is gesloten.

3.7 Kuilen

Over de hele vindplaats zijn sporen aangetroffen die als restanten van kuilen kunnen worden geïnterpreteerd (afb. 3.2). Door het ontbreken van verticale gegevens is het echter niet mogelijk hier uitvoerig op in te gaan. Zo is het niet meer na te gaan hoe diep kuilen zijn geweest, waarmee ze zijn opgevuld en welke vondsten eruit verzameld zijn. Slechts een kleine selectie van 17 kuilen is nader onderzocht omdat zij een mogelijke ruimtelijke relatie hadden met de hierboven behandelde structuren. De gegevens die daarbij gebruikt zijn, werden volledig aan de vlaktekeningen ontleend. In tabel 3.2 zijn zodoende de meest basale veldgegevens opgenomen, evenals de stratigrafische relatie van de kuilen tot overige structuren. De in deze tabel gepresenteerde dateringen van de kuilen zijn in het bovenstaande gebruikt om de structuren in relatieve zin te dateren. Kuilen 4 en 17 zijn om een andere reden nader onderzocht. De grote kuil 4 bleek bij nader inzien een vergraven bekisting te bevatten en is zodoende als waterput 7 hierboven besproken. Kuil 17 betreft een depositie van hondenbotten en enkele complete potten ten westen van gebouwencluster 1 (afb. 3.36).

Afb. 3.36 Detail van de veldtekening van werkput 35, waarop de rituele depositie in kuil 17 is gedocumenteerd. Getekend op millimeterpapier schaal 1:50.

kuil	lengte	breedte	ouder dan	jonger dan	datering
1	106	100	-	gebouw 5B	175-225
2	1355	222	gebouw 4C	-	125-175
3	391	113	lineair 13	-	rond 150
4	312	312	-	-	150-200
5	439	166	gebouw 4B	gebouw 4A	120-180
6	125	111	gebouw 4B	-	vanaf 100
7	120	85	-	gebouw 2	na 150
8	min. 269	min. 159	-	lineair 7	70-150
9	224	209	-	lineair 7	100-150
10	178	178	-	-	175-225
11	337	123	-	gebouw 5A/5B	70-100 en 150-200
12	175	109	-	gebouw 2	-
13	119	105	-	gebouw 1B?	-
14	109	92	-	gebouw 1C	100/140-200
15	min. 701	167	gebouw 1E	gebouw 1B	-
16	min. 239	152	-	gebouw 5A/5B	60-150?
17	190	189	-	-	100-150

Tabel 3.2 Overzicht van de geselecteerde kuilen (afmetingen in centimeters).

3.8 Greppels

Vergelijkbaar met de kuilen komen ook greppels in groten getale voor op de vindplaats (afb. 3.2). Ook voor deze sporen geldt dat in nagenoeg alle gevallen geen verticale gegevens beschikbaar waren waardoor weinig detail beschreven kan worden. Omwille van oversnijdingen en ontwikkeling van de nederzetting zijn in totaal vier greppelstructuren in meer detail bekeken. In tabel 3.3 staan hiervan de afmetingen en dateringen zoals die van de vlaktekeningen konden worden afgeleid. Kijkend naar de opgravingsplattegrond valt direct op dat greppels 1 en 2 parallel aan elkaar lopen. Het is niet geheel duidelijk of er sprake is van een bewust afgesloten terrein; er zijn geen gebouwstructuren aangetroffen die volledig binnen de begrenzingen liggen. Dat zich in de noordelijke lange zijde van greppel 1 de waterput 6 bevond, kan echter een aanwijzing zijn dat de greppel een erf omsloot, hetgeen overigens ook kan gelden voor waterput 4, en mogelijk zelfs ook waterput 7. De greppels 1 en 2 oversnijden greppel 3 die ten noorden van gebouw 2 loopt. Op grond van het vondstmateriaal lijkt het een relatief vroeg spoor te zijn, voorlopend op gebouw 2 en waterput 3 die er doorheen is gegraven. Ten slotte

greppel	lengte	breedte	ouder dan	jonger dan	datering
1	min. 70	max. 1,20			100-150/200
2	min. 55,5	max. 0,75			120-180
3	min. 14,75	max. 1			100-150
4	min. 26,5	max. 1,85			125/150-225

Tabel 3.3 Overzicht van de greppels (afmetingen in meters).

ligt ten noordwesten van gebouw 2 de grootste greppelstructuur van de vindplaats, greppel 4. Het betreft de hoek van een brede greppel, die aan de binnenzijde beschoeid is. Eveneens aan de binnenzijde bevindt zich een 8,5 m lange vertakking. Omdat de greppel aan de rand van de opgraving lag, is niet duidelijk geworden wat de precieze functie kan zijn geweest. Uit het vele vondstmateriaal is wel gebleken dat de greppel relatief laat dateert, vanaf circa 125/150 tot 225, met een zwaartepunt in de derde eeuw. Onder meer een wrijfschaal Dragendorff 45 en een ruwwandig bord Niederbieber 112b wijzen hierop. Ook het voorkomen van voornamelijk grotere vormen van potten in Low Lands Ware geldt als een aanwijzing voor de datering. Overige herkenbare vormen betreffen terra sigillata vormen Dragendorff 18/31, 27, 31, 32, en de bodem van een Dragendorff 37. Daarnaast zijn nog enkele fragmenten afkomstig van een dolium, Scheldevallei-amforen, en Vlaams-Romeins aardewerk. Overige vondsten omvatten slakmateriaal, fragmenten basalt, witte kiezel en veel dierlijk slachtafval. Een laatste vondst afkomstig uit greppel 4 betreft een fragment van een keramische vuurbok (V474).

3.9 Tot slot

Ondanks het ontbreken van een aanzienlijk deel van de originele velddocumentatie, waardoor de structuren niet in detail konden worden bestudeerd of gedateerd, zijn op grond van stratigrafie toch verschillende kenmerken opvallend gebleken. Zo is daar de al vroege gelijktijdigheid van meerdere (hoofd)gebouwen binnen de nederzetting. Tabel 3.4 geeft een fasering van de belangrijkste structuren op grond van de dateringen. Er zijn globaal 5 fasen onderscheiden, te weten:

- Fase I: 80- 100
- Fase II: 100-125
- Fase III: 125-150
- Fase IV: 150-175
- Fase V: na 175

De ontwikkeling van de nederzetting zal niet strikt overeenkomen met de fasering, maar een geleidelijker proces zijn geweest. De fasering is dan ook puur bedoeld als een middel om inzicht te krijgen in een eventuele gelijktijdigheid van verschillende structuren.

	datering	I	II	III	IV	V
gebouw 1A	-					
gebouw 1B	70-100					
gebouw 1C	100-120/140					
gebouw 1D	150-175					
gebouw 1E	vanaf 175					
gebouw 2	150/175-225					
gebouw 3	70-120					
gebouw 4A	voor 100					
gebouw 4B	120-150					
gebouw 4C	150-175					
gebouw 5A	70-125					
gebouw 5B	125-150					
gebouw 6A	-					
gebouw 6B	-					
waterput 1	-					
waterput 2	70-120					
waterput 3	70-150					
waterput 4	100-150					
waterput 5	100-200					
waterput 6	-					
waterput 7	150-200					
waterput 8	-					

Tabel 3.4 Fasering van de gebouwen en waterputten.

VONDSTEN

Jasper de Bruin

4.1 Inleiding

Tijdens de opgravingen in de Oude Oostdijkpolder zijn grote hoeveelheden vondstmateriaal verzameld. Het gaat om fragmenten aardewerk, bak- en natuursteen, metaalvondsten, glas, botmateriaal, leer en hout. Ook werden monsters genomen ten behoeve van botanisch onderzoek. In het kader van het huidige onderzoek is ervoor gekozen de goed ontsloten vondstgroepen te presenteren. In een aantal gevallen is aanvullend onderzoek uitgevoerd. Voorwaarde hiervoor was dat deze aanvulling binnen de gestelde temporele en financiële kaders van de Odyssee-aanvraag zou vallen.⁶⁸

Het doel van dit hoofdstuk is tweeledig. Enerzijds kan het vondstmateriaal inzicht geven in de bewoningsduur van de nederzetting, anderzijds in het karakter ervan.

Voor de datering van de verschillende structuren is eveneens materiaal bekeken. Aangezien deze vondsten verspreid over het terrein zijn aangetroffen, is het lastig om naast de daterende waarde voor de individuele sporen andere uitspraken over dit materiaal te doen. Een database met determinaties van deze vondsten is te vinden op DANS EASY.⁶⁹

In de volgende paragrafen worden diverse aardewerkgroepen besproken. Allereerst komt de versierde terra sigillata aan bod. Het overgrote deel van het overige diagnostische aardewerk van de verschillende opgravingscampagnes is weliswaar getekend, maar jammer genoeg bleek het in veel gevallen niet mogelijk om de aardewerksoort van de afgebeelde vormen te bepalen. Daarom is de keuze gemaakt alleen de onversierde terra sigillata, het geverfde aardewerk en de metaalglanswaar in zijn geheel te beschrijven. Op basis van de tekeningen kon alleen het typenspectrum besproken worden; aan-

⁶⁸ De Bruin et al. 2010.

⁶⁹ <http://persistent-identifier.nl/?identifier=urn:nbn:nl:ui:13-4pm1-n4>

tallen zijn niet te achterhalen zonder het gehele complex te determineren. Wel geven de terra sigillata, het geverfde aardewerk en de metaalglanswaar een goed inzicht in de datering van de vindplaats in brede zin. Tevens wordt hiermee de waarde aangetoond van het vondstcomplex uit Goedereede.

Als aanvulling op de meer integraal besproken aardewerkgroepen zijn nog enkele opvallende vormen beschreven. Zij laten enerzijds zien hoe divers het aardewerkcomplex van Goedereede is. Anderzijds wordt duidelijk uit welke productiecentra materiaal in Goedereede kan worden aangetroffen. Deze vondsten zeggen zo dus iets over het handelsnetwerk waarin de Oude Oostdijk een rol speelde. Een integrale beschrijving van alle aardewerkvondsten viel helaas buiten de scope van dit project. Afgesloten wordt met een korte synthese.

In de tekst is gebruik gemaakt van een aantal typologieën. Deze verwijzen naar de volgende publicaties:

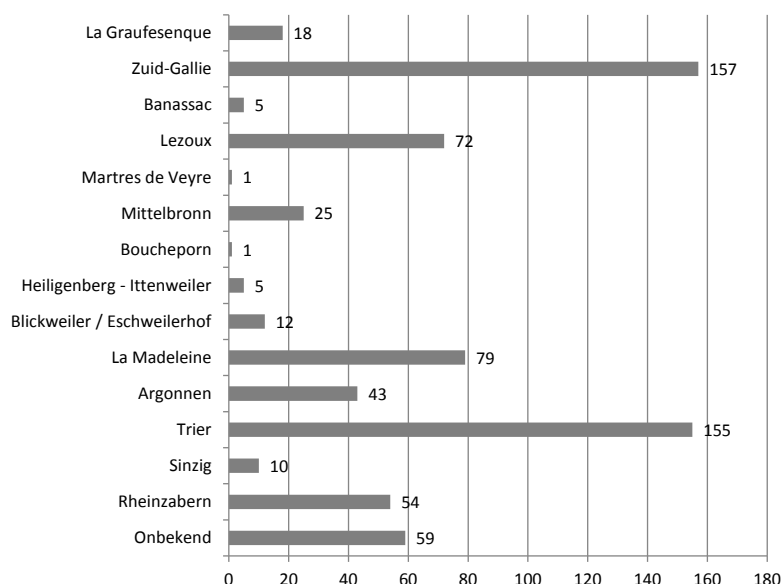
- Almgren: Almgren 1923
- Blicquy: De Laet & Thoen 1969
- Brunsting: Brunsting 1937
- Curle: Curle 1911
- Dragendorff: Dragendorff 1895
- Hofheim: Ritterling 1912
- Holwerda BW: Holwerda 1941
- Niederbieber: Oelmann 1914
- Stuart: Stuart 1977
- Tuffreau-Libre: Tuffreau-Libre 1991

4.2 Versierde terra sigillata

De versierde terra sigillata is gedetermineerd door Jan Trimpe Burger. Zijn determinaties zijn hier overgenomen. Aangezien Trimpe Burger destijds een groot deel van de versierde terra sigillata scherven van de eerste campagne heeft getekend, zijn deze opgenomen in bijlage 2. De scherven die bij de tweede campagne in Goedereede zijn verzameld, zijn ontsloten door afwrijfsels en foto's van gipsafgietsels.⁷⁰

In totaal zijn 696 versierde terra sigillata scherven gevonden. Het merendeel van de versierde vormen bestaat uit kommen van het type Dragendorff 37. Sporadisch komen ook fragmenten van de kommen Dragendorff 29 en 30 voor. Indien naar de aantallen scherven per productiecentrum wordt gekeken, valt een aantal pieken op (grafiek 4.1). Met name de Zuid-Gallische producten zijn sterk vertegenwoordigd. Hier kunnen onder meer de productiecentra La Graufesenque en Banassac toe gerekend worden. De oudste

70 Deze afbeeldingen konden binnen de tijdsspanne van het project niet meer in deze publicatie worden opgenomen.

Grafiek 4.1 Aantallen scherven versierde terra sigillata per productiecentrum.

fragmenten dateren vanaf 70-75 en de jongste kunnen in de vroege tweede eeuw geplaatst worden. De producten van Lezoux dateren vanaf het einde van de eerste tot en met het einde van de tweede eeuw. Het is opvallend dat versierde kommen uit Lezoux zo goed vertegenwoordigd zijn in Goedereede, aangezien fragmenten uit dit productiecentrum relatief zeldzaam zijn in West-Nederland.

De tweede piek die waargenomen kan worden, betreft versierde kommen uit Trier. Hoewel enkele fragmenten afkomstig zijn van de eerste anonieme pottenbakkersgroep (Werkstatt I, al voor 150 actief), zijn de meeste fragmenten toe te wijzen aan de tweede anonieme pottenbakkersgroep (Werkstatt II), met een datering in de tweede helft van de tweede eeuw (Tabel 4.1). Ook de producten van Comitialis/Maiiaaus, Censor/Dexter, Amator/Tordilo en Atillus zijn in deze periode te dateren. De producten van Afer/Dubitus-Dubitatus en Primanus/Perpetuus/Dignus dateren uit de eerste helft van de derde eeuw. Gezien de relatief goede vertegenwoordiging van kommen van deze (vroeg)derde-eeuwse producenten moet er in deze periode nog in Goedereede gewoond zijn. Als naar de verdeling per pottenbakker wordt gekeken, valt op dat deze goed te vergelijken is met andere vindplaatsen in West-Nederland, waaronder Zwammerdam en Voorburg-Forum Hadriani.⁷¹

⁷¹ Bink/Franzen 2009, 134-135.

Producent	Aantal
Werkstatt I	7
Werkstatt II	43
Comitalis/Maiiaaus	24
Censor/Dexter	27
Amator/Tordilo	16
Atilus	2
Afer/Dubitus-Dubitatus	13
Primanus/Perpetuus/Dignus	1
Onbekend	22
Totaal	155

Tabel 4.1 Overzicht van de versierde Trierse terra sigillata naar pottenbakker.

Producent	Aantal
Januarius/Cobnertus	1
Reginus I	1
Firmus I	2
Firmus?	1
Cerialis I	2
Belsus/Respectus?	1
Comitalis II	1
Comitalis III	1
Comitalis IV	2
Comitalis V	1
Comitalis VI	2
Comitalis VI?/IV?	1
B F Attoni	2
Pupus?	1
Reginus II	1
Julius I	3
Julius I?	2
Julius I/Lupus	1
Lupus	1
Helenius	1
Primitivus I	5
Primitivus I?	1
Julianus I	2
Julius II-Julianus I	5
Respectinus II	1
Marcellinus	1
Marcellinus?	1
Victor II-Januco	6
Perpetuus	1
Onbekend	3
Totaal	54

Tabel 4.2 Overzicht van de versierde terra sigillata uit Rheinzabern naar pottenbakker.

Opvallend zijn enkele fragmenten uit Sinzig. Aardewerk uit dit productiecentrum is relatief zeldzaam. Ten slotte zijn ook fragmenten versierde terra sigillata uit Rheinzabern aanwezig (tabel 4.2). Ongeveer de helft van de scherven is vanaf het midden tot het einde van de tweede eeuw te dateren. Een groter deel bestaat evenwel uit producten van pottenbakkers die actief waren vanaf het begin van de derde eeuw, zoals Julius II/Julianus I en Victor II/Januco. Net als bij de versierde terra sigillata uit Trier kan ook hier gesteld worden dat de bewoning in Goedereede in ieder geval tot in het eerste kwart van de derde eeuw is te dateren.

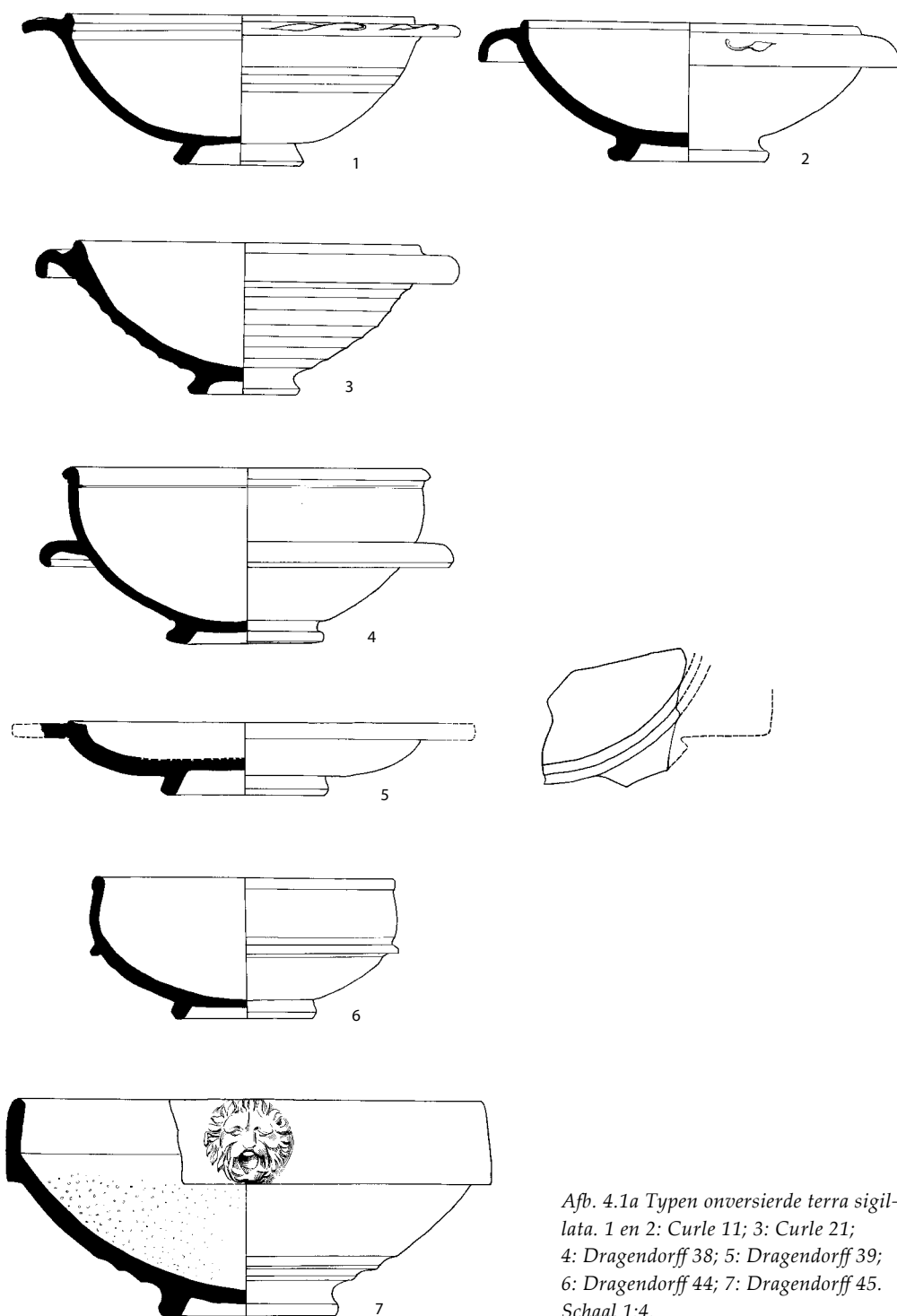
4.3 Onversierde terra sigillata

In Goedereede is een relatief breed spectrum aan onversierde terra sigillata vormen gevonden (tabel 4.3 en afbeelding 4.1). Naast Zuid- en Oostgallische baksels konden ook Middengallische baksels herkend worden. Dit aardewerk is over het algemeen zeer hard gebakken en opvallend oranje van kleur. De sterk glanzende deklaag doet denken aan glazuur.

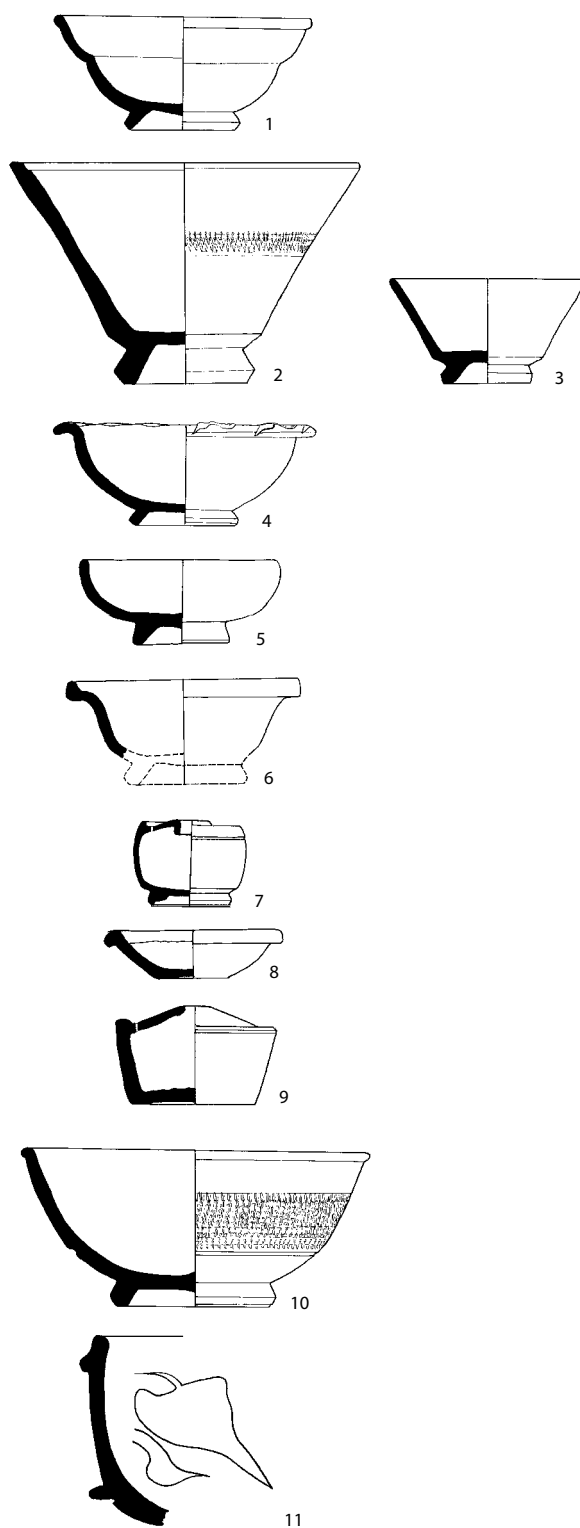
Opvallend zijn diverse exemplaren van het vrij zeldzame bord Curle 15. Eveneens opvallend is het voorkomen van de inktpot, type Hofheim 13, in Zuid-Gallisch baksel. Tezamen met een ander inktpotype, de Niederbieber 14, wijst deze vondst op het voorkomen van geletterde personen op de vindplaats. Een zeldzaam type is de schaal van het type Dragendorff 39. Eén onversierde wandscherf was voorzien van witte barbotine. De onversierde terra sigillata is te dateren tussen 70 en het begin van de derde eeuw.

Type	Vorm	Datering
Curle 11	Kom	70-150
Curle 15	Bord	100-200
Curle 21	Wrijfschaal	150-200
Dragendorff 15/17	Bord	40-100
Dragendorff 18	Bord	40-120
Dragendorff 18/31	Bord	40-150
Dragendorff 27	Bakje	25-150
Dragendorff 31	Bord	150-250
Dragendorff 32	Bord	175-250
Dragendorff 33	Bord	50-250
Dragendorff 35	Bakje	50-150
Dragendorff 36	Schaal	70-200
Dragendorff 38	Kom	150-250
Dragendorff 39	Schaal	70-125
Dragendorff 40	Bakje	150-250
Dragendorff 44	Kom	150-250
Dragendorff 45	Wrijfschaal	175-250
Dragendorff 46	Bakje	70-250
Hofheim 13	Inktpot	50-100
Niederbieber 6a	Bord	200-300
Niederbieber 11	Bakje	175-250
Niederbieber 14	Inktpot	200-250
Niederbieber 16	Kom	120-250
Niederbieber 19	Kom	150-250

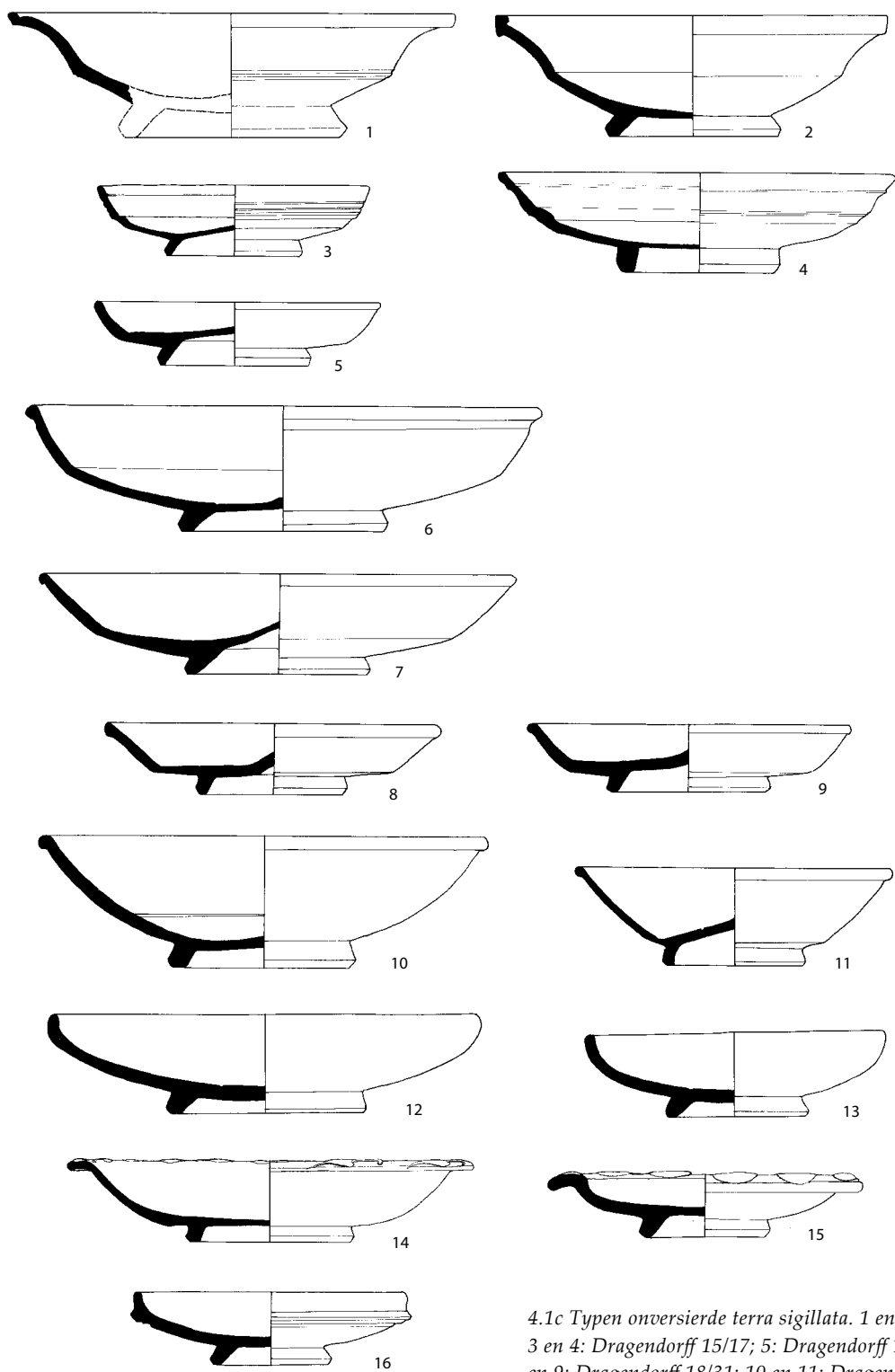
Tabel 4.3 Typen onversierde terra sigillata

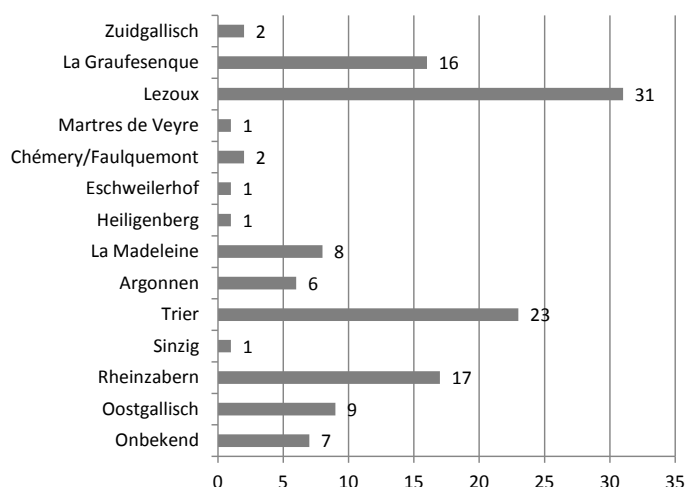
Afb. 4.1a Typen onversierde terra sigillata. 1 en 2: Curle 11; 3: Curle 21; 4: Dragendorff 38; 5: Dragendorff 39; 6: Dragendorff 44; 7: Dragendorff 45. Schaal 1:4.

Afb. 4.1b Typen onversierde terra sigillata. 1: Dragendorff 27; 2 en 3: Dragendorff 33; 4: Dragendorff 35; 5: Dragendorff 40; 6: Dragendorff 46; 7: Hofheim 13; 8: Niederbieber 11; 9: Niederbieber 14; 10: Niederbieber 16; 11: Niederbieber 19. Schaal 1:4.

4.1c Typen onversierde terra sigillata. 1 en 2: Curle 15; 3 en 4: Dragendorff 15/17; 5: Dragendorff 18; 6, 7, 8, en 9: Dragendorff 18/31; 10 en 11: Dragendorff 31; 12 en 13: Dragendorff 32; 14 en 15: Dragendorff 36; 16: Niederbieber 6a. Schaal 1:4.

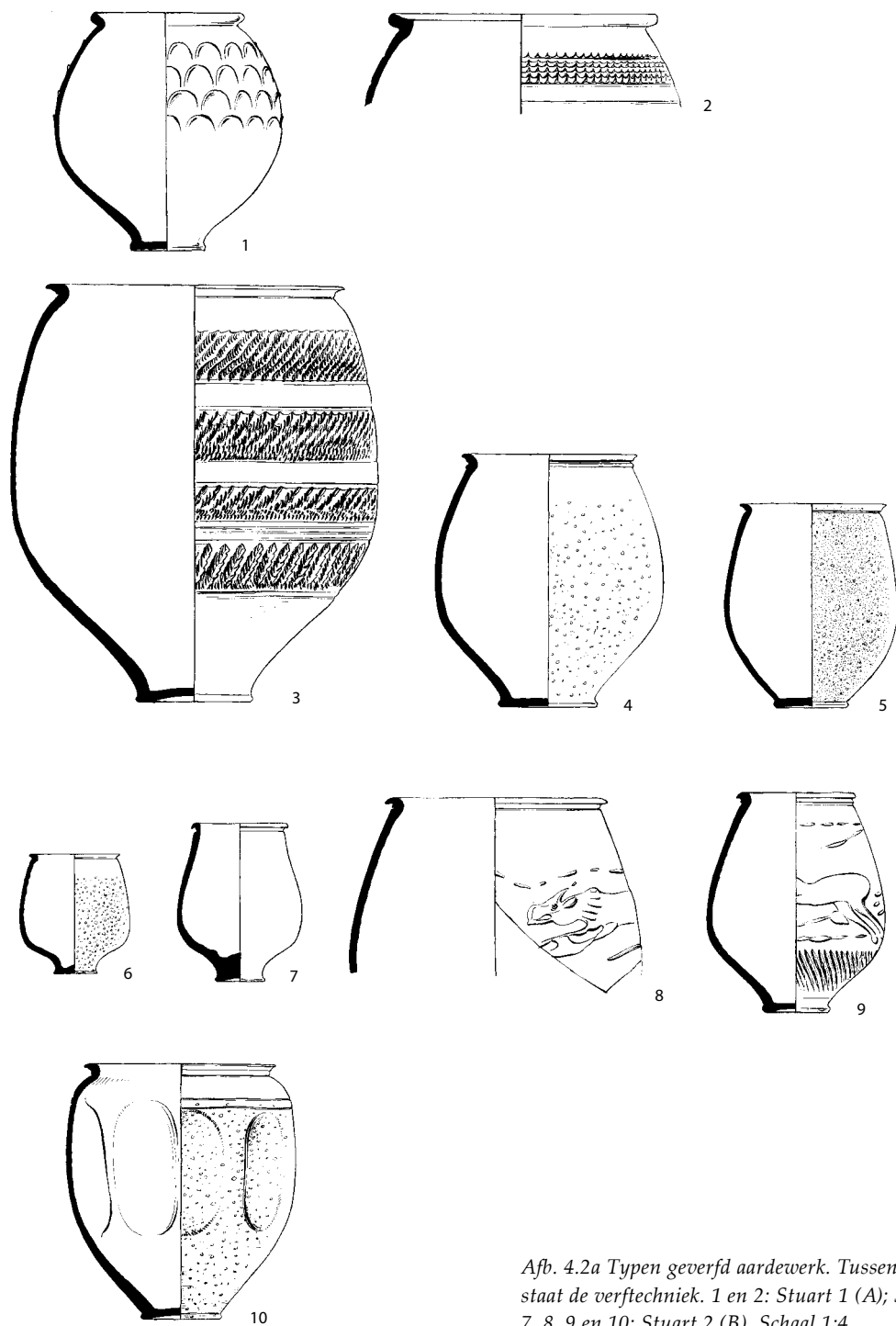
Grafiek 4.2 Aantallen stempels naar herkomst.

4.4 Stempels op onversierde terra sigillata

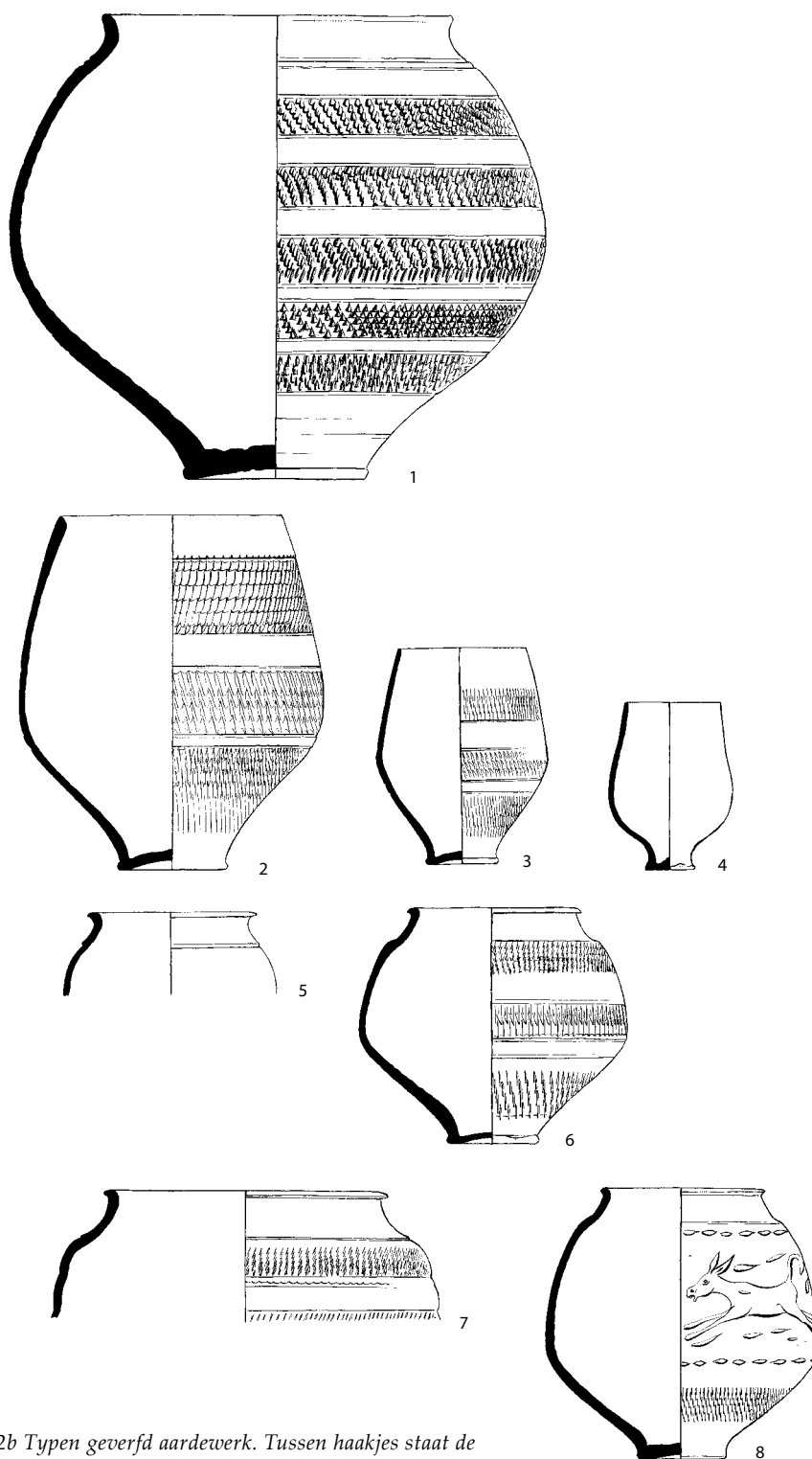
In Goedereede zijn in totaal 125 stempels op onversierde terra sigillata verzameld. In onderstaande grafiek (grafiek 4.2) zijn de aantallen stempels naar herkomst gegroepeerd. Hierbij valt op dat de stempels uit Lezoux het best vertegenwoordigd zijn. Vermoedelijk leverde dit productiecentrum relatief veel onversierde sigillata aan de Oude Oostdijk. De stempels dateren de nederzetting tussen 70/80 en het eerste kwart van de derde eeuw. Een gedetailleerde lijst van alle in Goedereede gevonden stempels is terug te vinden in bijlage 3.

4.5 Geverfd aardewerk

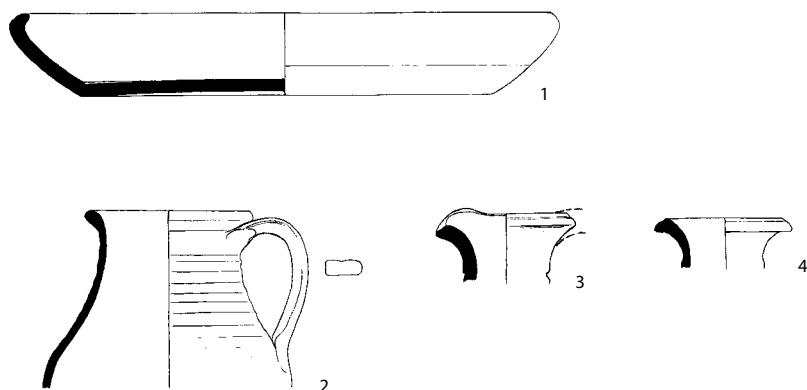
Het geverfd aardewerk bestaat vooral uit fragmenten van drinkbekers. In onderstaande tabel (tabel 4.4) is het typenspectrum weergegeven. De vormen zijn afgebeeld op afbeelding 4.2. Met uitzondering van de relatief zeldzame vormen Stuart 4 (beker) en Stuart 7 (kan), past het vormenspectrum in dat van andere vindplaatsen uit de Romeinse tijd in West-Nederland. De datering van het materiaal is late eerste eeuw tot eind tweede eeuw, met een mogelijke uitloper in de vroege derde eeuw.

Afb. 4.2a Typen geverfd aardewerk. Tussen haakjes staat de verftechniek. 1 en 2: Stuart 1 (A); 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 en 10: Stuart 2 (B). Schaal 1:4.

Afb. 4.2b Typen geverfd aardewerk. Tussen haakjes staat de
verftechniek. 1: Stuart 4 (B); 2, 3 en 4: Niederbieber 30 (B);
5, 6, 7 en 8: Niederbieber 32 (B/C). Schaal 1:4.

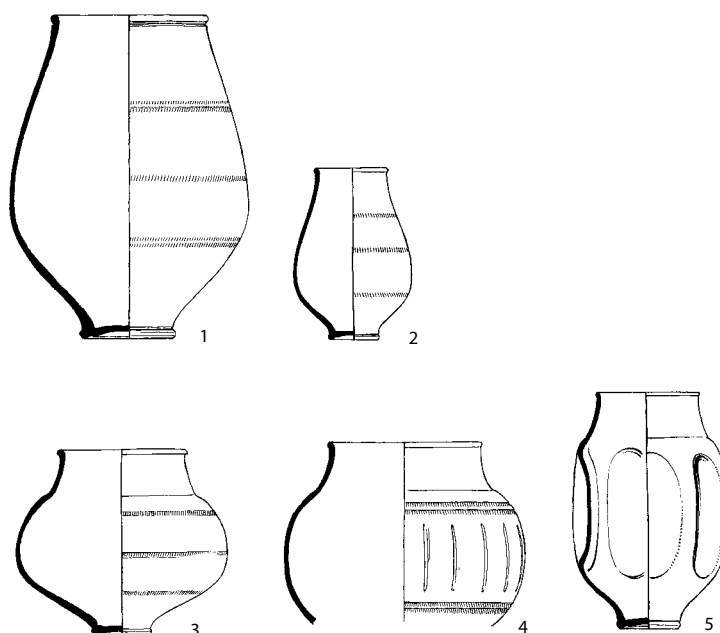
Afb. 4.2c Typen geverfd aardewerk. Tussen haakjes staat de verftechniek. 1: Brunsting 17A (A); 2, 3 en 4: Stuart 7 (A). Schaal 1:4.

Type	Techniek	Vorm	Datering
Brunsting 17A	A	Bord	100-200
Stuart 1	A	Beker	40-110
Stuart 2	B	Beker	90-180
Stuart 4	B	Beker	120-200
Stuart 7	A	Kan	70/100-200
Niederbieber 30	B	Beker	100/150-250
Niederbieber 32	B	Beker	150-250
Niederbieber 32	C	Beker	150-250

Tabel 4.4 Typen geverfd aardewerk.

4.6 Metaalglanswaar

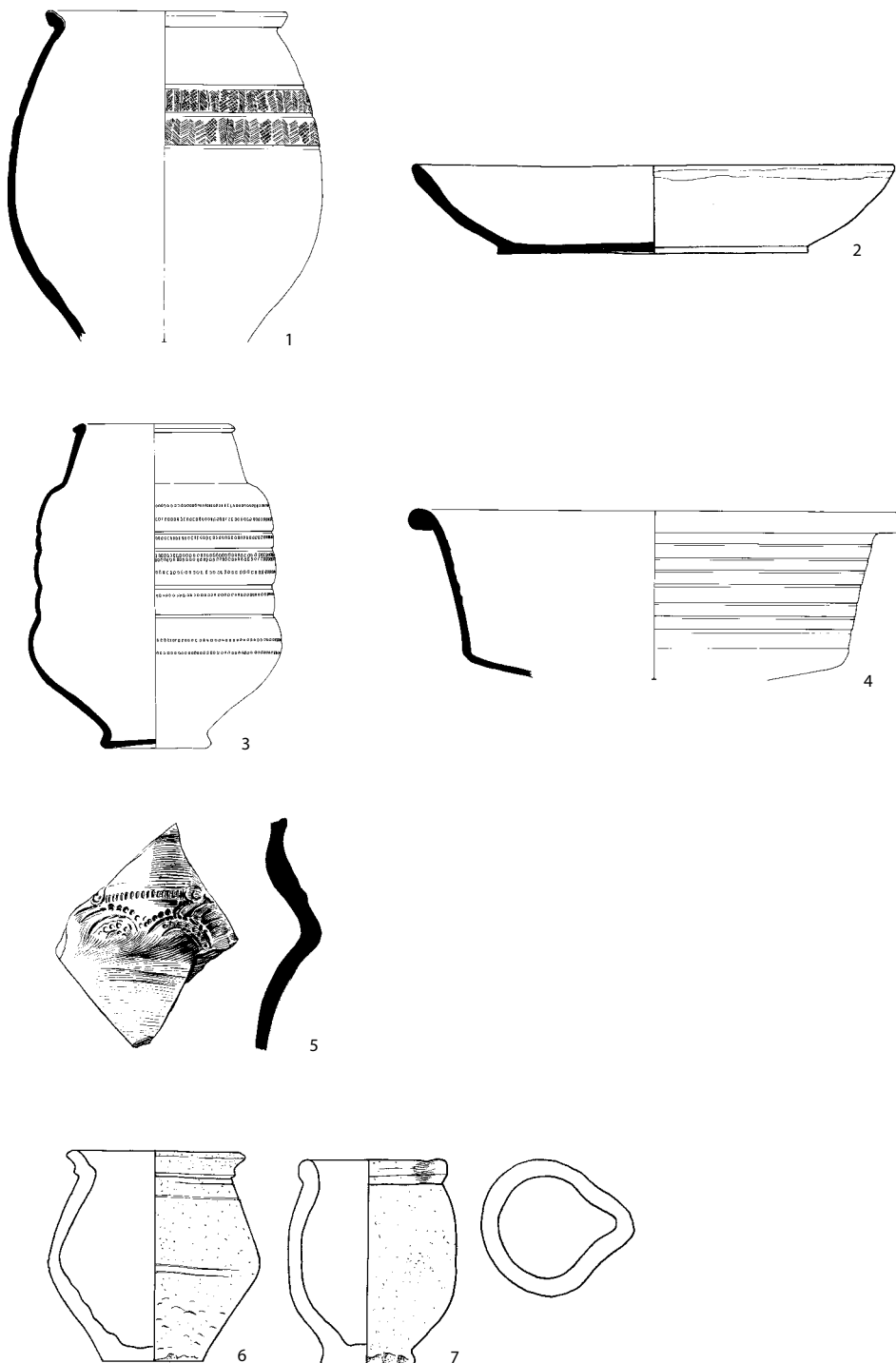
In Goedereede zijn twee vormen in de metaalglanswaar aanwezig (afb. 4.3). Het gaat om het bekertype Niederbieber 31, met een datering vanaf de late eerste eeuw tot rond het midden van de derde eeuw. De tweede bekervorm is van het type Niederbieber 33; deze vorm dateert uit de eerste helft van de derde eeuw en later. De bekers zijn uitgevoerd in zowel het Trierse- als het Argonnenbaksel. Een grote concentratie bekerfragmenten in metaalglanswaar is aangetroffen onder de laag dakpannen in de lange proefsleuf aan de zuidzijde van de kreek.

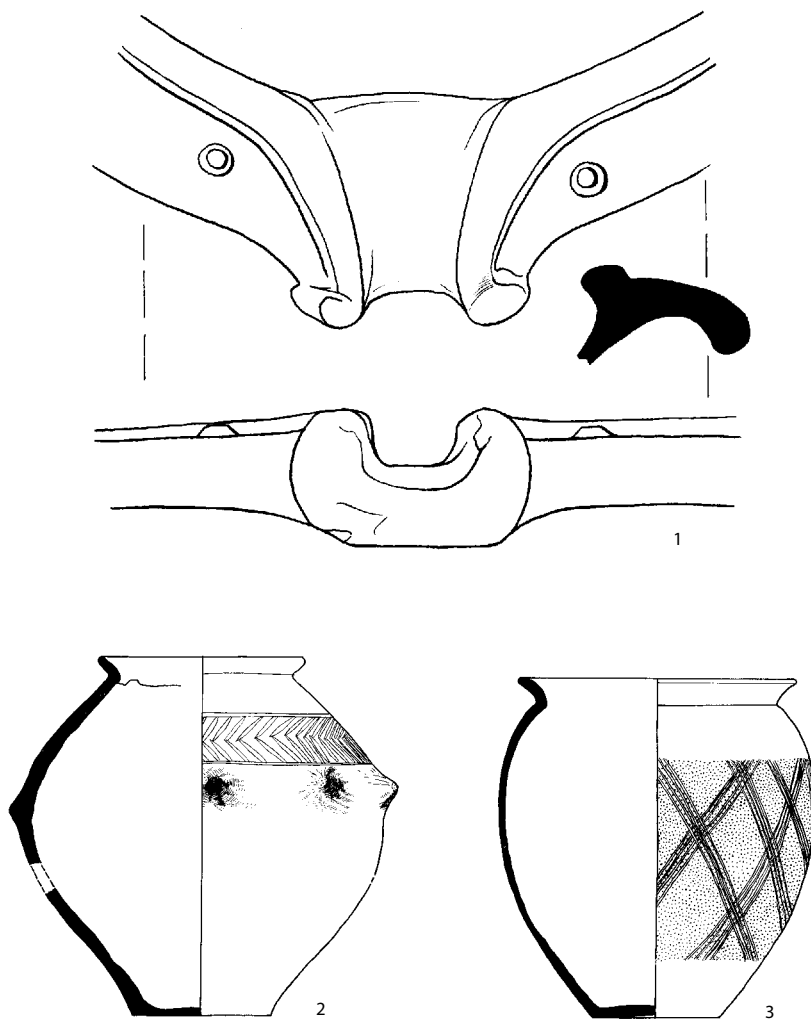
Afb. 4.3 Typen metaalganswaar. 1 en 2: Niederbieber 31; 3, 4 en 5: Niederbieber 33. Schaal 1:4.

4.7 Overige aardewerkgroepen (afb. 4.4) en graffiti

Het overgrote deel van het diagnostische aardewerk van de opgravingscampagnes 1958/1959 en enkele opvallende vormen uit de campagne van 1982/1983 is getekend. Jammer genoeg bleek het in veel gevallen niet mogelijk om de aardewerksoort van de afgebeelde vormen te bepalen. Daarom is de keuze gemaakt enkele opvallende vormen hier te beschrijven. Zij laten enerzijds zien hoe divers het aardewerkcomplex van Goedereede is. Anderzijds wordt duidelijk uit welke productiecentra materiaal in Goedereede kan worden aangetroffen. Deze vondsten zeggen tevens iets over het handelsnetwerk waar de Oude Oostdijk een rol in speelde. Een integrale beschrijving van de aardewerkvondsten viel buiten de scope van dit project.

Afb. 4.4a Typen van het overige aardewerk. 1: Terra nigra beker Holwerda BW 17; 2: Pompejaans rood bord Blicquy 5; 3: Gesmookte beker Vanvinckenroye 486/ Niederbieber 32; 4: Arras waar Tuffreau-Libre IIa; 5: Planetenvaas; 6: Ruwwandige pot Niederbieber 89; 7: Ruwwandige beker met schenktuit. Schaal 1:4.

Afb. 4.4b. Typen van het overige aardewerk. 1: Zeer grote wrijfschaal Brunsting 36; 2. Noord-Menapische waar Bk3; 3: Black Burnished Ware2. Schaal 1:4.

4.7.1 Terra nigra beker

Een voor West-Nederland relatief zeldzame vorm is de terra nigra beker van het type Holwerda BW 17. De beker is op de schouder versierd met een radstempelmotief en kan in de eerste en het begin van de tweede eeuw gedateerd worden.

4.7.2 Pompejaans rood bord

Een archeologisch compleet exemplaar van het Pompejaans rode bord van het type Blicquy 5 kan gedateerd worden tussen 70 en 225. Het is vermoedelijk geproduceerd in Les Rue-des-Vignes (Pas-de-Calais, Frankrijk).⁷²

⁷² De Laet/Thoen 1969, 33.

4.7.3 Gesmookte beker

Bij de opgravingscampagne van de jaren tachtig van de vorige eeuw is een archeologisch complete, gesmookte beker geborgen van een variant van het type Vanvinckenroye 486/Niederbieber 32. De vorm kan vanaf het midden van de tweede tot in de derde eeuw gedateerd worden. Het stuk is vermoedelijk afkomstig uit Tienen (België).

4.7.4 Arras waar

In Goedereede is een groot fragment van een kom aangetroffen die vermoedelijk gemaakt is in de omgeving van Arras (Noord-Frankrijk). De kom is van het type Tuffreau-Libre IIa en kan in de tweede eeuw gedateerd worden.

4.7.5 Planetenvaas

Er is één scherf van een zogenaamde planetenvaas gevonden. Deze vaas wordt zo genoemd vanwege de appliques van godenbustes op de buik van de pot. De grootste productie van dit aardewerk vond plaats in Bavay.⁷³ De scherf kan gedateerd worden in de (late) tweede en derde eeuw.

4.7.6 Twee afwijkende ruwwandige vormen

Bij de opgravingen in de jaren vijftig werden twee ruwwandige vormen gevonden die compleet waren. De eerste vorm is een kleine variant van de kookpot Niederbieber 89, met een datering vanaf 140. De tweede vorm is tot op heden niet gepubliceerd. Het gaat om een klein bekertje met een schenktuit. Beide vormen hebben hetzelfde vondstnummer (151), zodat het voorstelbaar is dat ze bij elkaar zijn gevonden. In dat geval zou het hier om een bewuste depositie kunnen gaan.

4.7.7 Zeer grote wrijfschaal

Hoewel in Goedereede veel fragmenten van wrijfschalen zijn gevonden, valt één exemplaar op door zijn grote afmetingen. Het gaat om een randfragment van een wrijfschaal van het type Brunsting 36. De schenktuit is gevormd als de gestileerde snuit van een everzwijn. Gezien de grote afmeting is de wrijfschaal gebruikt voor meerdere huishoudens of is er sprake van aardewerk dat een functie heeft gehad in sacrale handelingen. Dit laatste vermoeden wordt bevestigd door de vondst van een vergelijkbare wrijfschaal in de omgang van

73 Carmelez 1987, 94.

het Gallo-Romeinse tempeltje in Aardenburg.⁷⁴ Ook in Voorburg-Forum Hadriani is een fragment van een vergelijkbare wrijfschaal gevonden.⁷⁵

4.7.8 Noord-Menapische waar

In Goedereede zijn relatief grote aantallen handgevormde of op een langzame draaischijf vervaardigde vormen in de zogeheten Noord-Menapische waar aangetroffen. De hoeveelheden die verder naar het noorden worden aangetroffen, zijn meestal kleiner. Een opvallende vorm is de versierde knobbelpot type Bk3.⁷⁶ In Goedereede konden vier fragmenten aan deze potvorm toegewezen worden. De pot dateert vermoedelijk al vanaf 150/170 en blijft in ieder geval in gebruik tot 260-270.⁷⁷

4.7.9 Black Burnished Ware 2

Tussen de aardewerkvondsten van Goedereede bevindt zich een archeologisch complete pot, uitgevoerd in het baksel van de Black Burnished Ware 2. De pot is versierd met ingekraste, kruisende banden. De Black Burnished Ware 2 werd geproduceerd in het mondingsgebied van de Theems en werd vooral vanaf de periode rond het midden van de tweede eeuw op grote schaal verspreid.⁷⁸

4.7.10 Graffiti

Op verschillende aardewerken vormen werd graffiti aangetroffen. In de meeste gevallen gaat het om cijfercombinaties, die een inhoudsmaat aangeven. Het gaat om de volgende cijfers: VIII (twee maal, op potten van het type Holwerda 140-142, vervaardigd in Low Lands Ware) en V V, op de rand van een olijfolieamfoor van het type Dressel 20. Een reeds eerder gepubliceerde graffito betreft de volgende lettercombinatie: TPVII, dat vertaald kan worden als “Testa pondo (pondit) VII: Deze pot weegt zeven pond.”⁷⁹ Dit is omgerekend ruim twee kilo. Ook zijn andere categorieën graffiti aanwezig. Zo werd op een scherf van een onbekende aardewerksoort het graffito]IIVNI[gelezen. Mogelijk is dit een naam. Een andere graffito leest]ONT CASSI. Dit is vertaald als Contubernio of Contubernii Cassi, ofwel van de tentmakers van Cassius.⁸⁰ Voor Trimpe Burger was dit destijds een van de argumenten om ‘iets mi-

74 Trimpe Burger 1992, zonder paginanummer.

75 Mondelinge mededeling J. Van Kerckhove, waarvoor dank.

76 De Clercq 2009, 440.

77 De Clercq 2009, 440.

78 <http://potsherd.net/atlas/Ware/BB2>, geraadpleegd op 8 december 2011.

79 Trimpe Burger 1979, 46.

80 Trimpe Burger 1979, 41.

litairs'⁸¹ in de Oude Oostdijk te veronderstellen. Nadere bestudering van het fragment (een wrijfschaal van het type Brunsting 36) doet echter vermoeden dat het hier mogelijk om beschadigingen gaat of om twee afzonderlijke graffiti.

4.8 Fragmenten van keramische vuurbokken

Jeroen van Zoolingen

Tussen het vele aardewerk van de vindplaats bevinden zich acht fragmenten van handgevormde keramiek die onderdeel zijn geweest van één of meerdere vuurbokken of haardschermen (afb. 4.5). De fragmenten komen in vorm, baksel en afwerking overeen met andere exemplaren van dit type object.

Vuurbokken komen vanaf de Romeinse tijd over een groot gebied voor en kennen een typologie die zijn oorsprong in de ijzertijd heeft. Aanvankelijk waren de objecten van metaal, maar vanaf de vroeg-Romeinse tijd worden de keramische varianten steeds gangbaarder. Volgens De Clercq hebben de vuurbokken gedurende dit proces hun religieuze en funeraire betekenis verloren, maar een zekere symboliek behouden.⁸² Deze symboliek is terug te zien aan de versieringen met cirkels, vingertopindrukken en visgraatmotieven. Vuurbokfragmenten die vergelijkbaar zijn met die van Goedereede

Afb. 4.5 Fragment van een keramische vuurbok.

81 Trimpe Burger 1979, 41.

82 De Clercq 2007.

worden in West-Nederland en Vlaanderen aangetroffen op vindplaatsen van verschillende aard. Grote fragmenten zijn afkomstig van de rurale nederzetting Den Haag-Uithofslaan.⁸³ Andere vindplaatsen zijn de militaire versterking van Den Haag-Ockenburgh,⁸⁴ de stedelijke context van Romeins Aardenburg en de *vicus* van Velzeke.⁸⁵

De Goereese fragmenten lopen qua vorm uiteen, hetgeen verklaard kan worden doordat de stukken van verschillende plaatsen uit een vuurbok afkomstig zijn. Het grootste fragment is licht gebogen en toont daarmee de vorm van de vuurbokken als halfronde schermen. Het wordt aangenomen dat deze halfronde schermen in paren werden gebruikt, waardoor ze rond een vuur tegen elkaar konden worden geschoven. De voor-, boven- en onderzijde van de schermen zijn breder dan de wand. Op met name de voorzijde, maar ook wel op de bovenzijde, komen dikwijls versieringen voor. Van de fragmenten van Goedereede zijn er drie versierd met concentrische ringen. Het grootste fragment heeft twee van dergelijke cirkels boven elkaar op de voorzijde van het object. Een ander fragment heeft aan de boven- of onderzijde een vingerindruk van circa 2 cm diep en 1,5 cm breed. Dit is voor het bakken van het object gebeurd. Vingerindrukken in vuurbokken komen doorgaans voor aan de binnenzijde van de objecten, als bevestigingspunten voor een rek, rooster of afdekking. De vingerindruk op de boven- of onderzijde is dan ook ongebruikelijk.

De fragmenten zijn vervaardigd uit een grof, rood baksel vergelijkbaar met de oxiderende Low Lands Ware. Soms zijn fijne inclusies van zand of mica herkenbaar. Hoewel alle stukken gemagerd zijn met grove chamotte, is dit voor het grootste fragment duidelijker dan voor de overige. Het wijst erop dat we te maken hebben met meerdere vuurbokken. Verder is één fragment aan de binnenzijde van de wand roder van kleur als gevolg van verhitte. Voor de overige stukken is hierover geen duidelijke uitspraak te doen. De contexten waaruit de fragmenten werden verzameld, zijn een waterput waarvan het contextnummer niet meer kon worden achterhaald, greppel 4 en de kreekvulling. De andere contexten zijn algemeen of onbekend.

83 Van Kerckhove 2011.

84 Van Zoolingen in prep.

85 Een integrale studie over de exacte herkomst, achtergrond, functie en betekenis van de keramische vuurbokken uit West-Nederland en Vlaanderen is momenteel in voorbereiding. Van Kerckhove/Van Zoolingen in prep.

4.9 Terracotta beeldjes

Bij de opgravingen op de vindplaats Goedereede-Oude Oostdijk zijn zes fragmenten van terracotta beeldjes gevonden (tabel 4.5). De beeldjes zijn reeds besproken in het overzicht dat in 1986 door Van Boekel gepubliceerd is.⁸⁶ Hier wordt volstaan met een korte beschrijving van de fragmenten uit de publicatie van Van Boekel. Vier fragmenten stellen mensen of goden voor. Twee fragmenten behoren tot hetzelfde masker. Dergelijke maskers werden niet, zoals vroeger wel gedacht werd, voor theatervoorstellingen gebruikt, maar werden opgehangen aan de muur. Aangezien de maskerfragmenten werden aangetroffen onder de laag dakpannen op de zuidelijke oever van de kreek (paragraaf 3.5), kunnen zij in het begin van de derde eeuw gedateerd worden. De overige fragmenten hebben een relatief brede datering.

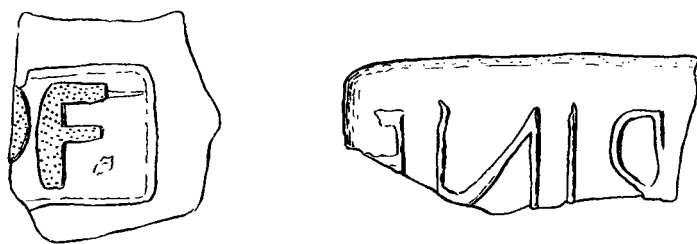
Object	Fabrikant	Herkomst	Datering
Waternymf/Venus	Servandus	Keulen	100-250
Menselijk figuur of godheid	Onbekend	Rijn-Moezelgebied	80-225
Buste van een meisje (?)	Onbekend	Moezelgebied	0-200
Menselijk figuur of buste	Onbekend	Rijn-Moezelgebied	80-225
Masker (twee fragmenten)	Onbekend	Onbekend	200-225

Tabel 4.5 Terracotta beeldjes uit Goedereede.

4.10 Dakpanstempels

Bij de opgravingen in Goedereede zijn twee dakpanstempels gevonden (afb. 4.6). Het eerste stempel is fragmentarisch bewaard. Met enige moeite zijn de letters P en F te lezen. Op basis van deze lettercombinatie en de vorm van de F kan het stempel worden aangevuld tot CGPF, voluit Classis Germanica Pia Fidelis, de Romeinse marine. Het tweede stempel is in spiegelbeeld afgedrukt. Hier zijn nog de letters RINF te lezen. Dit stempel kan worden aangevuld tot (VEX)EXGERINF. Deze afkorting staat voor (Vexillationes) Exercitus Germaniae Inferioris, de (detachementen van) het leger van Germania Inferior. Hoewel keramisch bouw materiaal met stempels van legeronderdelen veelvuldig voorkomt op Romeins-militaire vindplaatsen, is het voorkomen ervan in Goedereede niet verwonderlijk, aangezien dergelijke stempels wel vaker worden aangetrof-

⁸⁶ Van Boekel 1986.

Afb. 4.6 Stempels op dakpannen. Schaal 1:1.

fen op landelijke nederzettingsterreinen. Het is wellicht veelzeggend dat ondanks het voorkomen van grote hoeveelheden baksteenfragmenten in Goedereede slechts twee brokstukken voorzien waren van stempels.

4.11 Munten

Tijdens de verschillende opgravingscampagnes werden 31 Romeinse munten gevonden. In 2000 werden door een detectoramateur op de plaats van de opgravingen nog eens 26 Romeinse munten gevonden.⁸⁷ Hoewel het zoeken met een metaaldetector op een beschermd archeologisch monument niet is toegestaan, leverde de in 2000 verzamelde collectie wel belangrijke aanvullende informatie op; zo werden de eerste vier zilveren denarii van de vindplaats gevonden.⁸⁸

Van de in totaal 57 munten konden er 27 nader gedetermineerd worden (tabel 4.6). Het is duidelijk dat de meeste munten te dateren zijn vanaf Hadrianus (117-138) en dat de muntenreeks stopt bij een munt van Commodus die te dateren is in 181. De munten van Vespasianus/Titus (69-81) wijzen mogelijk op een aanvang van de bewoning in Goedereede in deze periode. De datering van de vindplaats op basis van de munten kan dus ruwweg bepaald worden op 69-181.

⁸⁷ Van der Veen 2002.

⁸⁸ 'De vinder van de Romeinse munten in 2000 was een nieuweling in de wereld van de metaaldetectie. Hij had net een detector aangeschaft en zocht een geschikte zoekplaats uit door gebruik te maken van de informatie die in het gemeentehuis van Goedereede voorhanden was; een boekje over de geschiedenis van Ouddorp/Goedereede, waarin de Romeinse nederzetting vermeld wordt. Dat de locatie van de opgegraven Romeinse nederzetting in de Polder Oude Oostdijk een beschermd archeologisch monument is, was hem niet bekend.' (Van der Veen 2002, 76).

Denominatie	Keizer(s)	Datering	Jaar
As	Marcus Agrippa (Augustus)	37-41	2000
Sestertius	Caligula	39-40	2000
As	Claudius	41-54	2000
As	Nero	62-68	2000
Dupondius	Nero	62-68	2000
As	Vespasianus	69-79	2000
Sestertius	Vespasianus	69-79	2000
Dupondius/As	Vespasianus/Titus	69-81	1982-1983
Sestertius	Divus Augustus (Nerva)	98	2000
Dupondius	Trajanus	98-103	1982-1983
Dupondius	Trajanus	98-117	2000
As	Hadrianus	117-138	2000
As	Hadrianus	117-138	2000
Denarius	Hadrianus	117-138	2000
Denarius	Hadrianus	117-138	2000
Sestertius	Hadrianus	117-138	2000
As	Hadrianus	125-138	2000
As	Antoninus Pius	138-161	2000
Denarius	Diva Faustina I	141-161	2000
Sestertius	Faustina I	141-161	1982-1983
Sestertius	Diva Faustina I	141-161	1982-1983
As	Diva Faustina II	145-180	2000
As	Diva Faustina II	145-180	2000
As	Diva Faustina II	145-180	2000
Sestertius	Diva Faustina II	145-180	1958-1959
Sestertius	Marcus Aurelius/Lucius Verus	161-169	1982-1983
Sestertius	Divus Marcus Aurelius	177-192	2000
Denarius	Commodus	181	2000
As	Onbekend	0-192	2000
As	Onbekend	0-192	2000
Sestertius	Onbekend	0-192	2000
Sestertius	Onbekend	0-192	2000
Aes	Onbekend	0-200	1982-1983
Dupondius	Onbekend	100-192	1982-1983
Dupondius	Onbekend	100-192	1982-1983
Dupondius	Onbekend, Antonijns	138-192	1982-1983
Sestertius	Onbekend, Antonijns	138-192	1982-1983
Sestertius	Onbekend, Antonijns	138-192	1982-1983
Onbekend (19x, brons)	Onbekend	0-200	1958-1959

Tabel 4.6 Romeinse munten uit Goedereede.

4.12 Fibulae

Bij de opgravingen zijn weinig metalen voorwerpen gevonden. Dit is grotendeel te wijten aan het niet gebruiken van een metaaldetector. Zo is slechts één fibula gevonden. Het gaat om een draadfibula van het type Almgren 16 met een onderdraadse veerconstructie. De relatief vlakke, bandvormige beugel is versierd met een groef in lengterichting. Op de naaldhouder zit een voetknop. De veer is incompleet en de naald ontbreekt. In 2000 zijn door de detectormateur nog enkele ‘...stukken brons/koper getoond van Romeinse (draad-) fibulae.’⁸⁹ Vermoedelijk gaat het hier om fibulae van de typen Almgren 15/16 die algemeen voorkomen tussen 75 en 200.

4.13 Glas

Blijkens de in het archief van J.A. Trimpe Burger aangetroffen correspondentie, is het glas van beide opgravingscampagnes in Goedereede gedetermineerd. De determinaties zijn uitgevoerd op het Archaeologisch Instituut der Rijksuniversiteit Utrecht, waarschijnlijk door C. Isings. Hieronder volgt de samenvatting van de bevindingen.

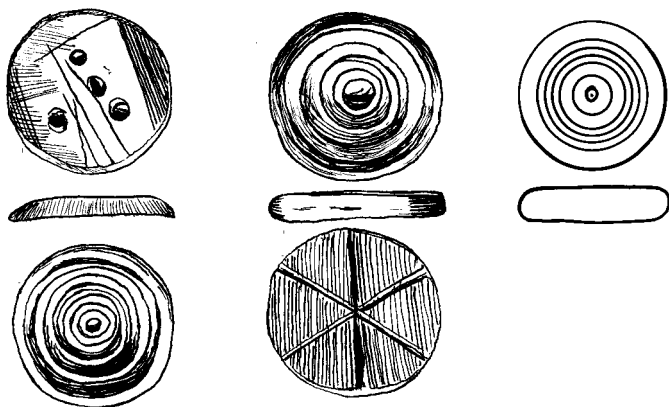
Er zijn negen glasscherven gevonden in Goedereede. In onderstaande tabel (tabel 4.7) zijn ze opgesomd. Het merendeel van de vormen betreft glazen kannen (type Isings 50/51), die een brede datering hebben. Mogelijk is een van de kannen een grof gevormd balsamarium (parfumflesje). Een ander kanfragment kan ook een fragmentje vensterglas zijn. Ten slotte is ook nog een bekerfragment gevonden. Deze beker dateert vanaf het begin van de derde eeuw. De hoeveelheid glas is relatief klein en het vormenspectrum is beperkt. De nadruk ligt op flessen. Overigens wijkt dit beeld niet af van andere rurale vindplaatsen in de ruimere regio.⁹⁰

Type	Vorm	Datering	Aantal
Isings 28 of 82/ Isings 55	Balsamarium/conische kan	70-200	1
Isings 50	Prisma-kan	40-250	3
Isings 50? Vensterglas?	Vierkante kan/vensterglas	40-250	1
Isings 50/51	Vierkante of cilindrische kan	40-250	2
Isings 85b?	Beker	200-400	2

Tabel 4.7 Glasvondsten uit Goedereede.

⁸⁹ Van der Veen 2002, 75.

⁹⁰ Catz/Van Lith 2003, 20.

Afb. 4.7 Benen speelschijfjes. Schaal 1:1.

4.14 Benen speelschijfjes

Bij de opgravingen zijn drie benen speelschijfjes gevonden (afb. 4.7). Ze werden in de Romeinse tijd gebruikt bij bordspellen.

4.15 Romeins schoeisel uit Goedereede

Carol van Driel-Murray

(Faculteit der Archeologie, Universiteit Leiden)

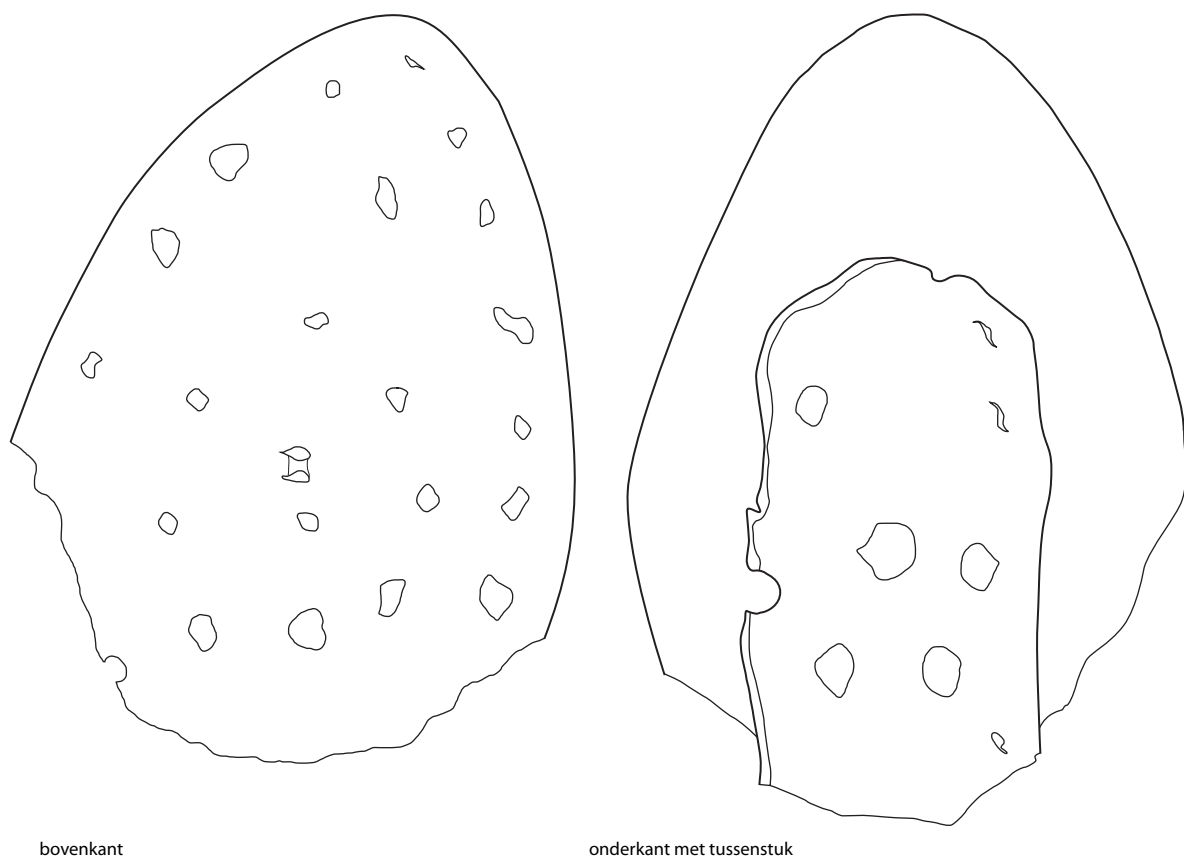
K. Marschalleck heeft als eerste melding gemaakt van Romeins schoeisel afkomstig uit Goedereede.⁹¹ Marschalleck beschrijft twee zolen, beide met tussenstukken en afkomstig uit oeverafzettingen die volgens het aardewerk in de tweede helft van de tweede eeuw te dateren zijn. De licht gepunte vorm en de sierbespijking van het eerste zooltje⁹² passen in de late tweede eeuw, terwijl de tweede, brede, zwaar bespijkerde zool⁹³ een vorm vertegenwoordigt die gedurende de hele Romeinse periode van de late eerste tot het midden van de derde eeuw in gebruik blijft. Bij beide schoenen is het tussenstukje alleen onder de hiel geplaatst, ter opvulling van het gebied binnen de hielversterking. Dit is een variant die vooral vanaf de late tweede eeuw voorkomt.

Hoewel Marschalleck beide zolen als voor een vrouw/jongeling bestempelt, is de tweede zool duidelijk mannelijk gezien de lengte en de breedte. De afbeeldingen zijn niet op schaal weergegeven, waardoor het niet mogelijk is na te gaan of de afmetingen rekening

91 Marschalleck 1959.

92 Idem, Abb. 3c.

93 Idem, Abb. 3a/b.

Afb. 4.8 Een Romeinse schoenzool (binnensool). Tekenaar: C. van Driel-Murray. Schaal 1:1.

houden met beschadigingen of niet.⁹⁴ Zelfs met deze onzekerheden valt de tweede zool binnen de marges voor Romeinse mannenmaten, met een voetmaat van tussen 36-38. De eerste zool is kleiner en slanker, en de lengte van circa 21 cm is die van een gangbare Romeinse vrouwenmaat van rond de 31.

Bij het determineren van de vondsten in februari-maart 2011 werd in een van de vondstdozen uit de 1982-campagne een Romeinse schoenzool aangetroffen (afb. 4.8). Het gaat hier om een voorfragment van een bespijkerde linker binnensool (afgeronde teen, middelgroot), waarbij de positie van de spijkers zichtbaar geworden is door slijtage.⁹⁵ De spijkers zijn gegroepeerd volgens spijkerpatroon 1 met een cirkel onder de voorvoet. Onder de zool werd een tong-

94 Als Marschalleck de zolen droog weergeeft, zou ook nog met een zekere krimp rekening gehouden moeten worden.

95 1982, vondstnummer 420, put 23? zw gr. greppel.

vormig tussenstuk bevestigd, met leerband geregen door spleetjes in de zool. Enkele naaigaten langs de rand van het tussenstuk zijn van het bevestigen van het bovenleer. De bewaarde lengte is 10 cm, de breedte is 7,5 cm. Het fragment is weinig specifiek en er is te weinig van bewaard om een datering aan de hand van de vorm of bespijking te opperen. Cirkelvormige spijkerpatronen zijn de hele Romeinse tijd populair.

In tegenstelling tot de eerder gepubliceerde schoenzolen uit Goedereede heeft de zool uit 1982 een lang tussenstuk dat waarschijnlijk de hele zoollengte van een soort polsterlaag voorzag. Zo'n complete laag is gedurende de hele Romeinse periode in gebruik. Van het fragment uit 1982 is te weinig over om de lengte te bepalen, maar het gaat om een schoen voor een volwassene: een vrouw of een kleine man.

4.16 Steenkool⁹⁶

Eerst in de Romeinse tijd blijkt steenkool als brandstof voor verschillende doeleinden op grotere schaal te zijn toegepast. In Engeland en Duitsland zijn Romeinse vondstcomplexen met steenkool vrij algemeen bekend, in tegenstelling tot Nederland, waar ze tot nu toe nauwelijks zijn gevonden. Wat Goedereede betreft, is het vooral interessant om te weten waar de steenkool vandaan is gekomen - uit Engeland, Duitsland, België, Frankrijk of mogelijk zelfs uit Nederland (Kerkrade). Gezien de transportmoeilijkheden ligt een herkomst van het vaste land meer voor de hand dan van over de Noordzee, ofschoon we de transporten over zee in de Romeinse tijd zeker niet mogen onderschatten, zoals de enorme graanaanvoer uit Brittannië naar het continent aantoon. Bovendien is in Goedereede ook Engels aardewerk aangetroffen.

Voor de oplossing van de problemen rond de herkomst van de steenkool van Goedereede werd in 1959 en 1964 de hulp ingeroepen van het Centraal Laboratorium van de Staatsmijnen te Geleen en het Laboratorium van Hoogovens te Velsen. Uit Goedereede zijn tien monsters geanalyseerd, afkomstig uit verschillende vondstlagen van de nederzetting. De steenkool dateert uit de tweede en derde eeuw. In Nederland werd vroeger bij Kerkrade (Rolduc) steenkool gewonnen. Dit was antraciet met circa 11% vluchtige bestanddelen. Alle steenkoolmonsters uit Goedereede hebben een veel hoger percentage vluchtige bestanddelen. Dit houdt in dat deze steenkool geen Nederlandse oorsprong kan hebben, maar waarschijnlijk uit België of Frankrijk afkomstig is. Als slotconclusie stelt het Centraal

96 Dit stuk is eerder in 1973 gepubliceerd en hier sterk ingekort. Zie Trimpe Burger 1973.

Laboratorium van de Staatsmijnen dat alle steenkool uit Goedereede verkool is van beslist niet-Nederlandse oorsprong. De werkelijke plaats van herkomst is niet te bepalen.

4.17 Botanisch onderzoek

*Met medewerking van Corrie Bakels
(Faculteit der Archeologie, Universiteit Leiden)*

Tijdens de opgravingen in 1958 en 1959 zijn verschillende zaden-monsters verzameld. Of ook in de jaren 1982 en 1983 monsters zijn verzameld, is niet bekend. De monsters uit de jaren vijftig zijn geanalyseerd door Van Zeist.⁹⁷ In dit stuk worden de resultaten van het onderzoek van Van Zeist samengevat.

Uit de vullingen van diverse sporen werden zaden verzameld. Zo werd op de bodem van de kreek een monster genomen, dat door Trimpe Burger tussen 150 en 250 gedateerd werd.⁹⁸ Dit monster bevatte, naast nederzettingsafval, zaden van planten van dikwijls belopen en ook wel begraasde terreinen, verrommelde hoekjes en ook planten van brakke terreinen. De monsters uit de overige sporen verschillen nauwelijks van die uit de kreekvulling. Een belangrijke vraag is of de kreek langs Goedereede nu zout of zoet water aanvoerde. Van Zeist stelt: 'One must assume that the Ouddorp area was only seldom flooded by salt water.'⁹⁹ Dit sluit echter niet uit dat de kreek zout water voerde, maar dat de kreek in dat geval in de tijd van de depositie van de onderste vulling zelden buiten zijn oevers trad. Als de kreek brak water voerde kan dat niet meer zo gezegd worden en kunnen er wel vaker overstromingen plaatsgevonden hebben, maar daar geven de planten geen uitsluitsel over. De Oude Oostdijk lag waarschijnlijk niet aan een actieve zoutwater-zee-arm. Mogelijk wel aan een heel rustige. Maar de kreek voerde zeker geen zoet water. De overige monsters, die relatief arm waren, bevatten zaden van planten die langs paden en op enigszins verzilt, open terrein worden aangetroffen. Tevens is een zaadje van de Slaapbol (*Papaver somniferum*) gevonden. Uit deze papaversoort kon onder meer opium gemaakt worden, dat in het verleden voor medicinale doeleinden werd aangewend. Opvallend is dat er relatief weinig resten van oogstverwerkingsafval zijn aangetroffen, zoals kaf. Dat wijkt af van het afval van een willekeurige boerennederzetting.

97 Van Zeist 1968, 124-128, Van Zeist 1974.

98 Van Zeist 1974, 234.

99 Van Zeist 1974, 356.

Verder zijn twee monsters van verkoolde zaden geanalyseerd. Het gaat om monsters met de vondstcodes Ouddorp 1959 en Ouddorp 51. Ouddorp 1959 is door middel van een 14C-monster gedateerd: 80 ± 35 n.Chr.¹⁰⁰ Dit monster is verzameld in put XII en kan vermoedelijk met gebouw 4B geassocieerd worden (paragraaf 3.5). Ouddorp 51 is afkomstig uit het westprofiel van put XII (zie afb.3.20) en kan vermoedelijk geassocieerd worden met gebouw 4C, dat gedateerd wordt vanaf het midden van de tweede eeuw (paragraaf 3.5).

Beide monsters bevatten zaden van voedingsgewassen. Het monster Ouddorp 1959 bevatte voornamelijk gerst (*Hordeum vulgare*) en enkele korrels van spelttarwe (*Triticum spelta*). Gerst werd in de Romeinse tijd voornamelijk door de lokale bevolking verbouwd.¹⁰¹ Spelttarwe is echter waarschijnlijk van import afkomstig; deze tarwesoort was een van de voornaamste producten van het Romeinse *villa*-systeem. Andere zaden uit dit monster zijn afkomstig van Oot (een wilde haversoort, *Avena fatua*) en onkruiden die in de nederzetting en de omgeving gegroeid hebben. Het monster Ouddorp 51 bestond vrijwel uitsluitend uit broodtarwe (*Triticum aestivum* s.l.). Daarnaast kwam er een zaadje voor van het akkeronkruid Bolderik (*Agrostemma githago*). Zowel broodtarwe als Bolderik komen in Nederland vrijwel uitsluitend voor in Romeins-militaire contexten en *villae*.¹⁰²

4.18 Synthese van de vondsten uit Goedereede-Oude Oostdijk

In deze paragraaf worden het aardewerk en de overige vondsten kort gekarakteriseerd.

4.18.1 Algemene karakterisering van het aardewerk

Naast het beschrijven van bovenstaande aardewerkgroepen is een korte scan van alle vondstdozen van Goedereede gemaakt. Opvallend hierbij is dat handgevormd, lokaal vervaardigd aardewerk slechts sporadisch vertegenwoordigd is. Hoewel het handgevormde aardewerk in de eerste opgravingscampagne vermoedelijk nauwelijks verzameld is, bevatten de vondstzakjes met materiaal uit de tweede campagne wel degelijk (kleine) handgevormde scherven. Vermoedelijk is bij de tweede campagne niet selectief verzameld. Het bleek echter voornamelijk om kleine aantallen fragmenten te gaan. Al met al lijkt de nederzetting dus relatief weinig handgevormd aardewerk te hebben opgeleverd.

100 GrN-4986, Van Zeist 1968, 124.

101 Brinkkemper 1995.

102 Bakels 2010; Brinkkemper 1995.

Als naar het aardewerk in brede zin gekeken wordt, valt ten eerste op dat het materiaal in uitstekende conditie verkeert. Bovendien gaat het vaak om grote scherven en tot (vrijwel) complete vormen te reconstrueren fragmenten. Ten tweede is een breed spectrum aan gedraaid aardewerk aanwezig. Opvallend zijn de grote hoeveelheden (versierde) terra sigillata. Dergelijke hoeveelheden zijn op gangbare rurale vindplaatsen in Zuid-Holland niet aangetroffen. Wel zijn de hoeveelheden goed te vergelijken met Romeinse sites. Zo zijn uit het Romeinse castellum Zwammerdam¹⁰³ 915 versierde terra sigillatafragmenten verzameld, tegen 696 stukken uit Goedereede. Het aantal inwoners van Zwammerdam zal echter rond de 500 personen hebben gelegen, in tegenstelling tot Goedereede waar vermoedelijk maximaal 30 mensen tegelijkertijd hebben gewoond. Dit geeft aan dat we in Goedereede niet te maken hebben met een ‘doorsnee’ rurale nederzetting. Dit wordt nog onderstreept door het voorkomen van bijzondere vormen binnen de onversierde terra sigillata, zoals de uiterst zeldzame kom Dragendorff 39 en de inktpot Hofheim 13. Indien inktpotten inderdaad wijzen op geletterdheid van de inwoners, dan was er al vóór 100 iemand in Goedereede die kon schrijven. De hoeveelheid van 125 aangetroffen stempels op de onversierde terra sigillata is eveneens groot te noemen, hoewel dat aantal in het niet valt bij de aantallen stempels (440) in Zwammerdam.¹⁰⁴ Op een gemiddelde rurale vindplaats in Zuid-Holland komen meestal niet meer dan vijf stempels voor.

Het typenspectrum van het geleverde aardewerk en de metaalglasswaar is niet uitzonderlijk. Wel opvallend zijn de hoeveelheden; op enkele plaatsen in de nederzetting komen concentraties geleverde bakers voor, waarvan enkele exemplaren compleet waren. De overige aardewerkgroepen worden ook wel op andere vindplaatsen in Zuid-Holland gevonden, maar het feit dat ze allemaal tezamen voorkomen in Goedereede maakt de vindplaats uitzonderlijk. Opvallend zijn ook de aardewerkgroepen die met mogelijk met sacrale handeling geassocieerd kunnen worden. Het gaat om de planetenvaas en de zeer grote wrijfschaal. In de documentatie van Trimpe Burger wordt ook gewag gemaakt van een zogenaamde falluskan. Mogelijk wijzen deze vondsten op de aanwezigheid van een cultusplaats binnen de nederzetting, hoewel de vondsten verspreid over het terrein zijn gedaan. De concentratie kelkbakjes, aangetroffen in een brandlaag onder structuur 4C, zou ook kunnen wijzen op de aanwezigheid van een cultusplaats.

103 Haalebos 1977.

104 Haalebos 1977, 92.

Het aardewerk dateert de vindplaats globaal tussen 70 en 250. Aangezien de versierde terra sigillata kom van het type Dragendorff 29 slecht vertegenwoordigd is en deze vermoedelijk tot 85 dateert, zal de aanvangsdatering niet rond 70 hebben gelegen. Wel zijn grote hoeveelheden Zuid-Gallische terra sigillata aangetroffen, waardoor een datering vanaf 80 is aangehouden. Uit het begin van de derde eeuw is genoeg materiaal aanwezig om een datering tot 225 te veronderstellen. Materiaal dat rond het midden van de derde eeuw te plaatsen is, is niet aanwezig. Een einddatering van 225 is daarmee te rechtvaardigen.

4.18.2 Algemene karakterisering overige vondsten

Belangrijk voor de datering van Goedereede zijn de aangetroffen munten. Hier komt ook direct een tegenstelling aan het licht: er zijn geen munten van na 181 gevonden. Dit staat in contrast met de dateringen van het aardewerk. Hoe deze discrepantie verklaard kan worden, is onduidelijk. Het is spijtig dat zo weinig fibulae zijn aangetroffen, aangezien deze vaak een goede indruk geven van de datering van de vindplaats. Gezien de diversiteit van de overige vondstgroepen zou men een breed scala aan mantelspelden verwachten. Wellicht heeft de manier waarop de vondsten zijn verzameld hierbij een rol gespeeld. Het feit dat er in 2000 toch nog enkele fibulae op het terrein werden aangetroffen is in die zin veelzeggend.

De drie in Goedereede aangetroffen schoenzolen tonen niet alleen aan dat zowel mannen als vrouwen in de nederzetting aanwezig waren, maar dat zij tegelijkertijd konden beschikken over Romeins schoeisel. Dit beeld past goed bij dat van het aardewerk: men had ruime beschikking over producten die samenhangen met de Romeinse wereld.

Hoofdstuk 5

SYNTHESE

Jasper de Bruin, Guus Besuijen & Jeroen van Zoolingen

5.1 Inleiding

Bij aanvang van het onderzoek in 2010 is een centrale onderzoeksvraag geformuleerd.¹⁰⁵ Deze luidde:

Wat is de aard en omvang van de Romeinse handelsplaats te Goedereede-Oude Oostdijk?

In de hoofdstukken hiervoor is de onderzoeksgeschiedenis, het landschappelijke kader, de aangetroffen grondsporen en structuren en het vondstmateriaal besproken. In deze synthesezal gepoogd worden bovenstaande onderzoeksvraag te beantwoorden.

5.2 Landschap en locatiekeuze

De ontwikkeling van elke vindplaats is sterk gerelateerd aan het landschap waarin de toenmalige bewoning plaatsvond. De nederzetting te Goedereede-Oude Oostdijk is zowel in haar bestaansrecht als in haar uiterlijk afhankelijk gebleken van een dynamisch landschap.

5.2.1 Locatiekeuze: kwelders, kreken en getijden

De nederzetting in de Oude Oostdijkpolder lag in een landschap dat is ontstaan door getijdenwerking vanuit de zee. Een afwisseling van fijne zand- en kleilagen vormde de ondergrond waarop men ging wonen. De invloed van de zee, voorafgaand aan en tijdens de bewoning, was merkbaar aan het brakke (mogelijk zoute) milieu. Deze situatie vormde geen gunstige omgeving voor akkerbouw. Daarentegen bestonden wel goede mogelijkheden voor veeteelt of visserij, waardoor het gebied bestaansmogelijkheden bood.

Dominant in het landschap rond de nederzetting is een stelsel van natuurlijke kreken waarin de getijden het gebied binnendrongen. Langs de grotere van deze kreken lagen kleine oeverwallen

¹⁰⁵ De Bruin et al. 2010.

waarop men zich in eerste instantie vestigde. De keuze voor de oeverwallen als locatie om te wonen leverde een beperking in ruimte op. Ze waren vaak nauwelijks ontwikkeld en slechts enkele meters breed. Deze breedte was voldoende voor een klein huis of andersoortig gebouw, maar te klein voor een volledig erf, laat staan voor uitgebreidere bebouwing.

De nederzetting is ontstaan langs een 16 m brede kreek. Vanuit deze kreek doorsneden nog enkele zijtakken het landschap en de nederzetting. Enerzijds hebben deze krekken het landschap ontwaterd, maar anderzijds, ten tijde van hoge waterstanden of stormvloeden vanuit zee, hebben de krekken het landschap ook juist onder water gezet. Het resulteerde in een drassig kweldergebied. Om toch droge voeten te houden heeft men een aantal ingrepen gepleegd.

Ondanks de moeilijke omstandigheden was de gunstige ligging langs bevaarbaar en open water van doorslaggevende betekenis voor de locatiekeuze van de nederzetting. De gunstige ligging betekende ook een snelle groei van de bewoning en daarmee de vraag naar beschikbare grond. De oplossing hiervoor was even complex als eenvoudig: men moest ook de lagere delen van het landschap in gebruik nemen.

5.2.2 Ophoging en landaanwinning

Tijdens de opgravingen werden verschillende aanwijzingen aangetroffen voor het ophogen van natuurlijke laagtes tot geschikte bouwgrond. Een daarvan zijn de zogenoemde lineaire structuren: lange, smalle en ondiepe greppels die kris kras over de hele vindplaats voorkomen. In een aantal gevallen werden nog paalsporen herkend, wat erop wijst dat de structuren hekwerken, stakenrijen of beschoeiingen bevatten. Voor een aantal vindplaatsen langs waterlopen worden dergelijke lineaire structuren in verband gebracht met landaanwinning.¹⁰⁶ Het is aannemelijk dat de lineaire structuren zoals palenrijen zijn aangelegd om te voorkomen dat opgebrachte grond en nederzettingsafval kon verschuiven. Talloze sporen van kleine paaltjes, aangetroffen op de vindplaats Spijkenisse-Laanweg I worden op dezelfde wijze geïnterpreteerd.¹⁰⁷

106 Het gaat hier ondermeer om de vindplaatsen Bunnik-Vechten, Leiden-Roomburg en Woerden-Hoochwoert. Alle vindplaatsen betreffen vici. Zie respectievelijk Vos 1997; Hazenberg 2000; Blom/Vos 2008.

107 Penning 2008, 46-49. In zijn Masterscriptie betoogt Penning dat de grote hoeveelheid vondstmateriaal dat bij het onderzoek is geborgen aannemelijk maakt dat het terrein is opgehoogd met nederzettingsafval. Omdat van structuren geen sprake is, concludeert Penning dat de vindplaats het akkerdeel van een nabijgelegen nederzetting betreft. De ophogingslagen zouden bedoeld zijn om de grond vruchtbaar te maken en te houden.

Een ander voorbeeld hiervan is Valkenburg (ZH)-De Woerd, waar bij recent onderzoek in de diepste opgravingsvlakken, vergelijkbare beschoeiingen zijn waargenomen.¹⁰⁸ De beschoeiingen zijn in U-vormige vakken uitgebouwd naar het lager gelegen komgebied. Binnen de palenrijtjes zijn op verschillende plekken rechthoekige sporen van plaggen of zoden opgetekend.

In Goedereede heeft men echter niet alleen de natuurlijke laagtes aangeplempt en verstevigd, maar zijn de oeverwallen zelf tot losse podia opgehoogd, teneinde ze te kunnen gebruiken voor bewoning. Vermoedelijk gebeurde dit als oplossing voor de geringe hoogte van de oeverwallen. Voor de ophoging gebruikte men rietmatten waarop zoden werden geworpen (afb. 5.1). Bij reparaties of verbouwingen, of voorafgaand aan de bouw van een nieuwe fase van bebouwing, bracht men opnieuw lagen van zoden en klei op, waardoor uiteindelijk pakketten zijn ontstaan die plaatselijk 90 cm dik konden zijn. Opmerkelijk genoeg groef men de gebruikte zoden direct naast de ophoging zelf af. De hierbij gecreëerde laagtes aan de flanken van de podia raakten vervolgens tijdens bewoning opgevuld met nederzettingsafval en werden na verloop van tijd zelfs hoger. Uiteindelijk zijn bij latere fasen van bebouwing ook de flanken in gebruik genomen, waardoor de podia geleidelijk uitdijden.

Afb. 5.1 Profielopname van werkput XII. Achteraan is de beschoeide kreek herkenbaar, daarvoor de oeverwal en op de voorgrond de rietmat met de ophogingslagen.

108 Vos/Van der Linden 2011.

Het opwerpen van ophogingen zoals in Goedereede-Oude Oostdijk is geen uniek gegeven voor de regio. Een vergelijkbare ingreep is ook in Rockanje aangetroffen, waar huisplaats 2 in meerdere fasen is opgehoogd met rietmatten en opgebrachte grond.¹⁰⁹ Natuurlijke sedimentatie van klei tegen de flanken van de ophoging bewijst hier hoe nat het landschap ten tijde van de bewoning kon zijn en dat men te maken had met overstromingen. Bewoning in een nat landschap vond ook plaats ten noorden van het Helinium en ook daar bestaan aanwijzingen dat men de natuurlijke ondergrond heeft opgehoogd. Een voorbeeld is de vindplaats Schiedam-Polderweg waar men op de oeverwal langs een natuurlijke geul woonde waartegen duidelijk ophogingslagen zichtbaar waren.¹¹⁰ Een ander voorbeeld is de vindplaats Midden-Delfland 21.23, waar een huisplaats werd opgegraven waarvan ten minste een deel was opgehoogd.¹¹¹ De gebruikte materialen waren zoden, grasmatten en mest. Verder zijn niet alleen rond het Helinium, maar ook meer naar het zuiden, in de natte zones van de Vlaamse kustvlakte, de laatste jaren verschillende aanwijzingen aangetroffen voor bewoning op terpen.¹¹² Ook treft men hier wel dijklichamen met een vergelijkbare constructiewijze aan. Opmerkelijk is dat nagenoeg alle hier genoemde ophogingen dateren vanaf de tweede eeuw. De huisplaats te Rockanje dateert uit de tweede helft van de tweede en de eerste helft van de derde eeuw. De vondst van een leren schoenzool in het ophogingspakket van de huisplaats te Midden-Delfland 21.23 geeft een *terminus post quem* vanaf de eerste helft van de derde eeuw. Hoewel een strakke datering voor de Vlaamse vindplaatsen veelal moeilijker is, kan ten minste één kleine terp van kleiplaggen, opgegraven in Serooskerke, gedateerd worden van circa 200 tot 250.¹¹³ Deze terp was overigens niet continu bewoond, maar vermoedelijk seizoensmatig in gebruik. Een veel geopperde verklaring voor de keuze de huisplaatsen op te hogen, is de geleidelijke vernatting van het landschap. De opgeworpen podia van Goedereede-Oude Oostdijk dateren echter al vanaf het begin van de nederzetting, eind eerste, begin tweede eeuw.

Bovenstaande maakt duidelijk dat het ophogen van de laagste delen van het landschap, teneinde ze geschikt te maken voor bebouwing, geen uniek gegeven voor Goedereede-Oude Oostdijk is. Voorbeelden van terpbewoning rond het Helinium en in de gebieden ten noorden en zuiden hiervan, als ook het aanplempen van natuurlijke laagtes met behulp van nederzettingsafval en plaggen,

109 Brinkkemper et al. 1995, 123-172.

110 Van Londen 1996, 6-8.

111 Van Londen 2006, 142-162.

112 De Clercq/Van Dierendonck 2008.

113 Van Dierendonck/Dijkstra 2008.

komen bij uiteenlopende nederzettingen voor. De redenen lopen echter nogal uiteen. Zo kon men zich in de eerste en tweede eeuw genoodzaakt zien om de minder toegankelijke delen van het landschap te benutten, omdat de ligging ervan langs een waterloop economisch gunstig was. Een andere verklaring kan zijn dat men met de ophogingen de geleidelijke vernatting van het landschap gedurende de Romeinse tijd het hoofd bood. Een zekerheid voor Goedereede is hoe dan ook dat men de locatie eerst geschikt moest maken alvorens er enige activiteiten konden plaatsvinden. Zonder ophoging en ingebruikname van de nattere gronden had de nederzetting vermoedelijk geen bestaansmogelijkheden.

5.3 Datering, omvang, structuur en aard van de nederzetting

5.3.1 Omvang en datering

De omvang van de vindplaats kan bepaald worden aan de hand van gegevens uit de verschillende opgravingscampagnes en het booronderzoek dat in de jaren vijftig in de omgeving van de nederzetting heeft plaatsgevonden. Uit een analyse van de boringen blijkt dat het nederzettingsterrein groter is dan eerder door Trimpe Burger is verondersteld.¹¹⁴ Met name ten zuidwesten van de vindplaats zijn Romeinse vondstlagen aangeboord, terwijl ten noorden van de opgraving ook nog aanwijzingen voor bewoning zijn aangetroffen (afb. 5.2) De westelijke begrenzing lijkt zich uit te strekken tot onder de Klaverseweg.

Vermoedelijk is de gehele zone langs de kreek bewoond geweest, waarbij de bebouwing niet overal aaneengesloten was (afb. 5.3).

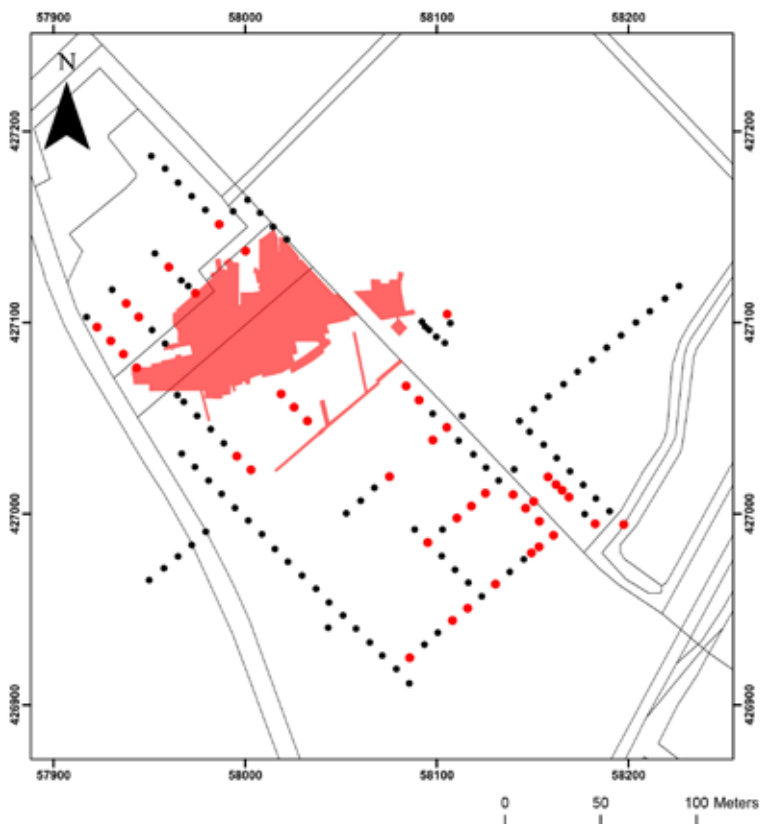
Uit de boringen blijkt tevens dat een deel van de nederzetting naast de in paragraaf 2.2 besproken kreekrug ligt (de donkergroene zone op afb. 5.3), in een lager gelegen komgebied. Vermoedelijk is de locatie van de actieve kreek richtinggevend voor de plaats van de bewoning geweest. Wat echter ook mogelijk is, is dat de kreekrug op de zuidelijke oever van de kreek wel degelijk bewoond is geweest. Dit terrein heeft in het verleden hoger gelegen en is dus waarschijnlijk na de Romeinse tijd geërodeerd, net als andere relatief hooggelegen delen van de vindplaats. Bovendien zal hier ook veel van het oude oppervlak door het ploegen verloren zijn gegaan. Wel kunnen hier nog grondsporen aanwezig zijn. De geschatte omvang van de nederzetting, op basis van de huidige kennis en binnen het archeologisch monument, is ongeveer 4,5 hectare. Deze omvang is alleen vergelijkbaar met grotere vindplaatsen in West-Nederland zoals de

¹¹⁴ Trimpe Burger 1979, 40.

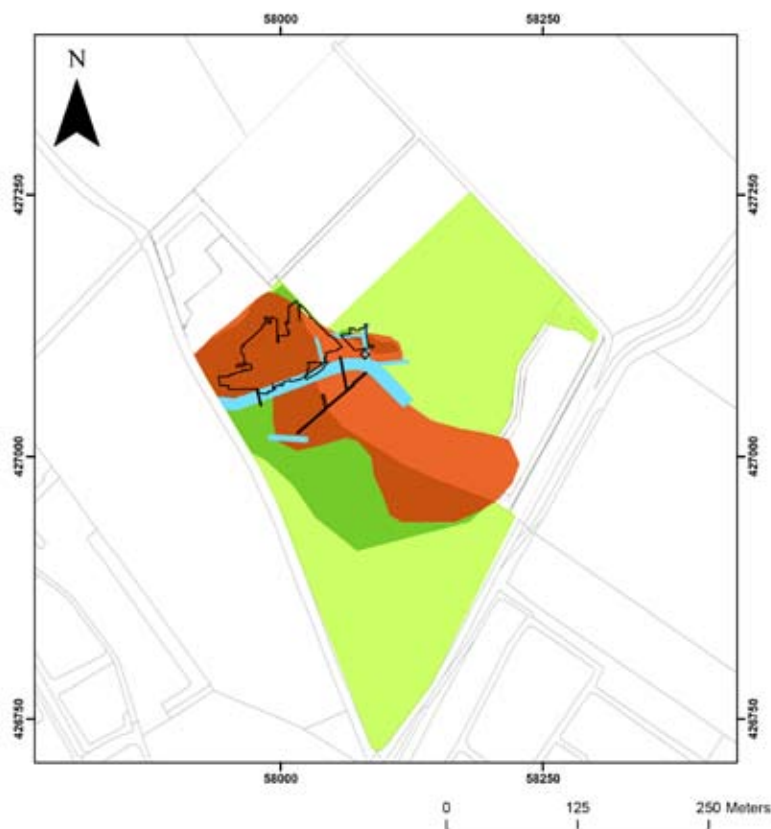
vici bij de *castella* langs de Rijn. Jammer genoeg is over het verdere verloop van de geul weinig bekend. Het is namelijk goed mogelijk dat er buiten het archeologisch monument meerdere huiserven langs de geul lagen, zodat het nederzettingssysteem in de Oude Oostdijkpolder nog omvangrijker kan zijn geweest.

De vindplaats kan gedateerd worden vanaf 80 tot omstreeks 225. Opvallend genoeg vertonen de munten een einddatering rond 181, terwijl het aardewerk in ieder geval tot in de derde eeuw doorloopt. Hoe deze discrepantie veroorzaakt wordt, is niet duidelijk.

Zoals hierboven ter sprake kwam, is de nederzetting aan de Oude Oostdijk ontstaan langs een 16 m brede kreek. Deze kreek ontsloot de nederzetting en bracht haar in verbinding met gebieden ver buiten de eigen omgeving. In het nu volgende wordt ingegaan op de plaats die de waterloop binnen de bewoning innam en hoe deze van invloed is geweest op de ontwikkeling van de nederzetting.

Afb. 5.2 Locatie van de opgraving (het rode vlak) ten opzichte van het uitgevoerde booronderzoek. De boorpunten zijn zwart. De rode stippen markeren boringen waarin de Romeinse vondstlaag is aangetroffen.

Afb. 5.3 Reconstructie van de kreek met zijgeulen (blauw) en veronderstelde omvang van de nederzetting (rood). In donkergroen, deels overlapt door de nederzetting, de kreekrug. Het archeologisch monument is lichtgroen.

5.3.2 Structuur van de nederzetting

Als naar de plattegrond van de vindplaats gekeken wordt, valt op dat de lay-out van de gebouwen en erven zeer regelmatig is. Gebouwen en lineaire structuren liggen haaks op en parallel aan elkaar. Het is bovendien opvallend dat gedurende het bestaan van de nederzetting deze lay-out nauwelijks veranderde. Daarnaast kenmerken de gebouwen zich door plaatsvastheid. Met uitzondering van de gebouwen 2 en 3 werden nieuwe gebouwen steeds op dezelfde locatie opgericht. Voor deze regelmatige aanleg en plaatsvastheid zijn verschillende verklaringen mogelijk. Ten eerste heeft het landschap een belangrijke invloed gehad. Het terrein, waar de nederzetting op lag, lag relatief laag en liep bovendien naar het noorden af. De moeite die men moest doen om het terrein bewoonbaar te maken met kunstmatige ophogingen kan ertoe geleid hebben dat deze investering in

latere perioden richtinggevend is geweest voor de uitleg van de nederzetting. Door de ophoging was het te bewonen areaal weliswaar vergroot, maar nog steeds beperkt, waardoor optimaal gebruik van de ruimte gemaakt moest worden. Dit zal een zekere verdichting van de bebouwing hebben ingehouden, vergelijkbaar met de bewoning op de terpen in het noorden van Nederland.

Een andere reden voor de regelmatige uitleg kan van culturele aard zijn. Vanaf het begin van de nederzetting is waarschijnlijk bewoning aanwezig op de clusters 1, 4 en 5 en mogelijk ook op cluster 6. Dit impliceert dat van meet af aan de gebouwen op elkaar georiënteerd waren. Met name cluster 5, gelegen op een lager deel van de nederzetting, wijst op een vooropgezet plan en niet op louter het in gebruik nemen van de hoogste delen van het landschap. In combinatie met de relatief kleine hoeveelheden handgevormd aardewerk is de verleiding groot de aanleg en indeling van de nederzetting toe te wijzen aan groep mensen met een meer 'Romeinse' achtergrond.

5.3.3 Bebouwing

De vroegste bebouwing in de nederzetting bestond hoofdzakelijk uit structuren die gebaseerd waren op lokale bouwtradities. Het gaat daarbij om houten constructies met wanden van vlechtwerk en leem en daken van organische materialen zoals riet of stro. Opmerkelijk is het veelal ontbreken van dakdragende binnen- of middenstijlen. Een verklaring hiervoor kan zijn dat men gebruik maakte van stiepen, waarop deze stijlen rustten. Deze stiepen konden van verschillende materialen zijn gemaakt, maar worden slechts zelden aangetroffen bij opgravingen. Van één gebouw kan het gebruik van stiepen voor een deel van de constructie worden aangetoond. Bij gebouw 4B bestond de oostelijke korte wand niet uit houten palen, maar was deze gefundeerd op een rij natuurstenen blokken. Het is echter nog geen verklaring waarom in de rest van dit gebouw en in de overige gebouwen de binnenstijlen of eventuele stiepen ontbreken. Mogelijk zijn eventuele middenstaanders gemist bij de opgraving. Voorlopig moet ervan uit worden gegaan dat de wanden van de gebouwen de daken droegen. Het gebruik van eikenhout in de wanden van gebouw 4B is hier een aanwijzing voor.

Voor de toepassing van een dakdragende A-constructie zijn mogelijke aanwijzingen gevonden. Waarschijnlijk was gebouw 1D aan de oostzijde voorzien van zo'n constructie. Ook voor gebouw 2 is het vermoeden uitgesproken dat het dak door een A-constructie werd gedragen, maar dit is allerm minst zeker. Het ontbreken van coupetekeningen van de sporen is hierbij een beperkende factor. Indien men echter uitgaat van het uiterlijk van de plattegronden zoals zij op basis van de beschikbare gegevens onderzocht konden worden, dan

valt op dat zij een bouwtraditie lijken te vertegenwoordigen waarvan tot op heden slechts weinig parallellen zijn opgegraven. Wel vertonen de plattegronden binnen de nederzetting zelf een aantal overeenkomsten. Buiten de Oude Oostdijk is slechts één parallel bekend, in Spijkenisse.¹¹⁵

Tegenover de lokale bouwtradities staan de Romeinse bouwtechnieken. Aan de Oude Oostdijk zijn ten minste drie gebouwen opgegraven die hieraan voldoen. Het eerste, gebouw 1E, vertoont een plattegrond van meerdere parallelle greppels, waarin houten liggers een opgaande constructie van balken hebben gedragen. Parallellen van deze structuur zijn hoofdzakelijk afkomstig uit *vici*, zoals Woerden-Hochoert¹¹⁶ en Valkenburg-De Woerd.¹¹⁷ Twee andere parallellen, niet afkomstig uit een *vicus*, zijn opgegraven te Poortugaal-Hofterrein¹¹⁸ en Westmaas-Maaszicht.¹¹⁹ Al deze structuren worden gezien als opslagschuren of *horrea*. Gebouw 1E te Goedereede kan een vergelijkbare functie hebben gehad. Ten slotte kan gebouw 2 op grond van de binnenindeling en de afwijkende maatvoering als gebouw in Romeinse stijl getypeerd worden. Dit gebouw wordt hieronder verder besproken.

De laatste bebouwing aan de oostzijde van cluster 1 is ook in verband te brengen met een opslagfunctie. Hoewel voor de totale plattegrond van gebouw 4C geen duidelijke parallellen zijn aan te wijzen, vertoont de structuur aan de oostelijke zijde een soort aanbouw die qua plattegrond te vergelijken is met gebouw 1E. Op grond hiervan wordt verondersteld dat het gebouw gedeeltelijk een opslagfunctie heeft gekend. Een interpretatie die wordt ondersteund door de vondst van verkoold graan rond de aanbouw. Het gebouw dateert vanaf het midden van de tweede eeuw.

Opmerkelijk is verder dat de kern van gebouw 4C, dat wil zeggen het gedeelte waartegen de opslagruimte is aangebouwd, op grond van de plattegrond is onder te verdelen in één grote ruimte en twee kleinere ruimtes. Deze indeling is zeer vergelijkbaar met gebouw 2, eveneens daterend vanaf het midden van de tweede eeuw. Gebouw 2 kent niet de gebruikelijke tweedeling in een woon- en een stalgedeelte zoals de gebouwen in de lokale bouwtraditie, maar een onderverdeling in kamers. Een opmerkelijke parallel voor deze structuur werd opgegraven in de *vicus* van Valkenburg-Marktveld.¹²⁰ Ook dit gebouw is onderverdeeld in meerdere kamers, waarbij een

115 Penning 2008, 109-110.

116 Blom/Vos 2008, 72-91.

117 Vos/Van der Linden 2011

118 De Bruin 2003, 26.

119 Van Heeringen et al. 1998, 24-26.

120 Bult/Hallewas 1986, 22-27.

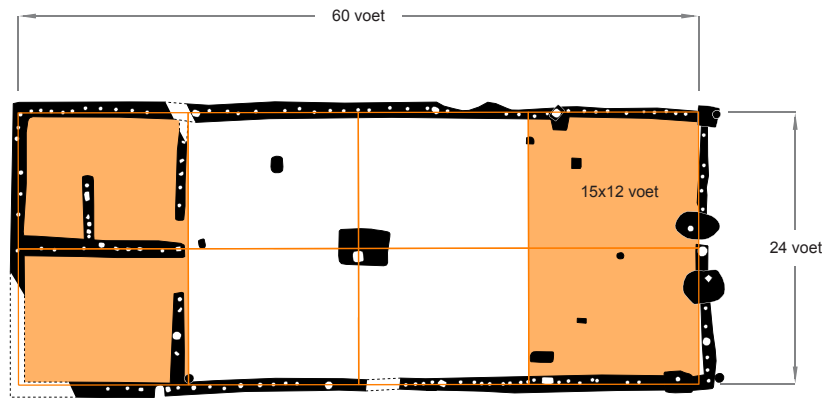
Romeinse maatvoering lijkt te zijn gebruikt. Afbeelding 5.4 laat een schematische weergave van gebouwplattegrond 2 zien waarop een dergelijke Romeinse maatvoering is geprojecteerd.¹²¹ De maatvoering en symmetrie in de grondsporen suggereren een indeling die de binnenruimtes in het westelijke deel spiegelt. Vanwege de aard van de nederzetting Valkenburg-Marktveld als civiele havenplaats wordt het gebouw daar ook wel geïnterpreteerd als havenloods. Op basis van dezelfde gronden is een vergelijkbare interpretatie ook voor gebouw 2 mogelijk. Het is op deze plaats ook interessant te verwijzen naar de *vicus* van Krefeld-Gellep (Duitsland).¹²² De gebouwen binnen deze nederzetting zijn van het type *Streifenhäuser*, wat op zich geen directe overeenkomst met Goedereede vormt. Wel werden daar rond een blok van vijf huizen aan de oostzijde, en mogelijk ook de zuid- en westzijde, een serie geschakelde kleine ruimtes aangetroffen die qua afmetingen en verhoudingen sterk lijken op de indelingen van gebouw 2 en gebouw 4C van Goedereede. De ruimtes in Krefeld-Gellep worden gezien als opslagruimtes.

De ontwikkeling van een nederzetting met gebouwen in een meer lokale traditie naar een nederzetting met gebouwen met Romeinse bouwtechnieken, heeft een periode van enkele decennia in beslag genomen. De laatstgenoemde categorie gebouwen komt vanaf het midden van de tweede eeuw in de nederzetting voor. Met deze gebouwen bleef de noordoever van de kreek nog tot het eind van de tweede eeuw in gebruik, waarna het zwaartepunt van de bewoning zich in zuidelijke richting lijkt te hebben verplaatst. Op de zuidelijke oever werd al in de tweede eeuw gewoond. In de derde eeuw lijkt de bebouwing op dit deel van het terrein een belangrijke wijziging te ondergaan. Dit komt tot uiting in de vondst van een dik pakket natuursteen en dakpanmateriaal (afb. 5.5), boven een pakket vondsten bestaande uit onder meer vele fragmenten van metaalglanswaar bekens, die vanaf 200 gedateerd kunnen worden.

Het is echter de vraag wat de aangetroffen puinconcentratie kan zijn geweest. Op de profieltekening staat enkele decimeters westelijk van de dakpanconcentratie een vermelding dat zich direct achter het profiel een 'dikke leemlaag' bevond. Deze verwijzing doet sterk denken aan een vloerniveau. Het is echter een van de weinige aanwijzingen voor een structuur ter plaatse. Een andere aanwijzing is een ruim 2 m breed en 40 cm dik grindpakket dat zich op 17,5 m

121 Aan de binnenzijde meet de structuur 18 bij 7,2 m. Dit komt neer op 60 bij 24 Romeinse voet. De twee binnenruimtes meten elk 13 bij 11 voet. De hier gebruikte Romeinse voet is de gangbare *pes monetalis* die bij benadering 0,3 meter bedraagt. Er zijn echter verschillende Romeinse voetmaten geweest.

122 Reichmann 2001.

Afb. 5.4 Schematische weergave van gebouwplattegrond 2.

Afb. 5.5 Het Romeins dakpanmateriaal tijdens het veldwerk.

van de dakpannen bevond. Maar ook hiervan is de betekenis onduidelijk. Gedachten over deze structuren lopen daarom uiteen van een *villa* of badgebouw tot een *mansio* (herberg).¹²³ Vlak bij de puinconcentratie is eveneens het fragment aangetroffen van de uitzonderlijk grote wrijfschaal van het type Brunsting 36 (zie paragraaf 4.7.7), die wellicht in een sacrale context geplaatst kan worden. Deze vondst sluit de aanwezigheid van een cultusgebouw of tempel niet uit. De relatief grote hoeveelheid scherven van bekers onder het puinpakket

¹²³ In Nederland zijn weinig *mansiones* opgegraven. Het best onderzochte voorbeeld is afkomstig uit Nijmegen. Zie Bogaers/Haalebos 1988; Enckevort et al. 2000.

zou dan geïnterpreteerd kunnen worden als resten van een ritueel. Op basis van de beperkte gegevens is het echter niet mogelijk de bebouwing op de zuidoever van de kreek te duiden.

Verschillende structuren in de nederzetting vertonen sporen van brand. Het gaat daarbij om meerdere losse branden en niet om één alles omvattende verwoesting. Het lijkt er evenmin op dat het einde van de bewoning gepaard ging met brand. Sporen hiervan zijn op de zuidelijke oever niet aangetroffen. De bewoning op de noordelijke oever zou wel geëindigd kunnen zijn met een brand.¹²⁴ Dit wordt echter tegengesproken door aardewerkvondsten die pas na 200 voorkomen, zoals fragmenten van metaalglanswaar bekertjes in het Argonnenbaksel. Verklaringen voor het eindigen van de bewoning in de loop van de derde eeuw zijn voornamelijk te relateren aan het verlanden van de kreek met als gevolg dat de gunstige ontsluiting van de nederzetting wegviel en het gebied vernatte.

5.3.4 Kadewerken en beschoeiingen

Er zijn verschillende aanwijzingen dat de natuurlijke kreek intensief in gebruik is geweest. Allereerst heeft men de brede kreek en zijn zijtakken beschoeid met meerdere palenrijen. Deze beschoeiing is langs de hoofdkreek zwaarder uitgevoerd, rijen van drie tot vier palen dik, dan langs de zijkreken. Ongetwijfeld is dit gebeurd ter voorkoming van het afkalven van de oever en kade. Door getijdenwerking kon in de natuurlijke kreken aanzienlijke erosie plaatsvinden. Omdat dit probleem zich ook tegenwoordig nog voordoet, is Trimpe Burger al tijdens het veldwerk in de jaren vijftig op zoek gegaan naar vergelijkbare situaties. Afbeelding 5.6 laat een historische parallel van een beschoeide getijdenkreek zien.

Parallel aan de beschoeiing van de noordoever van de hoofdkreek werd in een standgreppel een rij dicht opeen geplaatste, rechtstaande palen aangetroffen. De afstand tussen deze rij palen en de beschoeiing bedraagt 1,5 tot 2 m. De binnenste rij palen is niet ingeslagen, maar ingegraven. Dit betekent dat uitgesloten kan worden dat het een andere fase van beschoeiing betreft, of dat de palen in het stromende water hebben gestaan. Ook langs de zijkreken werden palenrijen aangetroffen parallel aan de beschoeiing. Deze palenrijen worden geïnterpreteerd als onderdeel van plankier- of kadeconstructies. Plankieren lagen in de laagste en natste delen van de nederzetting, met name langs de kreekoevers. In de relatief natte omgeving vormden ze een stabiele ondergrond waarover personen liepen en dieren, karren en ladingen verplaatst konden worden. In de noordhoek van de vindplaats werd een deel van een plankier nog *in situ* aangetrof-

¹²⁴ Trimpe Burger 1973, 138.

fen (afb. 5.7). Omdat de plankieren direct langs de kreek op de beschoeiing rustten vormden ze ook een kade. Langs de hoofdkreek kon men zodoende aanmeren met schepen. Hoewel er geen duidelijke sporen van zijn aangetroffen, kan zelfs de mogelijkheid van steigers niet worden uitgesloten. Enkele palen werden namelijk niet als onderdeel van de beschoeiing aangetroffen, maar bevonden zich juiste enkele decimeters in de kreekbedding. Deze palen kunnen de aanzet van een steiger zijn geweest.

Tussen de kade en de bewoningszone is een circa vier meter brede strook aangetroffen waaruit relatief weinig vondstmateriaal en sporen afkomstig zijn. Hoewel er geen directe aanwijzingen voor zijn, kan men veronderstellen dat hier een dijklichaam heeft gelegen. In zijn dagrapporten maakt Trimpe Burger al gewag van deze gedachte. Langs de zijkreek zijn daadwerkelijk de resten van een klein talud aangetroffen. Wanneer men aanneemt dat langs de brede hoofdkreek een dijk(je) heeft gelegen, dan kwamen de zijkreek op een of andere manier dwars door deze ophoging uit op de hoofdgeul. Mogelijk hebben zich hier duikers bevonden, zoals deze ook zijn aangetroffen in het Maasmondgebied.¹²⁵

Afb. 5.6 Opname van een hedendaagse beschoeide getijdenkreek. Foto genomen door Trimpe Burger bij De Punt op Goeree in de jaren vijftig.

¹²⁵ Voor overzichten over prehistorische en Romeinse dammen en duikers, zie De Ridder 1999 en Ter Brugge 2002.

Afb. 5.7 Overzicht van put XIX tijdens het veldwerk. Op de voorgrond is een mogelijk restant van een plankier in situ te zien. Op de achtergrond de toren van Goedereede.

Verderop in deze synthese komt het transport over water nog aan bod, hier volstaat het te veronderstellen dat een kadeconstructie en de beschoeiing van de kreek duidelijk maken dat deze natuurlijke waterloop een doorgaande vaarroute was. De precieze loop van deze vaarroute (zie ook paragraaf 5.4.3) zal waarschijnlijk nooit meer duidelijk worden, maar we kunnen wel aannemen dat men

deze niet volledig heeft uitgegraven. Het kanaliseren van natuurlijke waterlopen is namelijk bekend uit de Romeinse tijd. Zo werd in de eerste eeuw onder gezag van de Romeinse veldheer Corbulo een kanaal aangelegd tussen de Maas- en Rijnmonding, waarbij natuurlijke laagtes aaneen werden geregen. Slechts delen werden gegraven. Ook de haven van een handelsplaats als Forum Hadriani is aangelegd in een natuurlijke geul.¹²⁶ Vergelijkbare ingrepen lijken ook van toepassing op de kreek langs Goedereede, hoewel niet duidelijk is of de beschoeiingen alleen ter hoogte van de nederzetting voorkomen of dat de gehele geul is beschoeid.

5.3.5 De aard van de nederzetting: landbouw, handel, overslag en distributie?

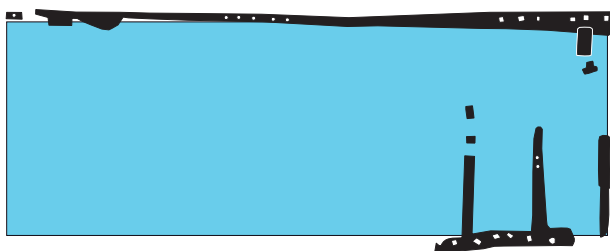
Op basis van de structuren en vondsten zijn enkele opvallende zaken te noemen waarmee de aard van de nederzetting en haar middelen van bestaan nader geanalyseerd kunnen worden. Als eerste valt de kreek op waarlangs zware beschoeiingen en kades zijn aangebracht. In combinatie met de moeite die men heeft gedaan om de oeverzone door ophogingen bewoonbaar te maken, gaan we ervan uit dat de kreek bevaarbaar was en een centrale rol speelde in het bestaan van de nederzetting. Ter hoogte van de bewoning was de kreek 16 meter breed. Dat is in ieder geval breed genoeg om schepen met een breedte van 3 meter voldoende manoeuvreerruimte te geven.

Opvallend is ook de systematische lay-out van de nederzetting en het feit dat al bij de start van de bewoning sprake was van drie erven. Al snel werden dit zelfs vier erven. Vergelijkbare, rurale nederzettingen bestonden doorgaans uit één of hooguit twee erven.

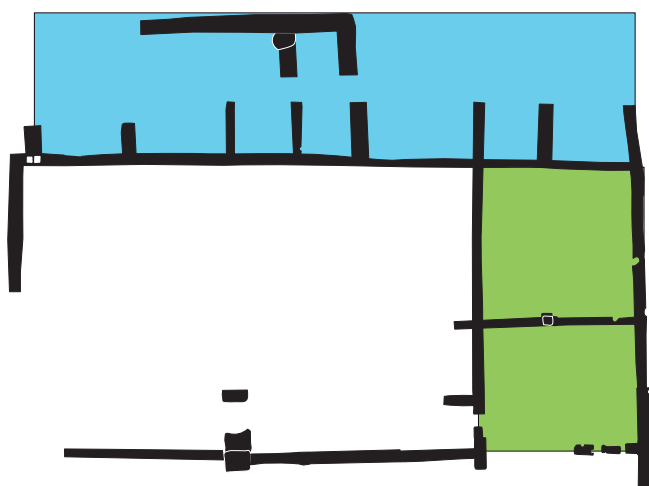
De derde opvallende factor zijn de gebouwen met een opslagfunctie die in rurale nederzettingen nauwelijks voorkomen. Er zijn altijd wel enkele kleine opslagschuurtjes aanwezig, de zogeheten spiekers, maar van grotere gebouwen is zelden sprake. Wanneer dit wel het geval is, kan de structuur meestal worden gezien als een opslag voor landbouwproducten, in het bijzonder graan. Het betreft dan een *horreum*. De Goereese gebouwen waarvoor een opslagfunctie wordt verondersteld lijken eerder op kleine pakhuizen dan op deze *horrea*, omdat er naast de opslagruimtes ook andere kamers in de gebouwen lijken te zijn geweest (afb. 5.8). Omdat de terminologie nogal verwarrend kan zijn, spreken we over de pakhuizen van Goedereede. Dat producten werden opgeslagen in de pakhuizen van Goedereede blijkt uit de vondsten rond gebouw 4C. Doordat dit gebouw uiteindelijk in rook is opgegaan, zijn de waren die erin lagen opgesla-

126 Zie Buijtendorp 2010, 116.

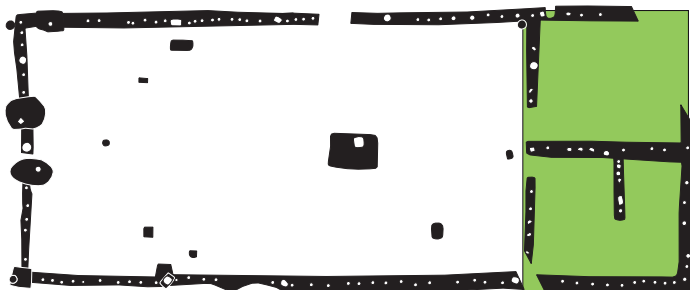
gebouw 1E

gebouw 4C

gebouw 2

Afb. 5.8 Pakhuizen te
Goedereede-Oude Oostdijk.

gen ter plaatse achtergebleven. Verschillende concentraties verbrand graan vormen het overduidelijke bewijs voor de opslag ervan.

Het vierde opvallende aspect moet gezocht worden in het vondstmateriaal. Al vanaf het begin van de nederzetting springen opmerkelijke hoeveelheden terra sigillata in het oog. Dergelijke hoeveelheden passen eerder bij vindplaatsen met een militair of Romeins-civiel karakter. Opvallend is het voorkomen van terra sigillata inktpotten, ook in de vroegste fase van de nederzetting. Deze vondsten wijzen op geletterde personen. Op de zuidelijke oever van de nederzetting werden onder de laag van bouwpuin en dakpannen ‘honderden fragmenten van nauwelijks of niet gebruikte bekertjes van gevernist aardewerk’ gevonden.¹²⁷ Opvallend is ook de ruime beschikbaarheid van munten (zie paragraaf 4.11). Ook de andere vondsten wijzen op een verregaande integratie in Romeinse (handels-)netwerken. Deze veronderstelling is overigens niet geheel nieuw, want de gedachte van de aanwezigheid van een handelaar in aardewerk is al door Trimpe Burger naar voren gebracht.¹²⁸

Het valt niet uit te sluiten dat de bewoners van Oude Oostdijk niet alleen faciliteerden binnen een handelsroute maar ook zelf actief handel dreven. Het is echter onduidelijk wat ze in dat geval als handelswaar te bieden hadden. Voor landbouw heeft de locatie vermoedelijk maar marginale mogelijkheden geboden. Veeteelt bood landschappelijk gezien het beste uitgangspunt. Het archeozoologisch vondstmateriaal kon in het kader van dit onderzoek echter niet geanalyseerd worden, waardoor het momenteel moeilijk is iets te zeggen over de veestapel. Het is aannemelijk dat men in de directe, natte omgeving geen schapen of geiten hield, in verband met ziektes als rotkreupel en leverbotziekte. Runderen waren daarom een betere optie. Schapen en geiten kan men wel hebben gehouden, maar dan zullen ze geweid zijn op enige afstand van de nederzetting, mogelijk in het duingebied langs de kust. De runderen kon men weiden in de komgronden. Naast het eigen gebruik hield men wellicht een surplus aan dieren over dat ingebracht kon worden in de handelsstroom.

Voor akkerbouw bood de directe omgeving nauwelijks mogelijkheden. Het is niet uitgesloten dat men binnen de nederzetting enkele moestuinen hield, maar gronden voor grootschalige akkers waren er nauwelijks. Het is niet realistisch te veronderstellen dat vanuit deze activiteit een surplus kon worden opgebracht om mee te handelen. We gaan ervan uit dat de opbrengst van akkerbouw voor eigen gebruik was.

127 Trimpe Burger 1979, 43.

128 Trimpe Burger 1973, 141.

Naast het houden van vee, bood het landschap nog andere bestaansmogelijkheden. Zo kon men in de getijdenkreken en aan de kust jagen en vissen. Een belangrijk product uit de regio kunnen schelpdieren zijn geweest, zowel voor eigen gebruik als voor de handel. Ook de productie van zout was voor het West-Nederlandse en Vlaamse kustgebied een waardevolle bezigheid in de Romeinse tijd.¹²⁹

5.4 Handelsnetwerken

Er zijn verschillende opvallende vondsten gedaan tijdens de opgravingen die zich ervoor lenen om enkele veronderstellingen te doen over vaarroutes en handelscontacten.

5.4.1 Aardewerk

De versierde terra sigillata wijst op aanvoer uit diverse delen van het westelijke deel van het Romeinse rijk. Opvallend is de relatief goede vertegenwoordiging van dit aardewerk uit La Graufesenque. Dergelijke grote hoeveelheden worden niet angetroffen in West-Nederland, buiten de *castella* en *vici* langs de Rijn. Een tweede, opmerkelijk goed vertegenwoordigd productiecentrum is Lezoux, zoals ook blijkt uit de stempels op de onversierde terra sigillata waaruit een belangrijke aanvoer uit dit productiecentrum blijkt. Verder naar het noorden komt dit materiaal slechts in kleine hoeveelheden voor. Dit betekent dat de sigillata bewust naar Goedereede moet zijn gebracht. Lezoux is de grootste leverancier van terra sigillata aan Groot-Brittannië rond het midden van de tweede eeuw.¹³⁰ De Oude Oostdijk heeft blijkbaar een positie binnen het handelsnetwerk tussen Frankrijk en Engeland. In dit beeld passen ook de diverse Spaanse olijfolieamforen die vanuit Zuid-Spanje werden geïmporteerd en die vermoedelijk via hetzelfde handelsnetwerk in Goedereede terecht kwamen.

Ook tussen Engeland en het gebied langs de Rijn werd in de Romeinse tijd druk gehandeld. In dit handelsnetwerk speelde Goedereede eveneens een rol, gezien het voorkomen van aardewerk uit Engeland (Black Burnished Ware) en versierde sigillata uit het Duitse Rijnland en de Moezelstreek (Rheinzabern, Trier). Ook kwam er regelmatig aardewerk uit Noord-Frankrijk en de omgeving van Tongeren in Goedereede terecht. Ten slotte werd ook materiaal uit de ruimere regio rond Goedereede betrokken; zo is aardewerk gevonden uit Bergen op Zoom (Low Lands Ware) en vanuit de Vlaamse kustvlakte. Met name de laatste categorie is interessant.

129 De Clercq/Van Dierendonck 2008.

130 Morris 2010, 58.

In Goedereede zijn de vormenschat en de aantallen groter dan op vindplaatsen verder naar het noorden. In combinatie met de aanvoer van terra sigillata uit Lezoux kan gesteld worden dat Goedereede een belangrijke positie innam in de meer zuidelijk gelegen handelsnetwerken. Wellicht fungeerde Goedereede als een soort centrale plaats voor overslag en distributie, waar de handelsstromen van noord naar zuid en vice versa elkaar troffen.

5.4.2 Graan

Al deze goederen werden vermoedelijk per schip aangevoerd. De kreek, die langs de nederzetting stroomde, was, afgaande op de beschoeiingen, in de Romeinse tijd bevaarbaar. Jammer genoeg zijn er geen scheepsresten in Goedereede aangetroffen. Toch kan wel iets gezegd worden over het uiterlijk van de schepen. In 1978 werd, tijdens opgravingen in Woerden, een Romeins vrachtschip gevonden, dat de 'Woerden 1' is gedoopt.¹³¹ Dit schip was met lading en scheepsinventaris nog aan boord gezonken. De lading van het schip bestond uit graan. Dit graan had klaarblijkelijk minimaal een jaar opgeslagen gelegen voordat het verscheept werd.¹³² Aan de hand van de tussen het graan aangetroffen akkeronkruiden is verondersteld dat dit graan afkomstig was uit een lössgebied.¹³³ Lössgebieden komen voor vanaf het Duitse Rijnland tot in Noord-Frankrijk en Zuid-België. De scheepsinventaris biedt echter een mogelijk aanknopingspunt voor de herkomst van dit graan. In het onderkomen van de bemanning werd naast de haard een set aardewerk aangetroffen. Van de vijf aanwezige vormen zijn er vier afkomstig van de Vlaamse kustvlakte. Dit is bijzonder, aangezien deze aardewerkcategorie in de *limes*-zone relatief zeldzaam is.¹³⁴ Mogelijk zijn de potten gedurende de reis aangeschaft, om in te koken, of wellicht vanwege de inhoud (een lokale delicatessen?). Dit zou kunnen betekenen dat de Woerden 1 via de Schelde naar de Rijn is gevaren.¹³⁵

Er is nog een tweede aanwijzing dat de nederzetting in Goedereede een rol speelde in (militaire) graantransporten. Tijdens de opgravingen op de vindplaats Oude Oostdijk in de jaren vijftig van de vorige eeuw is een grote hoeveelheid verkoold graan aangetroffen, in gebouw 4C (zie paragraaf 3.5). Van dit graan is een monster genomen, waaruit bleek dat het vrijwel uitsluitend uit broodtarwe (*Triticum aestivum* s.l.) bestond.¹³⁶ Broodtarwe wordt in Nederland voornamelijk

131 Haalebos 1996.

132 Pals en Hakbijl 1992, 295.

133 Pals en Hakbijl 1992, 294.

134 Haalebos 1996, 485.

135 Haalebos 1996, 490.

136 Van Zeist 1970, 125.

lijk op militaire vindplaatsen en *villae* aangetroffen.¹³⁷ In een recent artikel is een inventarisatie gemaakt van het akkeronkruid Bolderik (*Agrostemma githago* L.).¹³⁸ Als naar de verspreiding van Bolderik wordt gekeken valt op dat naast *villae* in het achterland vooral militaire contexten goed vertegenwoordigd zijn. Op basis van botanisch materiaal uit Woerden en Goedereede blijkt dat de nederzetting Oude Oostdijk langs een bevoorradingsroute lag. En dit brengt ons bij de vraag: welke scheepvaartroutes bestonden er eigenlijk in de Romeinse tijd tussen Schelde en Rijn?

5.4.3 De route

In de Romeinse tijd zag het West-Nederlandse kustgebied er anders uit. Een belangrijk verschil met vandaag de dag is dat de Schelde het traject van de huidige Oosterschelde volgde en dat ter hoogte van de huidige Europoort de Maas en de Waal uitmondden in zee (afb. 5.9). Deze monding werd in de Romeinse tijd het Helinium genoemd. Verder naar het noorden, bij Katwijk, bevond zich de monding van de Rijn. Tussen de Rijn- en de Maasmonding werd rond 50, maar mogelijk zelfs eerder¹³⁹ een kanaal gegraven, het zogenaamde Kanaal van Corbulo. Dit kanaal vormde een binnenvaartroute die achter de duinen lag en zodoende het transport over het water vereenvoudigde. Hoewel door post-Romeinse erosie de regio rond Goedereede grotendeels verspoeld is, wijst de aanwezigheid van kadewerken, opslaggebouwen en grote hoeveelheden importen op het gebruik van de kreek langs de nederzetting als vaarroute.

De vraag is nu met welke andere vaargeulen de kreek langs Goedereede in verbinding stond. Ten eerste is er natuurlijk de mogelijkheid dat de kreek richting de verspoelde Romeinse nederzetting de Oude Wereld heeft gelopen. Jammer genoeg is het onduidelijk waar de kreek naartoe liep (zie paragraaf 5.5). Wel wijst de kleiige ondergrond van de vindplaats, waarin zoutwaterschelpen voorkomen, op sedimentatie van mariene kleien vóór aanvang van de bewoning. Ook tijdens de bewoning lag de vindplaats in een brak milieu.¹⁴⁰ Dit is een aanwijzing dat de omgeving van de vindplaats ‘...via nog bestaande geulen een open verbinding...’ met zee had.¹⁴¹ Dit wordt ondersteund door de botanische gegevens (paragraaf 4.17). Hiernaast zijn er indirecte aanwijzingen dat ook tussen Maas en Schelde moeite is gedaan om binnenvaartroutes aan te leggen en/of te onderhouden. Zo is bij archeologisch onderzoek bij de aanleg

137 Brinkkemper 1995, 4.

138 Bakels 2010.

139 De Kort/Raczynski-Henk 2008, 24-25.

140 Van Zeist 1968, 124.

141 Trimpe Burger 1979, 42.

Afb. 5.9 Waterlopen in West-Nederland in de Romeinse tijd.

van de Hogesnelheidslijn gebleken, dat in de Hoeksche Waard, in de omgeving van 's-Gravendeel, een kanaal in de ondergrond aanwezig is, dat mogelijk in de Romeinse tijd gedateerd kan worden.¹⁴² Indien dit kanaal werkelijk uit de Romeinse tijd dateert, kan het een verbinding hebben gevormd tussen de Maas en de Schelde. Zekerheid hierover is echter niet meer te krijgen, aangezien verder naar het zuiden dit kanaal waarschijnlijk volledig zal zijn opgeruimd door latere erosie.

5.4.4 Handelaren en schippers

Een tweede, belangrijke aanwijzing dat er wel degelijk vaarroutes tussen Maas en Schelde hebben bestaan, vormen de inscripties op wijaltaren, die aangetroffen zijn in Domburg en Colijnsplaat. Op

¹⁴² Van der Kroft/Kranendonk/Mulié 2006, 54-57.

deze plaatsen hebben tempels gestaan voor de godin Nehalennia. Uit de aangetroffen inscripties blijkt dat veel dedicanten een beroep als handelaar of schipper hadden. In een aantal gevallen worden ook de plaatsen waarmee handel wordt gedreven, genoemd. Dit is meestal Britannia (vier keer). Ook wordt een handelsroute tussen Kent (Engeland) en Boulogne-sur-Mer (Frankrijk) genoemd.¹⁴³ Verder wordt een breed scala aan producten verhandeld, zoals *altec* (vissaus), aardewerk, zout en wijn.¹⁴⁴ Als gekeken wordt naar de herkomst van de dedicanten valt op dat veel van hen afkomstig zijn uit het Rijn/Moezelgebied (Tabel 5.1). Anderen komen zelfs van veel verder weg, tot in Zwitserland. Het is opvallend dat er slechts één dedicant uit de meer westelijke streken komt, uit de omgeving van Rouen.

De vraag is nu hoe deze handelaren en schippers in Colijnsplaat terecht zijn gekomen. Met uitzondering van de handelaar uit de omgeving van Rouen zijn de handelaren afkomstig uit het Rijnland. Indien de schippers via de monding van de Rijn of de Maas de zee op zouden zijn gegaan, zou men verwachten dat de wijdingen van altaren voor een behouden vaart wel bij een van deze riviermondingen waren opgesteld. Deze zijn echter niet bekend, hoewel dit natuurlijk niet betekent dat ze er niet zijn geweest. Op basis van de ons beschikbare archeologische gegevens kan echter gesteld worden dat het er alle schijn van heeft dat men pas bij Colijnsplaat de zee op ging. De reden kan zijn dat door aanslibbing de mondingen van Rijn en Maas lastiger te bevaren waren. Zo zijn er aanwijzingen dat delen van de zandbanken in het Helinium bewoond konden worden, of

Herkomst dedicant	Aantal
Keulen (Duitsland)	4-8
Trier (Duitsland)	3
Nijmegen	1
Dormagen (Duitsland)	1
Ganuenta (Romeinse naam van Colijnsplaat?)	1
Sequani (omgeving Besançon, Frankrijk)	1
Veliocasses (omgeving Rouen, Frankrijk)	1
Civitas Rauracorum (omgeving Augst, Zwitserland)	1
Tongeren (België)?	17?

Tabel 5.1: *Herkomst van dedicanten van altaren in Colijnsplaat (Stuart en Bogaers 2001, 32-33 en 47-48).*

143 Stuart/Bogaers 2001, 37.

144 Stuart/Bogaers 2001, 34-36.

in ieder geval begaanbaar waren.¹⁴⁵ Daarnaast is uit een historische bron bekend dat men de onzekerheden van varen over de Noordzee, indien mogelijk, vermeed en dat dit de reden was voor het aanleggen van het Kanaal van Corbulo.¹⁴⁶ Dit kan wijzen op de noodzaak om vaarroutes door het binnenland aan te leggen. Hoewel het mogelijke kanaal in de Hoeksche Waard zeker een kandidaat is, is het voorstelbaar dat kreken zoals die langs de nederzetting in Goedereede door geulsystemen achter de toenmalige strandwallen met elkaar verbonden waren. Mogelijk zijn er zelfs verbindingen gegraven, waardoor de aanleg van dergelijke vaarroutes relatief eenvoudig was. Wellicht kon men in plaatsen als Colijnsplaat en Domburg de goederen overslaan op zeewaardige schepen. Het is dan ook logisch op die locaties een behouden vaart af te smeken van een godheid die geassocieerd kan worden met de scheepvaart.

5.5 Oude Oostdijk en de Romeinse kust

Op basis van de vondsten uit de nederzetting Oude Oostdijk kan gesteld worden dat het intensieve contacten had met de Romeinse wereld. De nederzetting bevond zich vermoedelijk in een voor het Romeinse leger belangrijke aanvoerlijn van goederen. Ook is er waarschijnlijk een belangrijke relatie geweest met de uit historische bronnen bekende vindplaats Oude Wereld.

5.5.1 Oude Oostdijk en Oude Wereld

In het verleden werd door Trimpe Burger al geopperd dat Oude Oostdijk een *vicus* geweest zou zijn, behorend bij een direct aan de kust gelegen Romeinse versterking. Deze mogelijke versterking is bekend uit historische bronnen uit de zeventiende eeuw waarin gemeld wordt dat in de zomer van 1618 bij laag water vanaf het strand straten en fundamenteën van een nederzetting zijn gezien.

De originele passage is van geschiedschrijver Pieter Jan Twisch uit 1619-1620:

'Bij Goeree een stedeken na Den Briel, is dezen somer noordwaarts naar de zee een oudt vervallen stedeken ontdekt, hetwelcke noch ettelijcke hondert jaren met sandt is overstolpt en bedeckt geweest, het is nu door de afspoelinge van de zee, ontbloot gheworden; men vint er fondamenten van groote huizen, ja oock groote straten, soo dat eenighe daer uyt oordelen, dat het wel eertijds een treffelijcke stadt gheweest is, van welkers ondergange nochtans de cronijcken ofte oude historien, gene mentie en maecken; hier heeft men veelderhande antiquiteijten gevonden, als, onder

¹⁴⁵ Bult 2006, 11.

¹⁴⁶ Tacitus, Annales XI, 20, online vertaling (http://benbijnsdorp.info/ann11_12.html), geraadpleegd op 31-10-2011.

*anderen, twee groote tanden aan malkanderen, twee koperen ringen, die van outheyt of van den roest schier opgegeten zijn; het schijnt dat in den eenen wel eertijds een steen gestaen heeft; ook heeft men hier ghevonden eenige kopere penningen daer beeltenissen opstonden, op den eenen staet geschreven Adrianus, op den anderen Antonius, daaruit men oordeelt, dat deze stad eertijds onder de Romeijnen gebiedt gestaen heeft.*¹⁴⁷

In de publicatie van Westendorp uit 1837 en van Boers uit 1843 worden deze en aanvullende historische gegevens opgesomd. Daaruit kunnen we opmaken dat ter plaatse gouden, zilveren en bronzen munten van Julius Caesar, Augustus, Hadrianus en Antoninus (Pius) zijn gevonden, evenals ringen met beeltenissen van Julius Caesar, Alexander Severus en Minerva of Pallas, waarbij het vermoedelijk om gemmen (siersteentjes met afbeelding) gaat. Andere vermelde vondsten zijn sleutels, een kruik, een langwerpige asgrauwe pot en glasscherven. Boers vermeldt dat ter plaatse lange, rechte en kromme straten gezien zijn.¹⁴⁸

Geschiedschrijver H. van Dam schrijft dat hij in 1681 zelf naar Goeree is gekomen om de ontdekte nederzetting te bekijken. Plaatselijke bewoners meldden hem dat zij er al in 1672 Romeinse munten hadden gevonden. Zelf ziet Van Dam veel staande resten van bomen: *‘soomige zo dik als een arm, en wat kleiner; maar de bomen die te neder lagen, waren wel rijkelijk een mansbeen dik.’* De bomen lagen met de toppen naar het zuidoosten en de stammen naar het noordwesten. Verder meldt hij veel steen en veel rood en blauw aardewerk te hebben gezien.¹⁴⁹

Hoewel de historische bronnen maar zeer beperkte gegevens over de vindplaats leveren, is over de aard, omvang en locatie toch wat zeggen. Dat het een Romeinse vindplaats betreft, is wel duidelijk uit de beschrijvingen van de vondsten. Dat er lange, rechte en kromme straten gezien zijn, zou kunnen wijzen op een Romeins *castellum*, aangezien een dergelijke vesting beide typen straten in het standaard grondplan heeft, maar zeker is deze interpretatie allerm minst. De historische bronnen maken duidelijk dat het toentertijd als omvangrijke nederzetting werd gezien. Men spreekt immers van een voortreffelijke, volkrijke stad met grote huizen en grote straten. Het lijkt daardoor aannemelijk dat het een gebied van op zijn minst enkele hectaren betrof.

De locatie van deze nederzetting zou bij de Oost Duinen ten noorden of noordoosten van Goedereede geplaatst moeten worden. Door kusterosie vanaf de Romeinse tijd is de vindplaats geleidelijk in zee komen te liggen. Dat men in de zeventiende eeuw bij laagwa-

147 Twisch 1620.

148 Westendorp 1837, 785; Boers 1843, 63-66.

149 Jongejan 1830.

ter op de vindplaats kon komen, geeft aan dat deze toen niet ver uit de kust gelegen kan hebben. Tegenwoordig ligt de vindplaats Oude Wereld niet in zee maar onder het huidige strand of in de vanaf de achttiende eeuw ontstane duingebieden. Over de staat valt niets te zeggen. Erosie door de zee kan de vindplaats in de loop der eeuwen grotendeels vernietigd hebben.

De afstand tussen de nederzettingen Oude Oostdijk en Oude Wereld kan worden geschat op 1,5 tot 3 kilometer. De vondst van de beschoeide waterloop bij Oude Oostdijk maakt het aannemelijk dat beide nederzetting via water met elkaar verbonden waren. In het natte landschap was een systeem van waterwegen immers onmisbaar, omdat wegen over land grotendeels ontbraken. Alleen over de strandwal(len) kan een weg gelegen hebben. Hoe de beide nederzettingen precies verbonden waren is niet duidelijk, met name omdat de exacte locatie van Oude Wereld niet bekend is. Deze kan immers in noordelijke of noordoostelijke richting van Oude Oostdijk gelegen hebben. De kreek van Oude Oostdijk loopt echter richting het zuidoosten de opgegraven arealen uit (zie afb. 5.3). Dat de vaarroute niet rechtstreeks in de richting van de veronderstelde locatie van Oude Wereld lijkt te lopen, komt doordat dit water onderdeel uitmaakte van een natuurlijk systeem van krekken dat door het landschap kronkelde. Het ontbreken van een datering van Oude Wereld, draagt niet bij aan het begrip over de relatie tussen de twee sites.

5.5.2 Oude Oostdijk en de militaire wereld

In de directe omgeving van Oude Oostdijk zijn meerdere vondsten gedaan uit de Romeinse tijd. Bij het omzetten van landbouwgrond – waarbij kleipakketten werden opgegraven om de zandige gronden geschikter te maken voor landbouw – rond Ouddorp, zijn aan het begin van de twintigste eeuw veel Romeinse vondsten gedaan, in het bijzonder in de Polder Oudeland ten zuidwesten van Ouddorp (aan de Kommersweg tegenover de Oude Stee). Een deel van het vondstmateriaal, voornamelijk aardewerk met dateringen van de tweede helft van de eerste eeuw tot en met de tweede helft van de tweede eeuw, is terechtgekomen in het Rijksmuseum voor Oudheden te Leiden.¹⁵⁰ Een opmerkelijke vondst betreft twee bronzen riemverdelers van het type Nicolay riemverdelers C, met een datering tussen 120 en 300 (afb.5.10).¹⁵¹ Deze werden eveneens bij het omzetten van grond rond Ouddorp aangetroffen, maar de exacte vindplaats is niet bekend.

¹⁵⁰ Peddemors 1979, 67.

¹⁵¹ Nicolay 2005.

De meest opvallende vondst betreft die van een schip op een akker in de omgeving van de Hofdijkseweg ten oosten van Ouddorp. Rond 1900 werd, eveneens bij het omzetten van grond, op een diepte van 2,5 tot 3 m onder het maaiveld een gracht met daarin de resten van een schip met een mast gevonden. Of het een Romeinse vondst betreft is onzeker, maar niet onmogelijk gezien de vermelde diepte van de vondst.¹⁵² Minstens zo opvallend is de vondst die afkomstig is van deze locatie en die de Romeinse context zou kunnen bevestigen.¹⁵³ Het betreft een deel van een maliënkolder, bestaande uit een netwerk van zeer fijne ringetjes, afgedekt met afhangende plaatjes, aan het bovineinde met drie gaatjes aan de ringetjes bevestigd (Afb. 5.11).¹⁵⁴ Het gaat om een relatief zeldzame *lorica hamata squamataque* die mogelijk toebehoorde aan een officier.¹⁵⁵ Het fragment kan gedateerd worden vanaf 40 tot aan het einde van de tweede eeuw.¹⁵⁶ Het is de enige vondst uit de omgeving van Oude Oostdijk die met zekerheid als militair bestempeld kan worden.

Vanaf het midden van de tweede eeuw wordt het duingebied tussen de Rijn- en Scheldemonding beveiligd. Op een aantal strategische plaatsen werden kleine militaire versterkingen aangelegd, zoals Den Haag-Ockenburgh en Scheveningseweg. Ook werd het wegenet in de omgeving van Den Haag uitgebreid.¹⁵⁷ Waasdorp stelt voor deze regio een model voor waarbij deze kleine versterkingen niet de voorste linie vormden, maar via wegen verbonden waren met een aantal grotere forten direct aan de kustlijn. Deze hypothese is niet meer te controleren omdat door kustafslag de toenmalige kustlijn is verdwenen. Dhaeze merkt echter op dat grote troepenconcentraties in deze regio niet noodzakelijk waren, aangezien in het noorden de forten van Katwijk-Brittenburg, Valkenburg en Leiden-Roomburg lagen en ook ten zuiden, aan de monding van de Maas, troepen gelegerd waren.¹⁵⁸

In de regio van Goedereede, het mondingsgebied van de Maas en de Schelde, is de situatie onduidelijker. Rechtstreekse archeologische informatie ontbreekt veelal doordat veel van de militaire infrastructuur is weggespoeld. Enkele aanwijzingen zijn er echter wel, waardoor te Oostkapelle-Oranjezon en Naaldwijk-Hoogwerf

152 Correspondentie J.A. Trimpe Burger met H. Calkoen, 13-12-1960; pers. mededeling J. Klepper, 22-11-2011. In Archis wordt de mogelijkheid van een Vikingschip met gestreken mast genoemd (waarneming 24684).

153 Peddemors 1979, 69-70.

154 Foto gemaakt door Martijn Wijnhoven.

155 Wijnhoven 2009b.

156 Wijnhoven 2009a.

157 Waasdorp 1989; Waasdorp 1997; Waasdorp 1999; Kersing/Waasdorp 1995.

158 Dhaeze 2011, 163.

Afb. 5.10 Bronzen riemverdelers uit de omgeving van Ouddorp. Diameter ongeveer 7 cm. (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Afb. 5.11 Maliënkolder uit de omgeving van Ouddorp (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

vlootbases vermoed kunnen worden. De oprichting van deze bases is niet vroeger dan het einde van de eerste eeuw, want voor de gevonden CGPF-stempels geldt een *terminus post quem* van 89. De Classis-inscriptie van Naaldwijk plaatst deze site op zijn vroegst tijdens de regering van Hadrianus en ten laatste tijdens die van Marcus Aurelius.¹⁵⁹ De gegevens van de opgraving wijzen eerder op de late datering.¹⁶⁰ Oostkapelle-Oranjezon werd nog voor het midden van de tweede eeuw opgericht, zo blijkt uit de ter plaatse op het strand gevonden terra sigillata-scherven uit de eerste eeuw.¹⁶¹

Historische beschrijvingen vermelden op enkele andere plaatsen direct langs de kust Romeinse militaire nederzettingen, waarvan archeologische gegevens door kustafslag ontbreken. Naast de mogelijk militaire locatie Goereede-Oude Wereld gaat het om Westenschouwen-Roompot en Oostvoorne. Van de aan de noordzijde van de toenmalige Scheldemonding gelegen vindplaats Westenschouwen-Roompot is slechts bekend dat hier rond het midden van de zeventiende eeuw een Romeinse versterking verloren is gegaan.¹⁶² Vermoedelijk gaat het om een stenen fort waarvan de huidige locatie ongeveer 1250 m uit de huidige kust ligt ter hoogte van het vroegere werkeiland Roggenplaat.¹⁶³ Indien deze nederzetting in verband wordt gezien met het nabijgelegen Nehalennia-heiligdom bij Colijnsplaat, dan is de oprichting ervan rond het midden van de tweede eeuw te plaatsen. Dit lijkt overeen te komen met de op het strand bij Westenschouwen gevonden munten die vermoedelijk aan een bij het fort gelegen nederzetting behoord hebben. Het muntbeeld komt overeen met dat van Domburg, wat zou kunnen wijzen op een plaats met een handelskarakter.¹⁶⁴ Op basis van de munten is deze nederzetting gedateerd van de tweede helft van de tweede eeuw tot het laatste kwart van de derde eeuw. De lokalisering van een mogelijke versterking bij Oostvoorne is op basis van de beschikbare historische bronnen en archeologische vondsten uitermate onzeker.

Het is mogelijk dat al deze versterkingen op een bepaald moment een systeem hebben gevormd. Dat bestond dan uit een linie van versterkingen, vergelijkbaar met de *limes* langs de Rijn, die bedoeld was de strategische en economische belangen van de provincies Germania Inferior en Gallia Belgica te beschermen. De

159 Derks 2008, 152.

160 Van der Feijst et al. 2008, 157 en 209.

161 De Clercq/Van Dierendonck 2008, 28-29.

162 Van Boxhorn 1644. De op het strand bij Westenschouwen gevonden vondsten uit de Romeinse tijd behoren vermoedelijk aan een daar gelegen vicus, die in verband kan hebben gestaan met het Romeinse fort. Zie Beekman 2007, 32-33.

163 Beekman 2007, 32.

164 Boersma 1967, 71-72.

noodzaak van deze bescherming lijkt deels te liggen in de historisch bekende aanvallen op deze gebieden tussen 172 en 174, door de *Chauci*, een Germaanse stam uit het Noordwest-Duitse gebied en de huidige provincie Groningen. Deze zeevarende stam had Gallia Belgica uitgekozen als doelwit van *raids* omdat er tot dan toe geen Romeinse troepen gelegerd waren. Of ook Germania Inferior in die periode doelwit was is niet bekend, maar dat lijkt minder aannemelijk gezien de eerdere militarisering van de kust in dit gebied.

De reden voor het beveiligen van de kust kan gevonden worden in het strategisch belang van de regio in het transport van goederen van het Romeinse leger van en naar Britannia. De chronologische ontwikkeling van dit netwerk is niet geheel duidelijk, maar er lijkt sprake te zijn geweest van een geleidelijke groei die begon met een eerste impuls onder Hadrianus en die verder opbloeiende vanaf het midden van de tweede eeuw onder Antoninus Pius en Marcus Aurelius.¹⁶⁵

Opvallend voor Oude Oostdijk is de relatief vroege datering als havenplaats binnen het economische netwerk van het zuidwestelijke deltagebied. Immers, het strategische belang van deze regio voor militaire transporten en handel lijkt zoals gezegd pas in de loop van de tweede eeuw duidelijk te worden. Oude Oostdijk maakt echter duidelijk dat al aan het einde van de eerste eeuw sprake is van een economisch netwerk van binnenvaart tussen de Rijn, Maas en Schelde, gebruikmakend van gekanaliseerde waterlopen.

Initieel kan de beveiliging van deze en andere handelsplaatsen en vaarroutes in handen zijn geweest van de *Classis Germanica*. In de loop van de tijd was dat echter niet alleen meer een zuiver militaire factor, maar ook een initiator en participant in het economische netwerk waarvan civiele havenplaatsen als Oude Oostdijk onderdeel waren. Het in Oude Oostdijk gevonden vlootstempel ondersteunt deze veronderstelling.¹⁶⁶ De vloot was mede verantwoordelijk voor de economische ontplooiing van het kustgebied door aanleg van groot-schalige infrastructuur, zoals het graven van kanalen en het kanaliseren van waterlopen, en door bij te dragen aan de ontginningen.¹⁶⁷ Zodoende kan de *Classis Germanica* ook bijgedragen hebben aan de geleidelijke ontwikkeling van Oude Oostdijk als havenplaats.

5.5.3 Oude Oostdijk en het Romeinse bestuursdistrict

In de Romeinse tijd bestond de provincie Germania Inferior uit verschillende bestuursdistricten, de zogeheten *civitates*. In het westelijke kustgebied worden traditioneel drie bestuursdistricten onder-

¹⁶⁵ Dhaze 2011, 169.

¹⁶⁶ Voor dit stempel zie Trimpe Burger 1973.

¹⁶⁷ Dhaze 2011, 54.

scheiden, van noord naar zuid de districten van de Cananefates, de Frisiavones en de Menapii (afb. 5.12). De Schelde wordt momenteel geïdentificeerd als noordgrens van de *civitas* van de Menapii.¹⁶⁸ Deze rivier zou tevens de grens tussen de provincies Germania Inferior en Gallia Belgica hebben gevormd. Onderzoek in Ellewoutsdijk heeft echter aangetoond dat de huidige Westerschelde ook al in de Romeinse tijd een geulsysteem van betekenis is geweest.¹⁶⁹ Als we dan kijken naar de grens van Germania Inferior aan de oostzijde, met de provincie Germania Superior, dan blijkt dat hier het beekje de Vinxtbach de grens tussen beide provincies vormde. Men heeft hier in ieder geval dus niet gekozen voor een veel grotere rivier, zoals de naburige Ahr. Het is dan ook niet uit te sluiten dat de voorloper(s) van de Westerschelde de provinciegrens hebben gevormd. Het huidige eiland Walcheren kan dan nog bij de provincie Germania Inferior hebben gehoord. De vondst van vijftien stempels van de Classis Germanica op de noordkust van Walcheren¹⁷⁰, die mogelijk wijzen op een versterking van dit vlootonderdeel, kunnen dan in ieder geval beter verklaard worden, aangezien dit vlootonderdeel, voor zover we weten, alleen binnen de Germaanse provincies actief was. De verspreiding van stempels van de vloot op dakpannen bevindt zich in ieder geval uitsluitend binnen de grenzen van de provincie Germania Inferior.¹⁷¹

Verder naar het noorden blijft onduidelijk of er nu sprake is van een grote Cananefaatse *civitas*, of dat het gebied tussen de Schelde en het Helinium moet worden gezien als een apart bestuursdistrict, wellicht dat van de Frisiavones. Een bijkomend probleem zijn de uit West-Nederland bekende bevolkingsgroepen Marsaci en Sturii, die zich eveneens in dit gebied bevonden zouden kunnen hebben.¹⁷² Hoewel van de Frisiavones en Marsaci¹⁷³ ook inscripties bekend zijn, blijven de Sturii een relatief onbekende bevolkingsgroep. Wel is er een eenheid verkenners van de Sturii bekend, die in Germania Superior was gelegerd.¹⁷⁴ Wellicht zijn de Sturii en de Marsaci kleinere bevolkingsgroepen binnen de grotere *civitates* van de Cananefates en Frisiavones geweest. Gezien de grote diversiteit in de archeologische verschijningsvormen in deze regio, kan het bestaan van kleinere (stam)verbanden zeker niet uitgesloten worden.

168 De Clercq/Van Dierendonck 2008, 8.

169 Van Dinther 2003, 20-21.

170 Konen 2000, 409

171 Konen 2000, 407, Abb. 48.

172 Bogaers 1968, 220.

173 Respectievelijk Galestin 2008 en Speidel 1985.

174 CIL 13, 06592, Hier wordt gesproken van de *exploratores stu[ri]*.

Afb. 5.12 Veronderstelde bestuursdistricten in West-Nederland gedurende de Romeinse tijd.

Dat de Frisiavones een stam van betekenis waren, blijkt uit diverse epigrafische bronnen. Militaire diploma's uit de tweede en derde eeuw geven aan dat het Cohors I Frisiavonum gedurende deze periode in de provincie Britannia gestationeerd was. Dit cohort was daar betrokken bij de bouw van het castellum Ardotalia in Derbyshire (East Midlands). Later waren afdelingen van de Frisiavones, mogelijk van hetzelfde cohort, gestationeerd in Housesteads, aan de muur van Hadrianus, en in Papcastle (noordwest Engeland), zo blijkt uit inscripties. De aanwezigheid te Papcastle dateert uit 241 en 244-249. In Rome zijn drie grafstenen van Frisiavones bekend, waarvan er twee leden van de keizerlijke ruitserij zijn geweest.¹⁷⁵

Op basis van de beschikbare archeologische gegevens is het niet mogelijk vast te stellen tot welk bestuursdistrict de nederzetting te Goedereede behoort. De vindplaats zelf biedt daar ook geen aanknopingspunten voor. In een eerder stadium is geopperd dat

¹⁷⁵ De Clercq/Van Dierendonck 2008.

Goedereede wellicht een kandidaat voor de *civitas*-hoofdplaats van de Frisiavones zou zijn.¹⁷⁶ Dit kan momenteel niet vastgesteld worden, maar gezien de omgeving waarin de nederzetting lag, lijkt de aanwezigheid van een grotere plaats niet waarschijnlijk. Bovendien is in het noorden de rand van de nederzetting reeds aangetoond. Dat ter plaatse van de Oude Oostdijk een nederzetting van bovenlokaal belang aanwezig was, kan wel aannemelijk gemaakt worden.

5.6 Aanbevelingen voor vervolgonderzoek

Enkele vondstgroepen konden in het kader van dit onderzoek niet geanalyseerd worden. Ten eerste loont het de moeite om in de toekomst al het aardewerk te analyseren, zodat nader inzicht kan worden verkregen in het in de regio voorkomende aardewerk en de herkomst ervan. Ten tweede zou het archeozoologisch materiaal bestudeerd kunnen worden, zodat duidelijk kan worden gemaakt of er sprake is geweest van een surplus dat als handelswaar gebruikt kon worden.

De omvang van de nederzetting kon bij benadering vastgesteld worden. Door middel van een proefsleuvenonderzoek ter hoogte van het archeologisch monument zou inzicht kunnen worden verkregen in de daadwerkelijke omvang van de nederzetting. Op de percelen in de omgeving van het monument zou een karterend booronderzoek aanvullende informatie kunnen verschaffen over het verloop van de geul, de bewoning erlangs en het uiterlijk van de omgeving rond de vindplaats.

176 De Bruin et al. 2010, 3.

Hoofdstuk 6

TOT SLOT

De opmerkelijke elementen van de vindplaats Goedereede-Oude Oostdijk leiden tot de veronderstelling dat de nederzetting al vanaf het eind van de eerste eeuw een actieve rol speelde als havenplaats in een handelsnetwerk. Hoe de rol van de bewoners in de handel er precies uitzag, onttrekt zich echter nog grotendeels aan onze waarneming. De gedachte gaat in eerste instantie uit naar op- en overslag van goederen. De Oude Oostdijk zou dan als stapelplaats hebben gefungeerd van waaruit goederen werden gedistribueerd of overgeslagen tussen twee transporten, bijvoorbeeld tussen verschillende formaten schepen of tussen land- en watertransport. In Goedereede-Oude Oostdijk zouden goederen uit de wijdere omgeving kunnen zijn samengebracht die van daaruit verder werden verhandeld en getransporteerd. Wellicht werd dit gecombineerd met een functie als pleisterplaats voor overnachtende schippers en handelaren. De vindplaats is met een geschatte omvang van 4,5 hectare een van de grootste van het West-Nederlandse kustgebied.

De Nederlandse delta kenmerkt zich heden ten dage door zijn grote belang voor de op- en overslag van goederen en de aanwezigheid van haveninstallaties die een mondiaal belang hebben. Het onderzoek van de vindplaats Goedereede-Oude Oostdijk heeft aangetoond dat ook in de Romeinse tijd de delta een belangrijke rol speelde in goederenstromen binnen het Romeinse Rijk.

Afkortingen

ADC	Archeologisch Diensten Centrum Archeoprojecten, Amersfoort
AHN	Actueel Hoogtebestand Nederland
APL	Analecta Praehistoria Leidensia
ARC	Archaeological Research and Consultancy, Groningen
ARCHIS	ARCHEologisch InformatieSysteem van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Archol	Archeologisch Onderzoek Leiden
BAAC	Bureau voor Bouwhistorie, Archeologie, Architectuurhistorie en Cultuurhistorie
BAR	British Archaeological Reports
BROB	Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek
CHS	Cultuurhistorische HoofdStructuur van de provincie Zuid-Holland.
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum
CGPF	Classis Germanica Pia Fidelis, de Romeinse vloot
DANS EASY	Data Archiving and Networked Services Electronic Archiving SYstem
DLG	Dienst Landelijk Gebied
HAR	Haagse Archeologische Rapportage
HOP	Haagse Oudheidkundige Publicaties
ISGO	Intergemeentelijk Samenwerkingsverband Goeree-Overflakkee
KNAW	Koninklijke Nederlandse Academie voor Wetenschappen
MBB	Mud, Blood and Beer, digitaliseringsbedrijf uit Zaandam
NAP	Nieuw Amsterdams Peil
NAR	Nederlandse Archeologische Rapporten
RAAP	RAAP Archeologisch adviesbureau
RAM	Rapportage Archeologische Monumentenzorg
RGA	Reallexikon der germanischen Altertumskunde
ROB	Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, thans Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
SCEZ	Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland
VLAKE	Vlaardings Archeologisch Kantoor
VOM	Verkeer en Vervoer, Openbare Ruimte en Monumentenzorg

Literatuur

- Almgren, O., 1923 (Herausgeb.): *Studien über Nordeuropäische Fibelformen*, Leipzig.
- Bakels, C., 2010: De vroegste vondsten van Bolderik (*Agrostemma Githago L.*) in Nederland / The earliest finds of corncockle (*Agrostemma Githago L.*) in the Netherlands, in: C. Bakels/K. Fennema/W. A. Out/C. Vermeeren (red.), *Van planten en slakken / Of Plants and Snails A collection of papers presented to Wim Kuijper in gratitude for forty years of teaching and identifying*, Leiden (Festschrift), 13-20.
- Ball, E.A.G. (red.), 2006: *Dood en begraven langs de Romeinse weg. Het onderzoek van een grafveld uit de Romeinse tijd bij Cuijk-Grotestraat Bergbezinkbassin*, Leiden (Archol Rapport nummer 40).
- Beekman, F., 2007: *De Kop van Schouwen onder het zand. Duizend jaar duinvorming en duingebruik op een Zeeuws eiland*, Utrecht.
- Bink, M./P.F.J. Franzen, 2009: *Forum Hadriani Voorburg. Definitief Archeologisch Onderzoek*, 's-Hertogenbosch/Deventer (BAAC rapport A-05.0125).
- Bishop, M.C./J.C.N. Coulston, 1989: *Roman Military Equipment: from the Punic Wars to the fall of Rome*, London.
- Bloemers, J.H.F., 1978: *Rijswijk (Z.-H.), 'De Bult'. Einde Siedlung der Cananefaten*, Amersfoort (Nederlandse Oudheden 8).
- Blom, E./W.K. Vos (red.), 2008: *Woerden-Hoochwoert. De opgravingen 2002-2004 in het Romeinse castellum Laurium, de vicus en van het schip de 'Woerden 7'*, Amersfoort (ADC-rapport 910/ADC Monografie 2).
- Bloo, S.B.C., 2004: *Archeologisch onderzoek op het terrein van garage Zwart te Heiloo*, Amersfoort (ADC-rapport 280).
- Boekel, G.M.E.C. van, 1987: *Roman Terracotta Figurines and Masks from the Netherlands*, Groningen (Academisch proefschrift Rijksuniversiteit Groningen).
- Boers, B., 1837: *Beschrijving van het eiland Goeree en Overflakkee*, Sommeldijk.
- Boersma, J.S., 1967: The roman coins from the province of Zeeland, *BROB* 17, 65-97.
- Bogaers, J.E., 1968: Waarnemingen in Westerheem II: Chauken in Kennemerland, *Westerheem* 17, 173-179.

- Bogaers, J.E./J.K. Haalebos, 1988: *Opgravingen op het terrein van het voormalige Canisiuscollege, 1987*, (verzamelde overdrukken uit Numaga 35), 25-41.
- Boxhorn, M.Z. van, 1644: *Chroniick van Zeelandt eertijds beschreven door d'heer J. Reygersbergen, nu verbeterd ende vermeerderd*, Middelburch.
- Brinkkemper, O., 1991: *Wetland farming in the area to the south of the Meuse estuary during the iron age and roman period. An environmental and palaeo-economic reconstruction*, Leiden (APL24).
- Brinkkemper, O., 1995: *Een Romeinse boerderij bij Spijkenisse vanuit botanisch perspectief*, Zaandam (BIAXiaal 15).
- Brinkkemper, O./H. Duistermaat/D.P. Hallewas/L.I. Kooistra, 1995: A native Settlement from the Roman Period near Rockanje, *BROB* 41, 123-172.
- Brugge, J. ter, 2002: Duikers gemaakt van uitgeholde boomstammen in het Maasmondegebied in de Romeinse tijd, in: A. Carmiggelt/A.J. Guiran/M.C. van Trierum (red.), *Bijdragen aan de bewoningsgeschiedenis van het Maasmondegebied*, Rotterdam (BOORbalans 5), 63-86.
- Bruin, J. de, 2003: *Licht in de duisternis. Bewoning in de Romeinse tijd in Poortugaal (Z.H.) belicht*, Amsterdam (ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam).
- Bruin, J. de/H.A.R. Siemons/M.L. Tomaello, 2010: *Goedereede-Oude Oostdijk: Een Romeinse handelsplaats*, Leiden (Aanvraag Odysseeprogramma).
- Brunsting, H., 1937: *Het grafveld onder Hees bij Nijmegen. Een bijdrage tot de kennis van Ulpia Noviomagus*, Amsterdam (Archaeologisch-Historische Bijdragen IV).
- Buijtendorp, T., 2010: *Forum Hadriani. De vergeten stad van Hadrianus. Ontwikkeling, uiterlijk en betekenis van het "Nederlands Pompeji"*, Amsterdam (Academisch proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam).
- Bult, E.J., 2006: *Ontwikkeling van de historische stadskern van 's-Gravenzande, gemeente Westland. Een bureauonderzoek naar archeologische waarden en verwachtingen*, Delft (Delftse Archeologische Rapporten 80).
- Bult, E.J./D.P. Hallewas, 1990: De opgravingscampagne op het Marktveld te Valkenburg (Z.H.) in 1987 en 1988, in: E.J. Bult/D.P. Hallewas (red.), *Graven bij Valkenburg III. Het archeologisch onderzoek in 1987 en 1988*, Delft, 1-35.

- Carmelez, J.-C., 1987: Goden en mensen op aardewerk uit Bavay, in: P. Stuart/M. E. Th. de Grooth (red.), *Langs de weg. De Romeinse weg van Boulonge-Sur-Mer naar Keulen. Verkeersader voor industrie en handel*, Heerlen/Maastricht, 94-95.
- Catz, M./S.M.E. van Lith, 2003: *Romeins glas van de opgravingen in Midden-Delfland*, Amsterdam (AAC publicaties 14).
- Curle, J., 1911: *A Roman Frontier Post and its People-the Fort of Newstead in the Parish of Melrose*, Glasgow.
- De Clercq, W., 2007: *Figuration et symbolique du chenet dans le monde des vivants et des morts du Nord-Ouest de la Gaule (ca. 250 av. J.-C. - 275 ap. J.-C.). Un aspect particulier de la culture matérielle indigène à travers la romanisation*, Lille (Revue du Nord-No 11 hors série Collection Art et Archéologie), 191-208.
- De Clercq, W./R.M. van Dierendonck, 2008: Extrema Galliarum. Zeeland en Noordwest-Vlaanderen in het Imperium Romanum, *Zeeuws Tijdschrift* jaargang 58, nummer 3-4, 5-34.
- De Clercq, W., 2009: *Lokale gemeenschappen in het Imperium Romanum. Transformaties in rurale bewoningsstructuur en materiële cultuur in de landschappen van het noordelijk deel van de civitas Menapiorum (provincie Gallia-Belgica, ca. 100 v.Chr-400 n.Chr.)*, Gent (Academisch proefschrift Universiteit Gent).
- Derks, T., 2008, Inscripties op brons, in: Feijst, L. van der/ J. de Bruin/ E.Blom (red.), *De nederzetting te Naaldwijk II. Terug naar de sporen van Holwerda*, Amersfoort (ADC-monografie 4/ADC-rapport 1271), 149-161.
- Dhaeze, W., 2011: *De Romeinse kustverdediging langs de Noordzee en het Kanaal van 120 tot 140 na Chr. Een onderzoek naar de rol van de militaire sites in de kustverdediging en drie casestudies over de militaire versterkingen van Maldegem-Vake, Aardenburg en Boulogne-sur-Mer*, Gent (Academisch proefschrift Universiteit Gent).
- Dierendonck, R.M. van/J. Dijkstra, 2008: Grote archeologische verassing. Romeinse dijken en terp bij Serooskerke, *Zeeuws Erfgoed* 7/12, 13.
- Dinther, M. van, 2003: Fysische geografie, in: M. Sier (red.), *Ellewoutsdijk in de Romeinse tijd*, Amersfoort (ADC-Rapport 200), 15-23.
- Dragendorff, H., 1895: Terra sigillata, *Bonner Jahrbücher* 96-97, 18-155.
- Enckevort, H. van/J.K. Haalebos/J. Thijssen, 2000: *Nijmegen. Legerplaats en stad in het achterland van de Romeinse limes*, Abcoude/Nijmegen (Archeologische Berichten Nijmegen 3).

- Es, W.A. van, 1986: Jan Adriaan Trimpe Burger, provinciaal archeoloog, in: R.M. van Heeringen (red.), *Voordrachten gehouden te Middelburg ter gelegenheid van het afscheid van Ir. J.A. Trimpe Burger als provinciaal archeoloog van Zeeland*, Amersfoort (NAR 3).
- Feijst, L. van der, 2008: Sporen en structuren Romeinse tijd, in: L. van der Feijst/J. de Bruin/E. Blom (red.), *De nederzetting te Naaldwijk II. Terug naar de sporen van Holwerda*, Amersfoort (ADC-monografie 4/ADC-rapport 1271), 21-67.
- Galestin, M.C., 2008: *Frisii and Frisiavones*, Groningen (Palaeohistoria 49/50), 687-708.
- Groenman-Van Waateringe, W./B.L. van Beek, 1988: De Romeinse castella van Valkenburg ZH, in: J.H.F. Bloemers (red.), *Archeologie en oecologie van Holland tussen Rijn en Vlie*, Amsterdam (Studies in prae- en protohistorie 2), 1-120.
- Haalebos, J.K., 1977: *Zwammerdam Nigrum Pullum. Ein Auxiliarkastell am Niedergermanischen Limes*, Amsterdam (Cingula 3).
- Haalebos, J.K. (mit Beiträgen von C. van Driel-Murray u. M. Neyses), 1996: Ein römisches Getreideschiff in Woerden (NL), *Jahrbuch Römisch Germanisches Zentralmuseum Mainz* 43, 2. Teil, 475-509.
- Hageman, B.P., 1964, *Toelichtingen bij de geologische kaart van Nederland 1:50.000, Blad Goeree en Overflakkee*, Haarlem.
- Hazen, P.L.M./E. Blom (red.), 2010: *Boeren, Romeinen en Edelen in het Westlandse kustgebied. Een archeologische opgraving te Poeldijk, De Kreken Fase II, vindplaatsen F en G/H*, Amersfoort (ADC rapport 2153).
- Hazenbergh, T., 2000: *Leiden-Roomburg 1995-1997: Archeologisch onderzoek naar het Kanaal van Corbulo en de vicus van het castellum Matilo*, Amersfoort (RAM 77).
- Heeringen, R.M. van, 1992: *The Iron Age in the Western Netherlands*, Amersfoort.
- Heeringen, R.M. van/R.C.G.M. Lauwerier/H.M. van der Velde, 1998: *Sporen uit de IJzertijd en de Romeinse tijd in de Hoeksche Waard. Een Aanvullend Archeologisch Onderzoek te Westmaas-Maaszicht, gem. Binnenmaas*, Amersfoort (RAM 56).
- Hessing, W.A.M., 2005: *Project Odyssee II: Projectplan voor het wegwerken van achterstanden in de uitwerking van Nederlands archeologisch onderzoek*, Amersfoort (Vestigia Rapport V141).
- Hessing, W.A.M./E.K. Mietes, 2003: *Project Odyssee: een zoektocht naar de achterstand in uitwerking van archeologisch onderzoek in Nederland*, Amersfoort (Vestigia Rapport V75).

- Hingh, A.E. de/W.K. Vos, 2005: *Romeinen in Valkenburg (Z.H.). De opgravingsgeschiedenis en het archeologisch onderzoek van Praetorium Agrippinae*, Leiden.
- Holwerda, J. H., 1941: *De Belgische waar in Nijmegen*, 's-Gravenhage (Beschrijving van de verzameling van het museum G. M. Kam te Nijmegen II).
- Huijts, C., 1992: *De voor-historische boerderijbouw in Drenthe. Reconstructiemodellen van 1300 vóór tot 1300 na Chr.*, Arnhem.
- Jongejan, G, 1823: *Beschrijving van het Westvoorn, meest bekend onder den naam van: eiland Goedereede*, Sommelsdijk.
- Kastelein, K., 1979: Van zand naar klei, in: H.C.R. Arieze/P. Heerschap/A.P.M. Steemers/A.G. van Es-Hamoen/J. Klepper/S. Olivier/A. van der Zwan (red.), *Van Westvoorne tot St. Adolfsland: historische verkenningen op Goeree-Overflakkee*, Middelharnis, 51-61.
- Kerckhove, J. van/R.J. van Zoolingen, in prep: Ceramic fire dogs from the Western Netherlands en Flandres, *Journal for Roman Pottery Studies*.
- Kersing, V.L.C./J.A. Waasdorp, 1995: *Romeinen op Ockenburg II. Verslag van een archeologisch onderzoek in 1994*, Den Haag.
- Kodde, S., 2007: *Living on the edge. Rurale bouwtradities in het West-Nederlandse kustgebied gedurende de Late IJzertijd en Romeinse periode*, Amsterdam (ongepubliceerde doctoraal scriptie Vrije Universiteit Amsterdam).
- Konen, H.C, 2000: *Classis Germanica: die römische Rheinflotte im 1.-3. Jahrhundert n. Chr.*, St. Katharinen (Pharos XV).
- Kort, J.W. de/Y. Raczynski-Henk, 2008: *Plangebied Rietvinklaan 5, gemeente Leidschendam-Voorburg. Archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek (proefsleuven)*, Weesp (RAAP-Rapport 1428).
- Kroft, P. van der/P. Kranendonk/E. Mulié, 2006: Resultaten per onderzoeksregio, in: P. Kranendonk/P. van der Kroft/J.J. Lanzing/B. Meijlink (red.), *Witte vlekken ingekleurd. Archeologie in het tracé van de HSL-Zuid*, Almere (RAM 113), 21-84.
- Laet, de S./H. Thoen, 1969: Etudes sur la céramique de la nécropole gallo-romaine de Blicquy (Hainaut). IV. La céramique 'à enduit rouge-pompéien', *Helinium IX*, 28-38.
- Londen, H. van, 1996: *Archeologisch onderzoek naar een inheemse nederzetting uit de Romeinse tijd aan de Polderweg*, Amsterdam (intern rapport Universiteit van Amsterdam).

- Londen, H. van, 2006: *Midden-Delfland: The Roman Native Landscape Past and Present*, Amsterdam (Academisch proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Marschalleck, K.H., 1959: Schuhwerk an Rhein- und Scheldemündung mit einer Zusammenstellung provinzialrömischer Schuh- und anderer Lederfunde, *BROB* 9, 68-84.
- Modderman, P.J.R., 1973: A Native Farmstead from the Roman Period near Kethel, Municipality of Schiedam, Province of South Holland, *BROB* 23, 149-158.
- Moree, J.M./A. Carmiggelt/T.A. Goossens/A.J. Guiran/F.J.C. Peters/M.C. van Trierum, 2002: Archeologisch onderzoek in het Maasmondegebied: archeologische kroniek 1991-2000, in: A. Carmiggelt/A.J. Guiran/M.C. van Trierum (red.), *Bijdragen aan de bewoningsgeschiedenis van het Maasmondegebied*, Rotterdam (BOORbalans 5), 87-213.
- Morris, F.M., 2010: *North Sea and Channel Connectivity during the Late Iron Age and Roman Period (175/150 BC-AD 409)*, Oxford (BAR International Series 2157).
- Mulder, E.F.J. de, Geluk, M.C., Ritsema, I., Westerhoff, W.E. & Wong, T.E., 2003. *De Ondergrond van Nederland*, Groningen/Houten.
- Nicolay, J., 2005, *Gewapende Bataven. Gebruik en betekenis van wapenen paardentuig uit niet-militaire contexten in de oostelijke Rijndelta (50 v.-450 na Chr.)*, Amsterdam (Academisch Proefschrift Vrije Universiteit).
- Oelmann, F., 1914: *Die Keramik des Kastells Niederbieber*, Frankfurt am Main (Materialien zur römisch-germanischen Keramik 1).
- Pals, J.P/T. Hakbijl, 1992: Weed and insect infestation of a grain cargo in a ship at the Roman fort of Laurium in Woerden (Prov. of Zuid-Holland), *Review of Palaeobotany and Palynology* 73, 287-300.
- Peddemors, A., 1979: Goeree-Overflakkee in pre- en protohistorie, in: H.C.R. Arieze/P. Heerschap/A.P.M. Steemers/A.G. van Es-Hamoen/J. Klepper/S. Olivier/A. van der Zwan (red.), *Van Westvoorne tot St. Adolfsland: historische verkenningen op Goeree-Overflakkee*, Ouddorp, 63-77.
- Pavlovic, A. (red.), 2011: *Archeologisch onderzoek aan de Uithofslaan, gemeente Den Haag. Sporen van bewoning uit de ijzertijd (vindplaats 6) en de Romeinse tijd (vindplaats 3)*, Den Haag (HAR 1122).
- Penning, B., 2008, *Voorne-Putten in de Romeinse tijd*, Leiden (ongepubliceerde masterscriptie Universiteit Leiden).

- Reichmann, C., 2001: Gelduba (Krefeld-Gellep) als Fernhandelsplatz, in: T. Grünwald (Hrsg.), *Germania inferior. Besiedlung, Gesellschaft und Wirtschaft an der Grenze der römischgermanischen Welt*, Berlin/New York (RGA-Ergänzungsband 28), 480-516.
- Ridder, T. de, 1999: *De oudste deltawerken van West-Europa. Tweeduizend jaar oude dammen en duikers te Vlaardingen*, Vlaardingen (VLAK-overdrukken Nr. 2).
- Ritterling, E., 1912: *Das frührömische Lager bei Hofheim im Taunus*, Wiesbaden (Annalen des Vereins für nassauische Altertumskunde und Geschichtsforschung 40).
- Rummelen, F.F.F.E. van, 1979: De laatste 4000 jaar van de geologische geschiedenis van Goeree-Overflakkee, in: H.C.R. Ariesse/P. Heerschap/A.P.M. Steemers/A.G. van Es-Hamoen/J. Klepper/S. Olivier/A. van der Zwan (red.), *Van Westvoorree tot St. Adolfsland: historische verkenningen op Goeree-Overflakkee*, Middelharnis, 31-38.
- Schinkel, K., 1994: *Zwervende erven: Bewoningssporen in Oss-Ussen uit bronstijd, ijzertijd en Romeinse tijd. Opgravingen 1976-1986*, Leiden (Academisch proefschrift Universiteit Leiden).
- Siemons, H./M. Laan, 2009: Sporen en structuren, in: Siemons, H./J.J. Lanzing (red.), *Bewoningssporen uit de Romeinse tijd in het Wateringse Veld, Den Haag*, Den Haag (HOP 11), 41-143.
- Sier, M. (red.), 2001: *Een opgraving in het veen: bewoningssporen uit de Romeinse tijd*, Bunschoten (ADC-rapport 76).
- Sier, M. (red.), 2003: *Ellewoutsdijk in de Romeinse tijd*, Amersfoort (ADC-rapport 200).
- Speidel, M.P., 1985: A Marsacus as a horseguard's boy in Rome, *Helinium XXV*, 254-257.
- Stuart, P., 1977: *Gewoon aardewerk uit de Romeinse legerplaats en de omliggende grafvelden*, Nijmegen (Beschrijving van de verzamelingen in het Rijksmuseum G. M. Kam te Nijmegen VI).
- Stuart, P./J.E. Bogaers, 2001: *Nehalennia. Römische Steindenkmäler aus der Oosterschelde bei Colijnsplaat*, Leiden (Collections of the National Museum of Antiquities at Leiden XI).
- Therkorn, L.L./A.A. Abbink, 1987: Seven levee sites: B, C, D, G, H, F and P, in: R.W. Brandt/W. Groenman-van Waateringe/S.E. van der Leeuw (red.), *Assendelver Polder Papers 1*, Amsterdam (Cingula 10), 115-167.

- Trimpe Burger, J.A., 1971: Zeeland in de Romeinse tijd, in: P. Stuart/J.E. Bogaers, *Deae Nehalenniae : gids bij de tentoonstelling: Nehalennia, de Zeeuwse godin, Zeeland in de Romeinse tijd, Romeinse monumenten uit de Oosterschelde, Stadhuis Middelburg, 17/6-29/8, Middelburg/Leiden, 44-54.*
- Trimpe Burger, J.A., 1973: The islands of Zeeland and South Holland in Roman Times, *BROB* 23, 135-148.
- Trimpe Burger, J.A., 1973: Steenkool uit de Romeinse tijd in Nederland, *Westerheem* 22, 59-64.
- Trimpe Burger, J.A., 1979: Vondsten uit de Romeinse tijd op Goeree, in: H.C.R. Ariesse/P. Heerschap/A.P.M. Steemers/A.G. van Es-Hamoen/J. Klepper/S. Olivier/A. van der Zwan (red.), *Van Westvoorne tot St. Adolfsland: historische verkenningen op Goeree-Overflakkee*, Ouddorp, 39-49.
- Trimpe Burger, J.A., 1992: *Romeins Aardenburg*, Aardenburg.
- Trimpe Burger, J.A., 1995: Brabers bij Haamstede (provincie Zeeland), *Mededelingen van het Koninklijk Zeeuws Genootschap der Wetenschappen* 1995, 1-58.
- Trimpe Burger, J.A., 1997: *De Romeinen in Zeeland onder de hoede van Nehalennia*, Middelburg.
- Tuffreau-Libre, M., 1991: *La céramique commune gallo-romaine dans le nord de la France (Nord, Pas-de-Calais)*, Lille.
- Twisch, P.J., 1620: *Chronyck van den ondergang der tyrannen, ofte jaerlijksche geschiedenissen in wereldlijke ende kerkelijke saecken van Christi geboorte of tot desen tijd toe*, Deel 2, 1617-1620.
- Van Kerckhove, J., 2011: Aardewerk uit de Romeinse tijd (vindplaats 3), in: A. Pavlovic (red.), *Archeologisch onderzoek aan de Uithofslaan. Gemeente Den Haag. Deel 1: Sporen van bewoning uit de ijzertijd (vindplaats 6) en de Romeinse tijd (vindplaats 3)*, Den Haag (HAR 1122), 140-231.
- Vanvinckenroye, W., 1991: *Gallo-Romeins aardewerk van Tongeren*, Hasselt (Publicaties van het Provinciaal Gallo-Romeins museum 44).
- Veen, B. J. van der, 2002: Goedereede-Ouddorp-Oude Oostdijk, *Holland, Archeologische Kroniek over 2001*, 75-78.
- Velde, H.M. van der, 2008: Sporen en structuren behorend tot de Romeinse nederzetting, in: H.M. van der Velde (red.), *Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn*, Amersfoort (ADC-monografie 5/ADC-rapport 1456), 53-91.
- Vos, P.C./J. Bazelmans/H.J.T. Weerts/M.J. van der Meulen (red.), 2011: *Atlas van Nederland in het Holoceen*, Amsterdam.

- Vos, W.K., 1997: Spoorzoeken in de vicus, in: W.A.M. Helsing/M. Polak/W.K. Vos/S.L. Wynia (red.), *Romeinen langs de snelweg. Bouwstenen voor Vechters verleden*, Abcoude/Amersfoort, 35-43.
- Vos, W.K./E. van der Linden, 2011: *Rondom Romeinse rijtjeshuizen. Archeologisch onderzoek naar de Romeinse vicus van Valkenburg* (ZH 'De Woerd', Leiden (Hazenbergh Archeologische Series 2).
- Waasdorp, J.A., 1989: Roman military equipment from The Hague Holland, in: C. van Driel-Murray (red.), *Roman Military Equipment: the Sources of Evidence. Proceedings of the Fifth Roman Military Equipment Conference*, Oxford (BAR International Series 476), 157-166.
- Waasdorp, J.A., 1997: 's-Gravenhage: Ockenburgh 2, *Holland* 29, 399-401.
- Waasdorp, J.A., 1999: *Van Romeinse soldaten en Cananefaten. Gebruiksvoorwerpen van de Scheveningseweg*, Den Haag (VOM-reeks 1999, nr. 2).
- Westendorp, N., 1837: Verhandeling over de twee Romeinse heirbanen door Batavië, *De Vriend des Vanderlands Elfde Deel*, Amsterdam, 761-789.
- Westerhoff, W.E./Th.E. Wong/E.F.J. de Mulder, 2003: Opbouw van de ondergrond, in: E.F.J. de Mulder/M.C. Geluk/I. Ritsema/W.E. Westerhoff/Th.E. Wong (red.), *De ondergrond van Nederland*, (Geologie van Nederland, deel 7), 247-352.
- Wijnhoven, M.A., 2009a: Lorica Hamata Squamataque: A Study of Roman Hybrid Feathered Armour, *The Journal of the Mail Research Society* 2 (1), 3-29.
- Wijnhoven, M.A., 2009b: The Ouddorp Lorica: A Case Study of Roman Lorica Hamata Squamataque, *The Journal of the Mail Research Society* 2 (1), 30-65.
- Wijsenbeek, F.C., 1997: *Huis achter de duinen. Verslag over een midden ijzertijd nederzetting aan de Lozerlaan in Den Haag*, Leiden (ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit Leiden).
- Zeist, W. van, 1968: *Prehistoric and Early Historic Food Plants in the Netherlands*, Groningen (Palaeohistoria 14), Bussum, 41-174.
- Zeist, W. van, 1974: Palaeobotanical studies of settlement sites in the coastal area of the Netherlands, *Palaeohistoria Vol. XVI* 1974, Bussum, 223-371.
- Zoolingen, R.J. van, in prep: Keramische vuurbokfragmenten, in: J.A. Waasdorp (red.), *Rapportage van het Odyssee onderzoek naar het Romeinse mini-fort van Den Haag-Ockenburgh*, Den Haag (werktitel).

Bijlage 1

CATALOGUS VAN DE WATERPUTTEN

Alle afmetingen zijn maximaal, tenzij anders vermeld.

Waterput 1

Diameter put: 155-145 cm.

Diameter insteek: 211-190 cm.

Diepte put: min. 70 cm.

Onderkant put: min. 1.04 m -NAP.

Vorm put: Rond.

Datering: -

Beschrijving

Waterput 1 bevindt zich ten noorden van gebouwencluster 1. Het spoor werd in 1959 aan de rand van een proefsleuf aangetroffen. Er is geen coupetekening beschikbaar, en hoewel de waterput op de grens van de werkput lag is een profiel evenmin beschikbaar. Desalniettemin staat op de vlaktekening een diepte van 70 cm in het spoor gedocumenteerd. Uit de tekening valt verder op te maken dat de waterput bekist is geweest met kleine paaltjes. Gezien de ronde vorm betreft het mogelijk een tonput.

Waterput 2

Diameter put: 110-88 cm.

Diameter insteek: 160 cm.

Diepte put: min. 40 cm.

Onderkant put: -

Vorm put: Ovaal.

Datering: 70-120

Beschrijving

Circa 5,5 meter ten noorden van waterput 1 ligt waterput 2. Het spoor werd in het profiel van een proefsleuf 1959 gedocumenteerd. Zowel in het vlak als in het profiel werden paaltjes herkend, wat erop wijst dat de waterput bekist is geweest. Gezien de ovale vorm kunnen we concluderen dat het een ingedrukte tonput betreft. Het spoor heeft bovenin een lichtgrijze kleur, met daaronder een bruin-grijze vulling.

Waterput 3

Lengte put: 100 cm.

Breedte put: 98 cm.

Diameter insteek: 224 cm.

Diepte put: min. 70 cm.

Onderkant put: 1.42 m -NAP.

Vorm put: Rechthoek.

Datering: 70-150?

Beschrijving

Waterput 3 werd opgegraven in 1982 en oversnijdt de lange noordwand van gebouw 2. Het betreft een bekisting die tamelijk ineen gedrukt. Van de constructie konden nog vier hoekpalen worden herkend. Eén hiervan betreft een volledig ronde paal, de drie anderen zijn bekapt of gehalveerd. Tussen de hoekpalen zijn planken bevestigd van circa 30 cm hoog en 5 cm dik. Binnen de bekisting bevonden zich de restanten van twee houten palen, waarvan er één nog 128 cm lang was. Op de bodem werd een liggende plank aangetroffen. De oostzijde van de waterput is beschoeid met 5 gehalveerde balken, mogelijk ter versteviging van de constructie. Uit de waterput werden verschillende vondsten verzameld, waaronder een complete paardenschedel.

Waterput 4

Lengte put: 95 cm.

Breedte put: 80 cm.

Diameter insteek: 247 cm.

Diepte put: min. 170 cm.

Onderkant put: 1.90 m -NAP.

Vorm put: Rechthoek.

Datering: 100-150

Beschrijving

Ten zuidwesten van gebouw 3 bevindt zich waterput 4. Het spoor werd in proefsleuf XV uit 1959 en werkput 28 uit 1983 opgegraven. Het spoor is opgenomen in het oostprofiel van sleuf XV. De insteek is recht en aanzienlijk breder dan de waterput zelf. In het profiel is de put herkenbaar aan twee houten paaltjes van 45 en 50 cm lengte. De opvulling bestaat uit een bruingrijze grond, welke wordt afgedekt door het Romeinse sporenniveau en de cultuurlaag. In het vlak is de waterput rechthoekig. Hoewel er alleen sprake is van losse, rechtopstaande palen of balken en er geen planken zijn herkend, duidt de vorm erop dat de waterput bekist is geweest. Op circa 20cm van de noordhoek werd binnen de insteek een losse paal gedocumenteerd. Het is denkbaar dat deze paal onderdeel heeft uitgemaakt van de putconstructie.

Waterput 5

Diameter put: 85 cm.

Diameter insteek: 180 cm.

Diepte put: min. 150 cm.

Onderkant put: 1.66 m -NAP.

Vorm put: Rond.

Datering: 100-200

Beschrijving

Waterput 5 betreft een ronde tonput. Het spoor werd tijdens het veldwerk van 1959 opgegraven ten westen van gebouwencluster 4.

Hoewel geen coupetekeningen of profielopnamen beschikbaar zijn, staat op de vlaktekening de diepte van de waterput vermeld.

Waterput 6

Lengte put: 95 cm.

Breedte put: 90 cm.

Diameter insteek: 200 cm.

Diepte put: -

Onderkant put: -

Vorm put: Vierkant.

Datering: -

Beschrijving

Tegen de noordoosthoek van gebouwencluster 5 ligt waterput 6. Het spoor werd opgegraven in 1982. De waterput is nagenoeg vierkant met op de hoeken vier ronde palen, waartussen vermoedelijk houten planken hebben gezeten. Het betreft een bekisting. De insteek van de waterput is verbonden aan een langgerekt spoor dat bouwsporen van cluster 5 oversnijdt. Er zijn geen coupes meer beschikbaar.

Waterput 7

Diameter put: -

Diameter insteek: 312 cm.

Diepte put: -

Onderkant put: -

Vorm put: Rond.

Datering: 150-200

Beschrijving

Waterput 7 betreft een 312 bij 288 cm grote kuil, die het spoor is van een vermoedelijk verstoorde waterput. De kuil heeft een kenmerkend donkerbruin humeuze vulling, waarin veel losse houten paalfragmenten werden aangetroffen. Daarnaast bevatte de kuil ook nog twee (mogelijk *in situ*) rechtstaande palen, op 0.73 en 0.78 m -NAP. De palen stonden ongeveer 35cm uit elkaar, op de midden as van het spoor. Verder is het onbekend hoe de waterput eruit gezien heeft, of hoe deze verstoord is geraakt.

Waterput 8

Lengte put: 140 cm.

Breedte put: 125 cm.

Diameter insteek: 185 cm.

Diepte put: -

Onderkant put: -

Vorm put: Rond.

Datering: -

Beschrijving

Op circa 3 meter afstand noordoostelijk van waterput 6 werd een 185 cm brede kuil aangetroffen. Het spoor werd voor het eerst aangesneden in put XIX uit 1959, op circa 0.65 m -NAP. Tijdens veldwerk in 1982 werd het spoor herkend op vlak 3 van werkput 25, op een diepte van 0.78 m -NAP. In beide gevallen betrof het een rond spoor. Op 1.00 m -NAP bleek deze ronde vorm in een rechthoek met ronde hoeken te veranderen. Het lijkt erop dat zowel de insteek als het spoor van een kistput zijn herkend. Hoewel op het diepste niveau nog een paalspoor binnen het rechthoekige spoor werd aangetroffen, zijn in het vlak helaas niet meer gegevens waargenomen als gevolg van de extreem natte omstandigheden tijdens het veldwerk. Daarnaast zijn ook de verticale gegevens niet beschikbaar. Desondanks doen de rechthoekige vorm, en daarmee gepaard gaande bruine humeuze vulling, vermoeden dat het een waterput betreft.

Bijlage 2

STEMPELS OP ONVERSIERDE TERRA SIGILLATA

Stempels op gladwandige terra sigillata; alfabetisch. In grijs de aanvullingen. Determinaties J.A. Trimpe Burger. Lezing en datering van diverse stempels is bijgewerkt naar de huidige kennis.

Stempel	Pottenbakker	Atelier	Datering	Vondstnummer
ABALANIS (retro)	ABALANIS	Lezoux?	100-200	537
AFRI.M	AFER	La Graufesenque?	40-80	594
AL.BINVS FE	ALBINVS	Rheinzabern	150-200	par
AL.BINVS F	ALBINVS	Rheinzabern	150-200	153
AMABILIS?	AMABILIS?	La Madeleine/Rheinzabern	115-190	329
ANAILL.FE	ANAILLVS	Lezoux	100-140	282
APOLINARIS	APOLINARIS	Martres de Veyre	100-190	340
OF APRO	APRONIS	La Graufesenque	70-100	201
AVCELLA.F	AVCELLA	Lezoux	120-150	683
BIGA.F[	BIGA	Lezoux?	125-150	548
BORILLI OF	BORILLVS	Lezoux	100-190	146
BOVDILV FI	BOUDILLVS	Avocourt/Trier	175-225	686
BOUDVS F (retro)	BOUDVS	Lavoye, Sinzig, Trier	115-190	521
BVCCATVS	BVCCATVS	Trier?	175-200	162
BVCCIVS.F	BVCCIVS	Lezoux	100-140	47
BVCCIVS	BVCCIVS	Lezoux	100-140	129
BVCCVS	BVCCVS/BVCCIVS	La Madeleine	130-160	179
BVCCIVS	BVCCIVS	Lezoux	100-140	248
CARA[	CARANTVS?	La Graufesenque	65-95	360
CATVCVS FECI ?	CATVCVS	Lavoye	150-200	30
CARATEDO	CARATEDO	Lezoux	115-190	183
CARATIMA	CARATVS	Lezoux?	115-190	239
CARROTALIS	CARROTALVS	Avocourt, Pont des Remes	150-200	212
CARVSSA ?	CARVSSA?	Lezoux	140-190?	252
CASSIVS F	CASSIVS	Chémery/Faulquemont, Heiligenberg, Mittelbronn	100-190	670
CIRIVNA F	CIRIVNA	Heiligenberg	135-180	281
OF COELI	COELVS	La Graufesenque	65-85	Geen nummer
COMISILLVS F	COMISILLVS	Trier	115-190	165
COMITIALIS ?	COMITIALIS?	Rheinzabern	115-190	16

Stempel	Pottenbakker	Atelier	Datering	Vondstnummer
CVM ?	CVMIVS?	Onbekend	Onbekend	111
C.IVL.PR[	C. IVLIVS PRIMIGENIVS	La Graufesenque	90-120	359
DATIVS	DATIVS	Rheinzabern	160-240	16
DATIVS	DATIVS	Rheinzabern	160-240	243
DIVIXT[	DIVIXTVS	Lezoux	140-190	282
DVBITATVS FE	DVBITATVS	Rheinzabern	150-200	367
ELLENIVS	ELLENIVS	Les Allieux	170-200	337
ELLENIVS	ELLENIVS	Les Allieux	170-200	G.
EVRI TVS F	EVRI TVS	Rheinzabern	150-200	243
FESTVS F	FESTVS	Lezoux	100-190	343
F.V.S. CI	FVSCVS	Zuidgallisch	85-120	226
GAI.MA	GAIVS	Lezoux	100-140	239
OFGAI.IVL	GAIVS IVLIVS	La Graufesenque	70-100	358
GATVS.VALIS F	GATVS VALIS	La Madeleine	130-160	678
GEMELINI[	GEMELINVS	Lezoux	100-140	146
IVLIANVS	IVLIANVS	Rheinzabern	175-200	20a
IVLIVS (retro)	IVLIVS	Rheinzabern	175-225	279
IVNIVS F	IVNIVS	Rheinzabern	115-190	243
LENTVLI	LENTVLI	La Madeleine	130-160	153
LENTVLI	LENTVLI	La Madeleine	130-160	70
ILENT.VLI	LENTVLVS	La Madeleine	130-160	115
LIPVCA F	LIPVCA?	Sinzig	130-165	311
LVCIVS	LVCIVS	Rheinzabern	115-190	548
LVCIVS (retro)	LVCIVS	Rheinzabern	115-190	G.
LVPERCVS F	LVPERCVS	Oostgallisch	150-200	4
LVPPA F	LVPPA	Lezoux	100-140	584
MACCIRRAM	MACCIRRA	Lezoux	115-190	298
MACRINVS ?	MACRINVS?	Lezoux	115-190	684
MAGNVS ?	MAGNVS ?	Trier	155-260	293
MARTI[?	MARTIALIS ??	Chémery/Faulquemont	100-190	200
MELISSVS F	MELISSVS	Trier	175-225	251
MELISSVSF	MELISSVS	Trier	175-225	352
MIINDA	MENDA	Argonnen	150-200	683
M.....	M....	Zuidgallisch	0-120	597
MINVTVS F	MINVTVS	Trier	175-225	340
MORICI	MORICVS	Trier	175-225	Jaar 1983
NASSO FEC	NASSO	Sinzig/Argonnen	100-190	189
NOTVS F	NOTVS	La Graufesenque	35-80	138
PATERCLI	PATERCLINVS	Lezoux	70-100	159
PATERCLINI.M?	PATERCLINVS	Lezoux	140-190	357

Stempel	Pottenbakker	Atelier	Datering	Vondstnummer
PATERN.F	PATERNVS	Blickweiler/Rheinzabern	115-190	130
PATRICIA F	PATRICIANVS	Rheinzabern	150-200	311
PATRICIA F	PATRICIANVS	Rheinzabern	150-200	Losse vondst
PATRVITVS	PATRVITVS	Heiligenberg/Rheinzabern	175-225	243
PAVLLVS F	PAVLLVS	Lezoux	40-80	130
PAVL.LIM	PAVLLVS	Lezoux/Lubié	115-190	31
PECULIARIS F	PECULIARIS	Lezoux	80-190	498
PRAETERITVS	PRAETERITVS	Trier	140-200	311
PRID.FEC	PRIDIANVS	La Madeleine	130-160	311
OF PRIMI	PRIMVS	La Graufesenque	40-80	467
PRISCI.M ?	PRISCVS ??	Eschweilerhof	140-200	463
QVINTVS ?	QVINTVS ?	Trier	175-225	41
REDITI M	REDITVS	Lezoux	100-190	525
I RVCCATA I	RVCCATANVS	Trier	140-200	164
RVFFI.MA	RVFFVS	Lezoux	115-190	293
OF.RVFIN	RVFINVS	La Graufesenque	35-80	239
SABELLVS	SABELLVS	La Madeleine	130-160	548
SABINVS	SABINVS	La Madeleine	130-160	252
SATVRNINI	SATVRNINVS	Oostgallisch	115-190	330
SATVRN[	SATVRNINVS	Oostgallisch	115-190	481
SEVERI MA	SEVERIANVS	Lezoux?	150-165	327
SILVINI.M	SILVINVS	La Graufesenque	25-80	355
SILVI.OF	SILVIVS	Lezoux	70-100	544
SOLIIMNI ?	SOLEMNIS	Lezoux	100-140	183
TASSCA FE	TASSCA	Trier/Westerndorf	150-200	125
TEDDILI	TEDDILVS	Lezoux	70-100	181
TEDDILI	TEDDILVS	Lezoux	70-100	181
TERTIOL F	TERTIOLVS	Lezoux	100-140	66
TOCCIVS	TOCCIVS	Argonnen	115-140	226
TORDILO	TORDILO	Trier	190-210	Geen nummer
TORDILO	TORDILO	Trier	190-210	Geen nummer
VERVS FEC	VERVS	Rheinzabern	175-200	354
VICTOR[	VICTORINVS	Rheinzabern	175-200	374
VICTORINVSF?	VICTORINVS	Rheinzabern	175-200	Geen nummer
OF VITA	VITALIS	La Graufesenque	65-100	508
OF VITA	VITALIS	La Graufesenque	65-100	159
VITA ?	VITALIS ?	La Graufesenque	65-100	204
OF VITALI ?	VITALIS	La Graufesenque	65-100	664
VITALIS	VITALIS	La Graufesenque	65-100	552
OF VITALIS	VITALIS	La Graufesenque	65-100	586
VITALIS	VITALIS	Trier	175-225	9

Stempel	Pottenbakker	Atelier	Datering	Vondstnummer
VITALIS	VITALIS	Trier	175-225	614
VITALIS	VITALIS	Trier	175-225	193
VOLVNTOSSVS	VOLVNTOSSVS	Trier	175-225	351
VOLVNTOSSVS	VOLVNTOSSVS	Trier	175-225	500
Figuurstempel	Figuurstempel	Trier?	175-200	243
Figuurstempel	Figuurstempel	Trier	175-200	614
Figuurstempel zuiltje	Zuiltje	Trier/Argonnen	140-200	325
Puntrozetstempel	Rozetstempel	Trier?	175-225	369
Rozetstempel	Rozetstempel	Trier?	175-225	2
]0	Onbekend	Onbekend	Onbekend	XII
[RI	Onbekend	Onbekend	Onbekend	463
Analfabetenstempel?	Onbekend	Onbekend	Onbekend	637
Onleesbaar	Onbekend	Onbekend	Onbekend	482
Onleesbaar	Onbekend	Onbekend	Onbekend	508
Onleesbaar	Onbekend	Onbekend	Onbekend	311

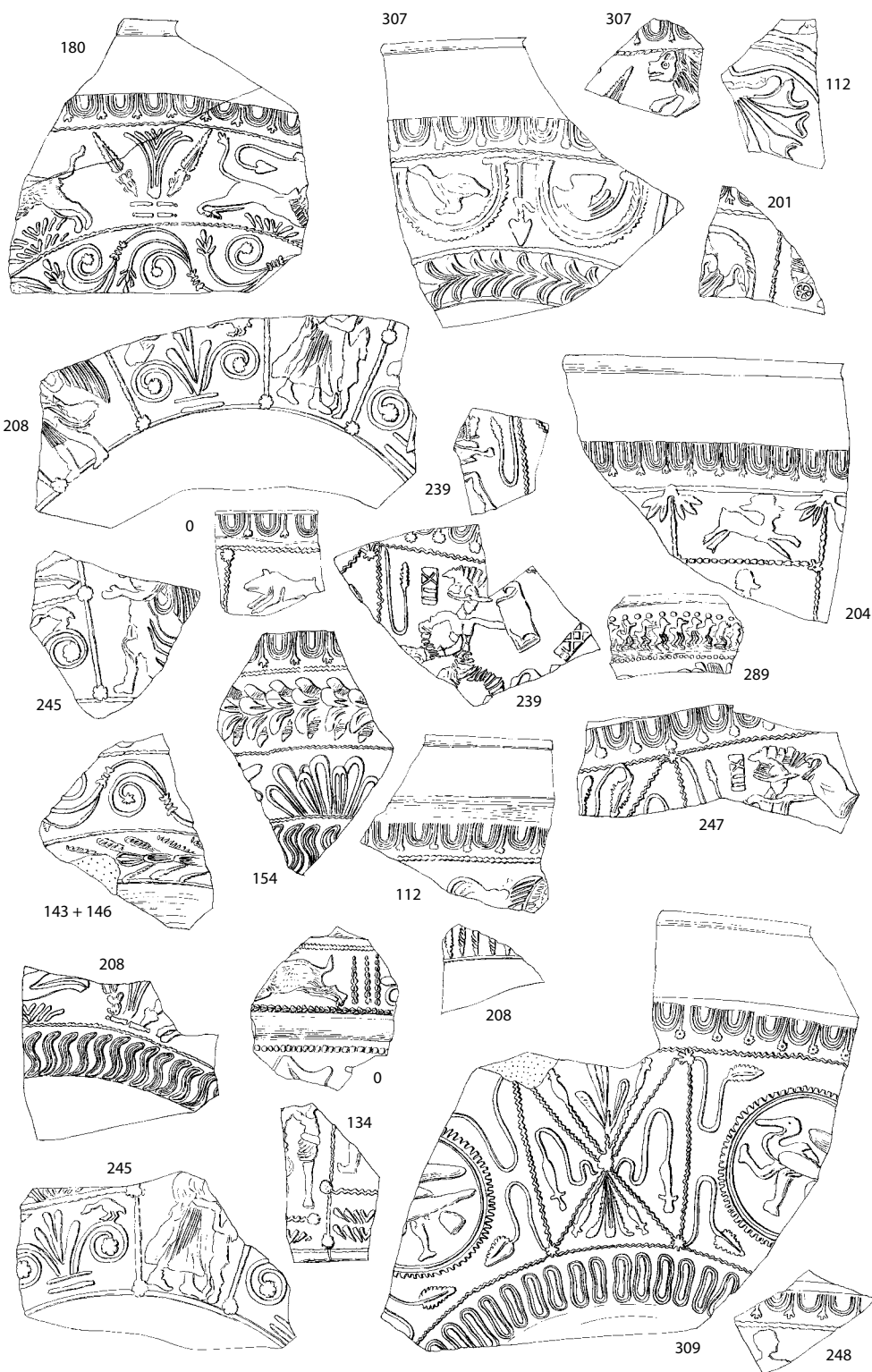
Bijlage 3

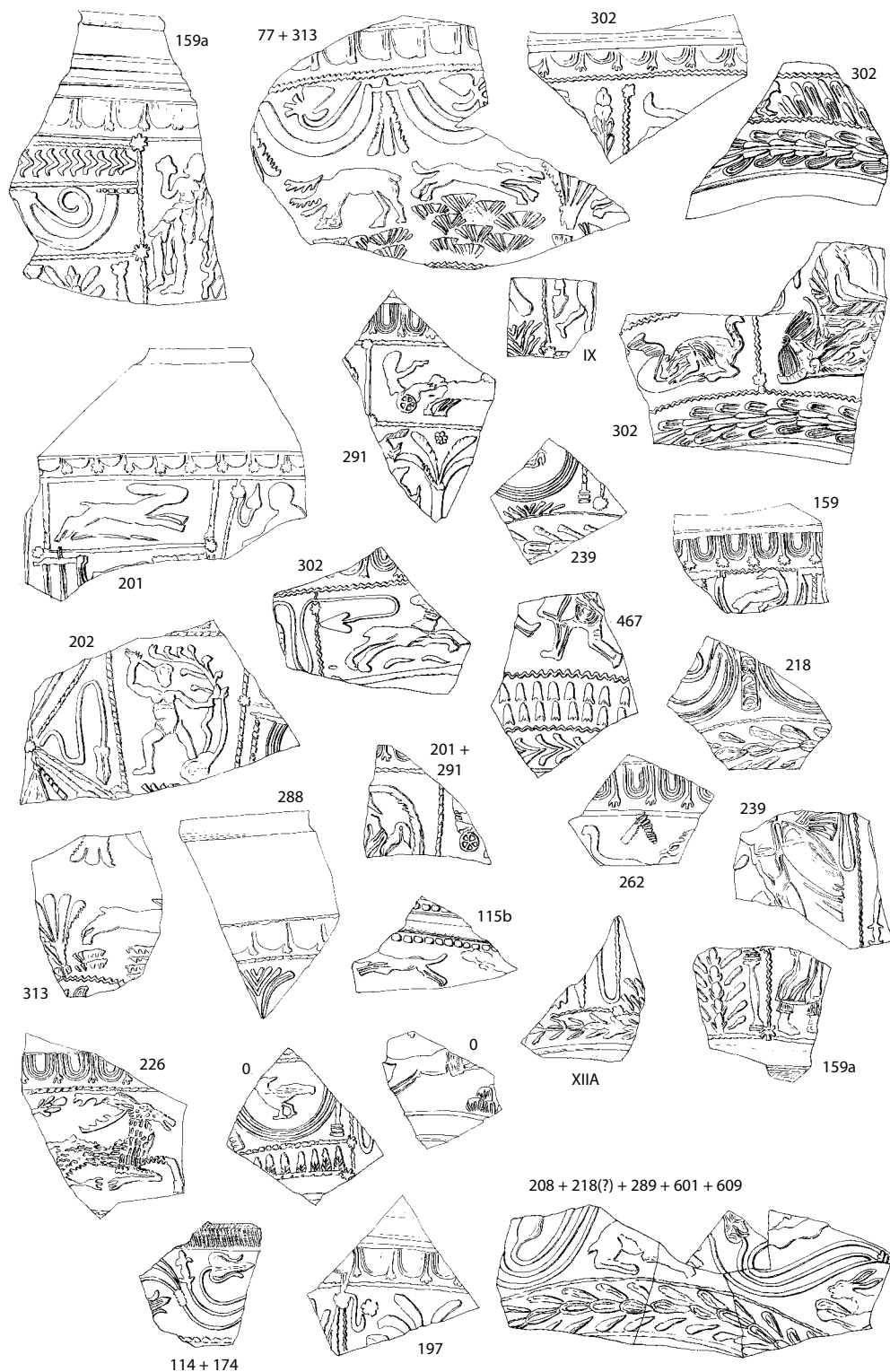
AFBEELDINGEN VERSIERDE TERRA SIGILLATA

Alle aardewerkfragmenten zijn afbeeld schaal 1:2. De tekeningen zijn vervaardigd door Trimpe Burger. De fragmenten zijn gegroepeerd naar productiecentrum. Hiervoor is uitgegaan van de determinaties van Trimpe Burger. De vondstnummers verwijzen naar de database die te raadplegen is op DANS EASY (persistent identifier: urn:nbn:nl:ui:13-4pm1-n4). Losse vondsten hebben vondstnummer nul gekregen. Losse scherven die aan een bepaalde werkput toe te wijzen zijn hebben een Romeins cijfer als vondstnummer.

Zuidgallisch

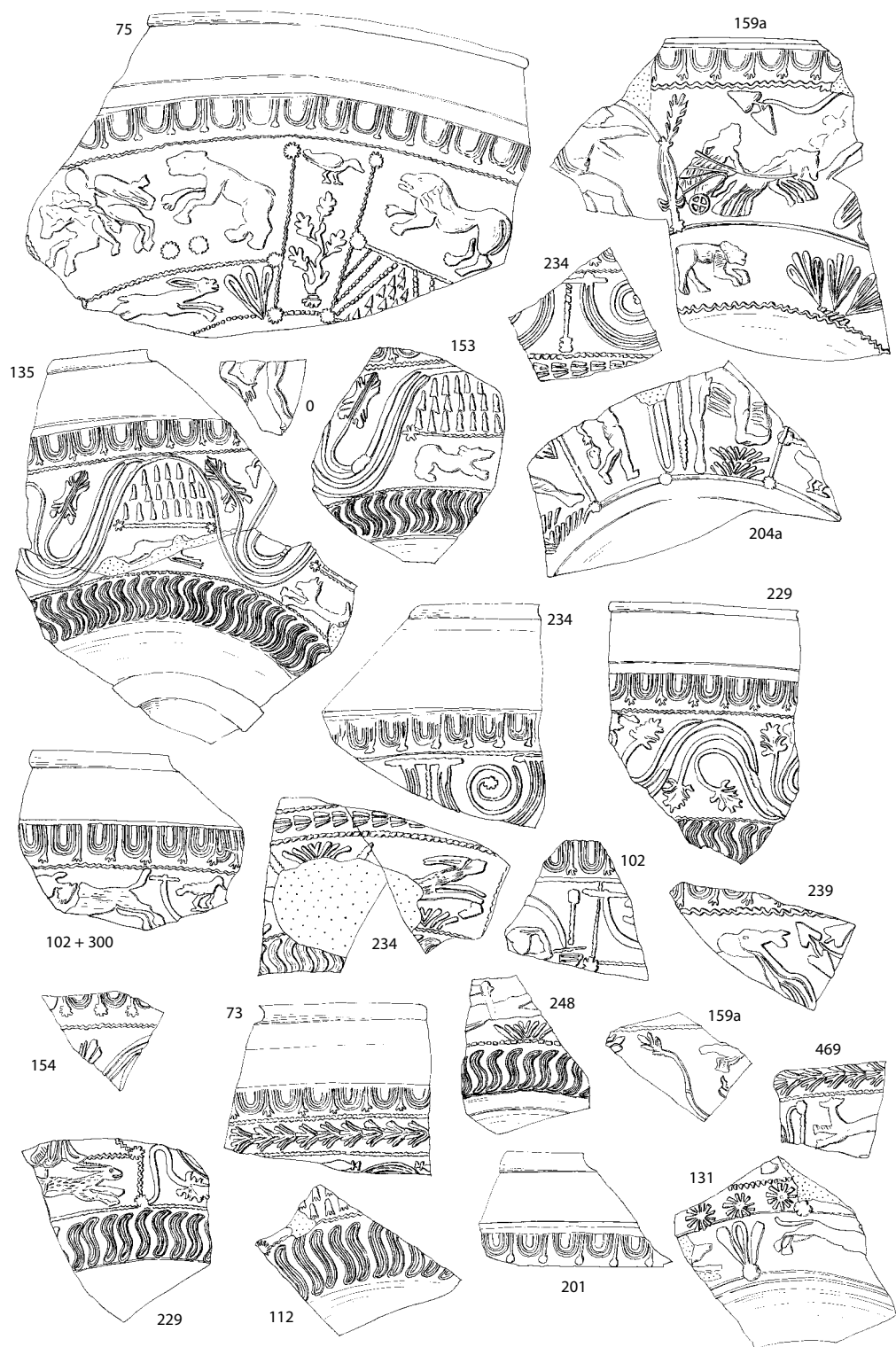
schaal 1:2

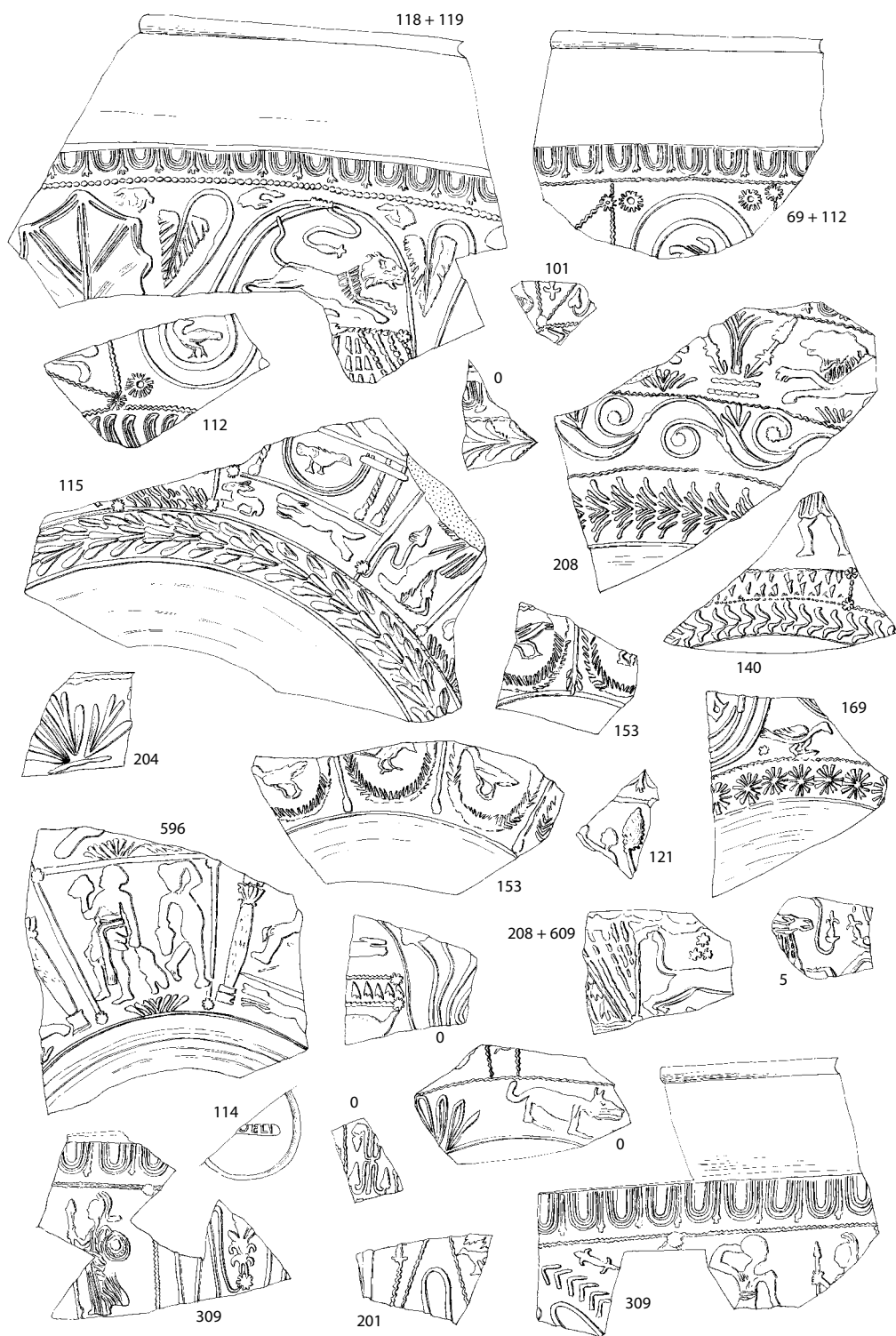

Zuidgallisch

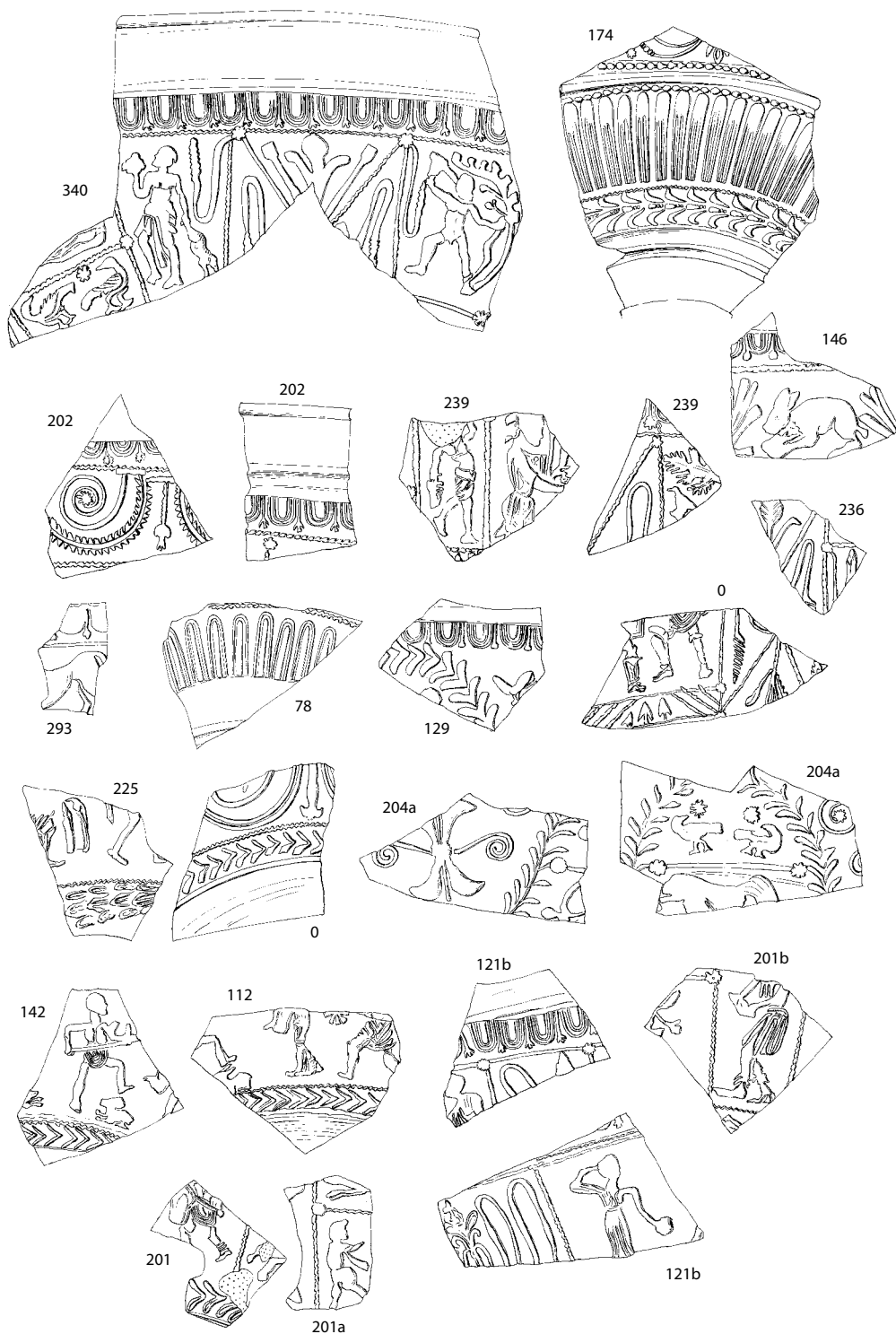
schaal 1:2

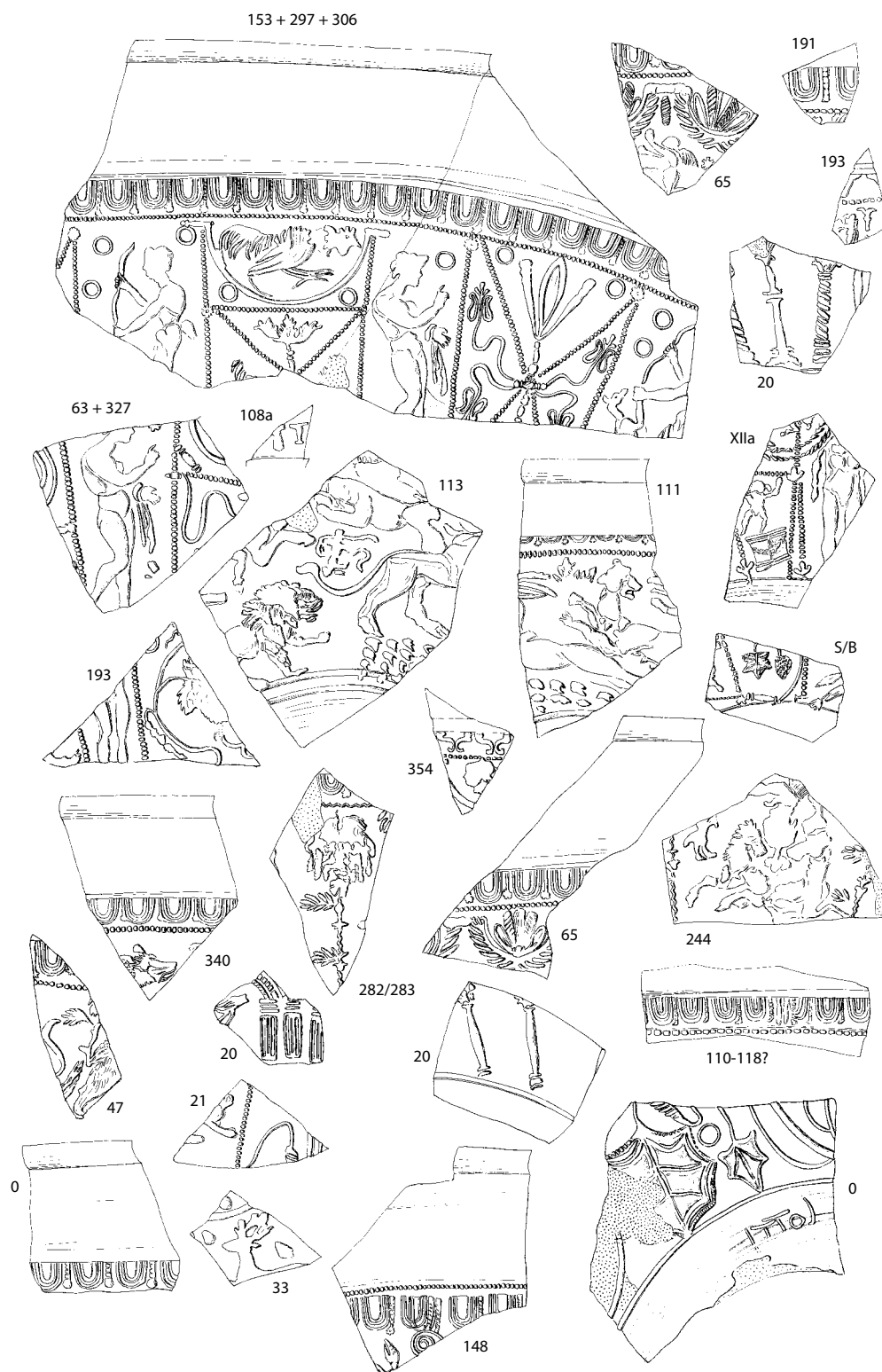

Zuidgallisch

schaal 1:2

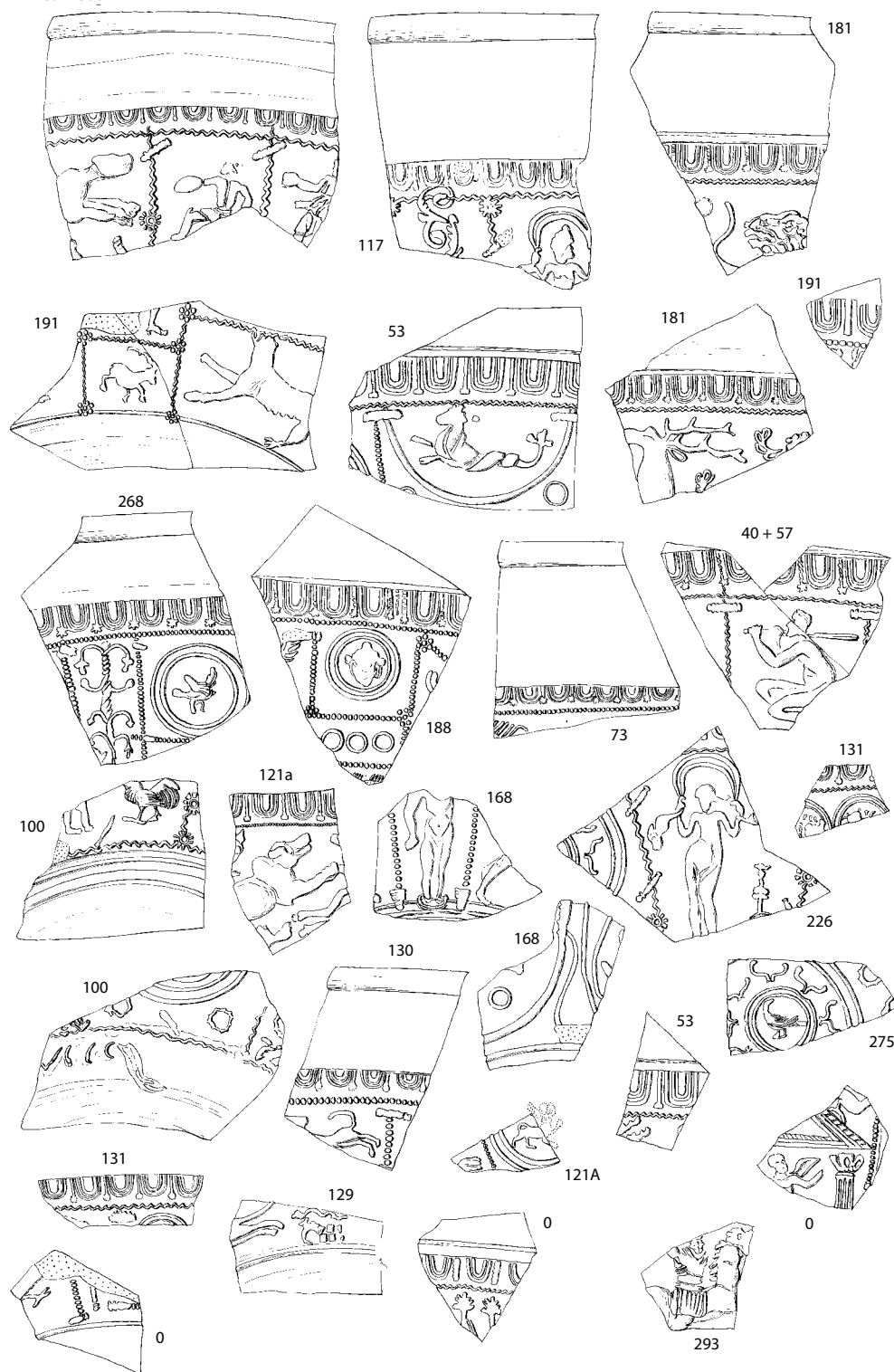

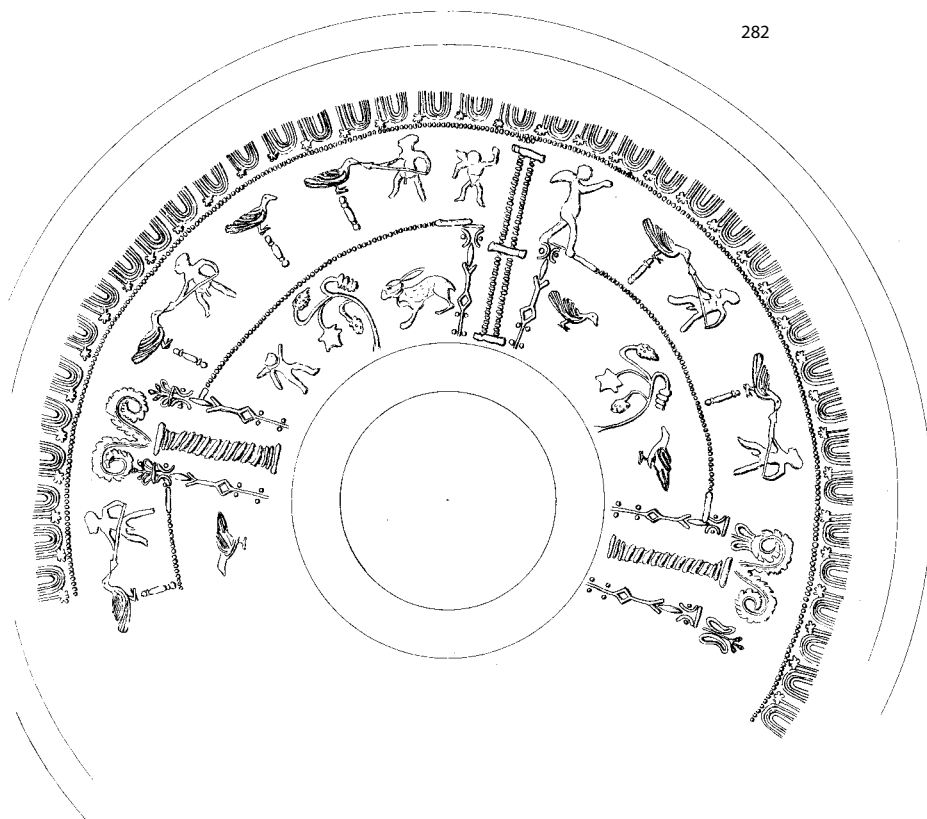

Lezoux

schaal 1:2

259 + 306

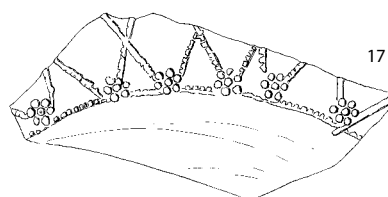
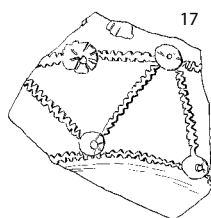

Mittelbronn

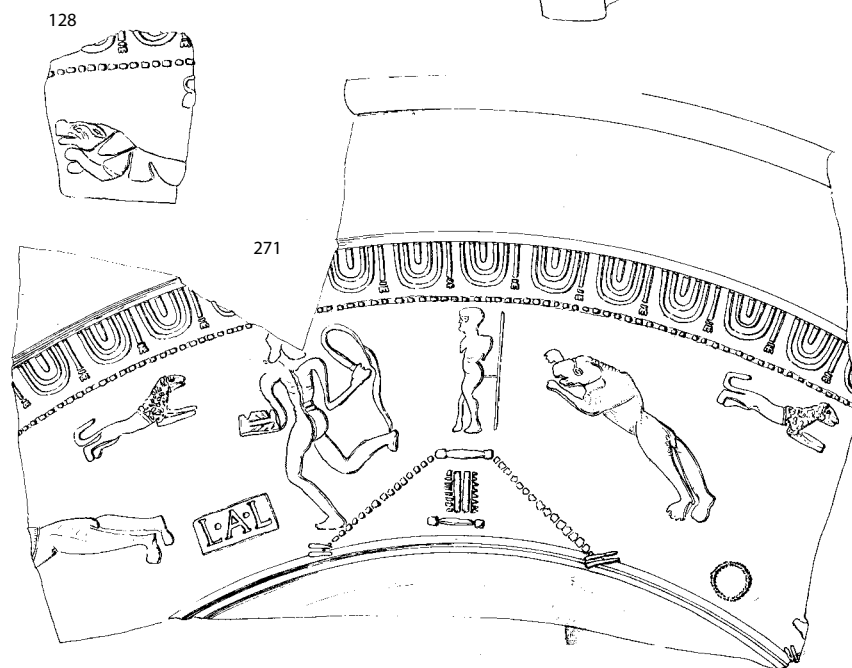
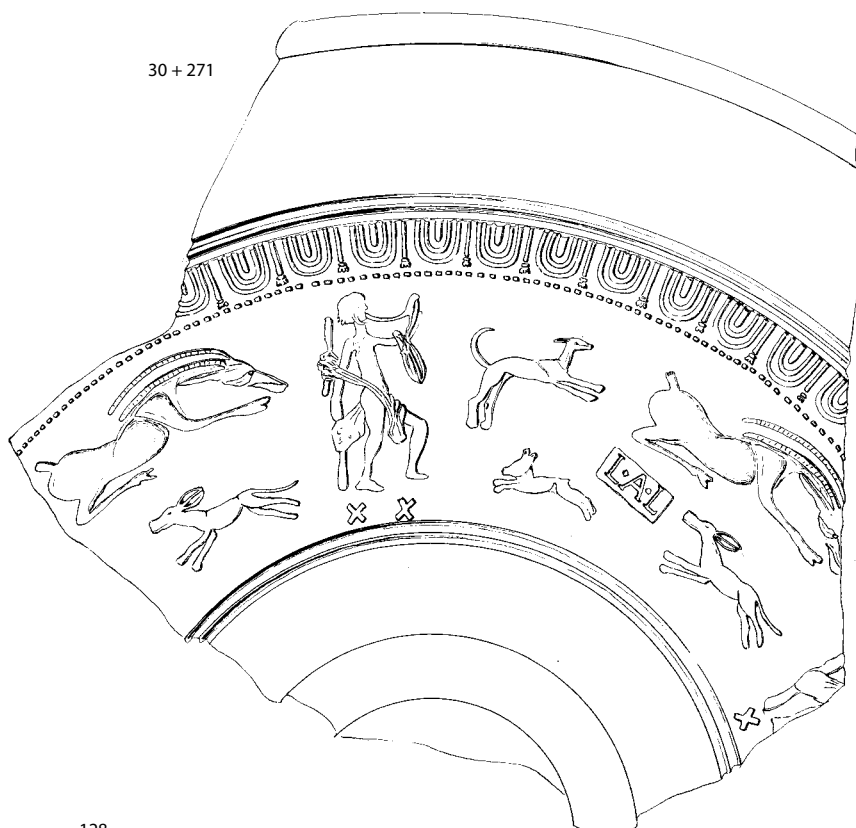
schaal 1:2

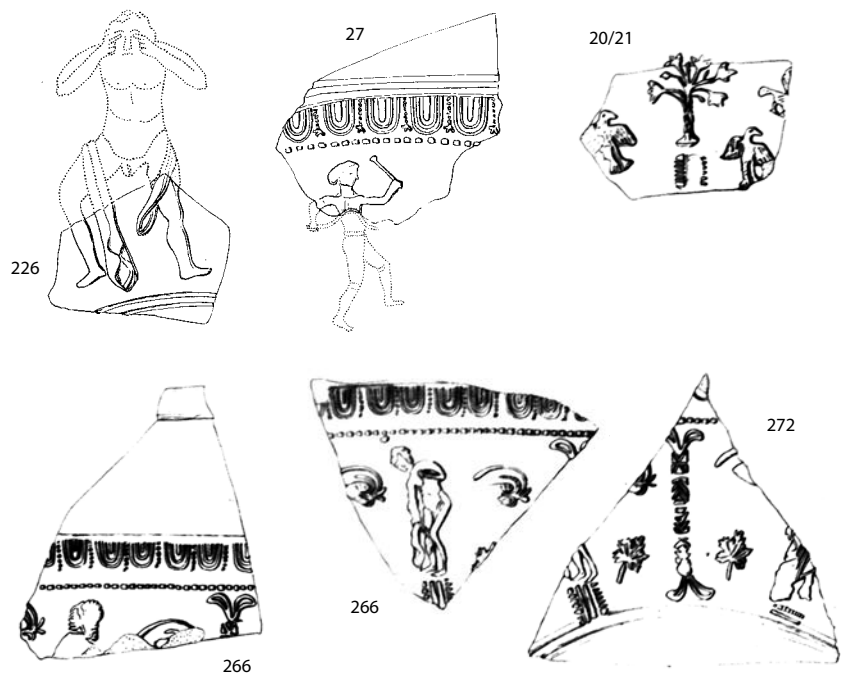

Blickweiler-Eschweilerhof

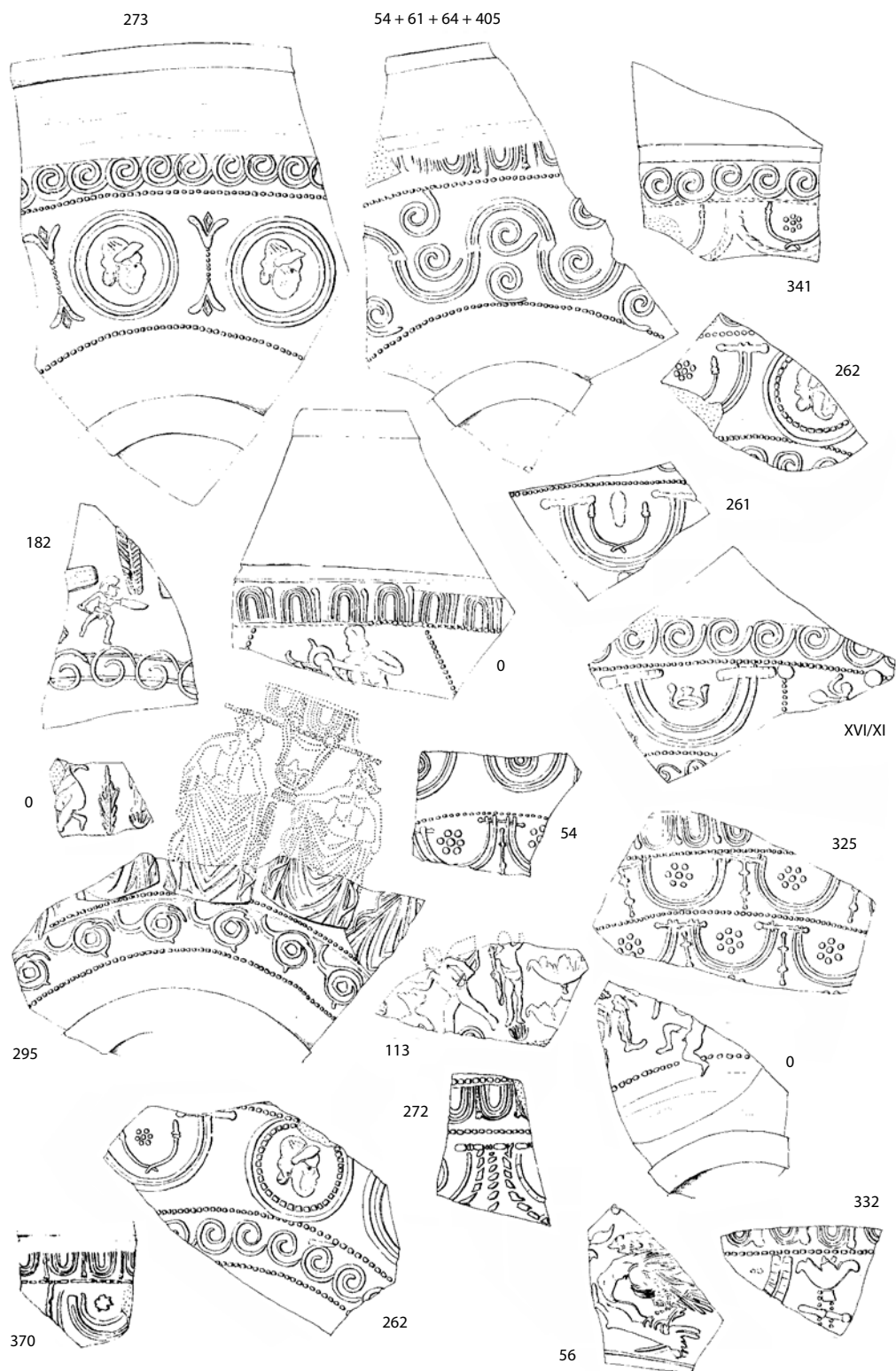
schaal 1:2

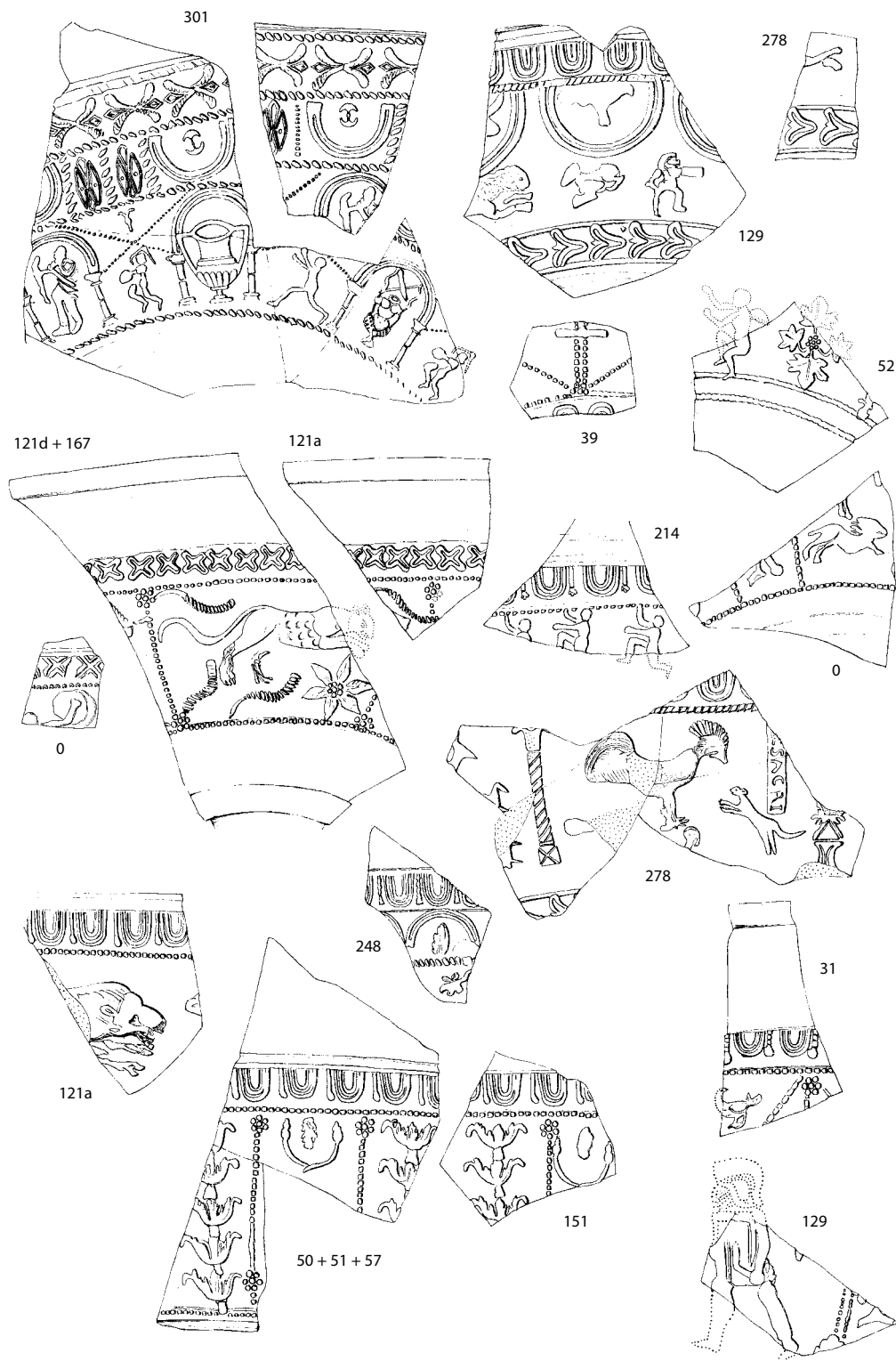

La Madeleine

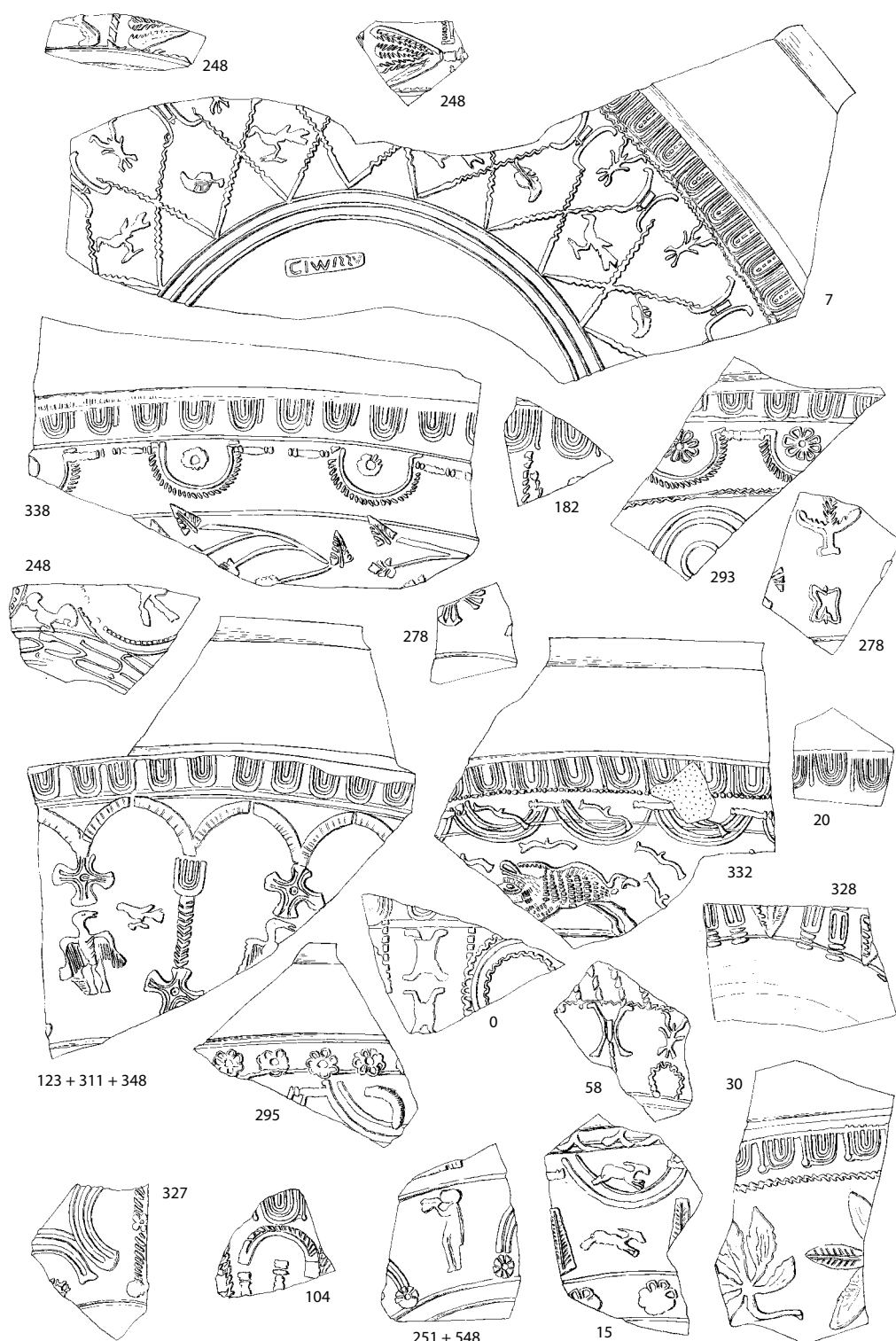
schaal 1:2

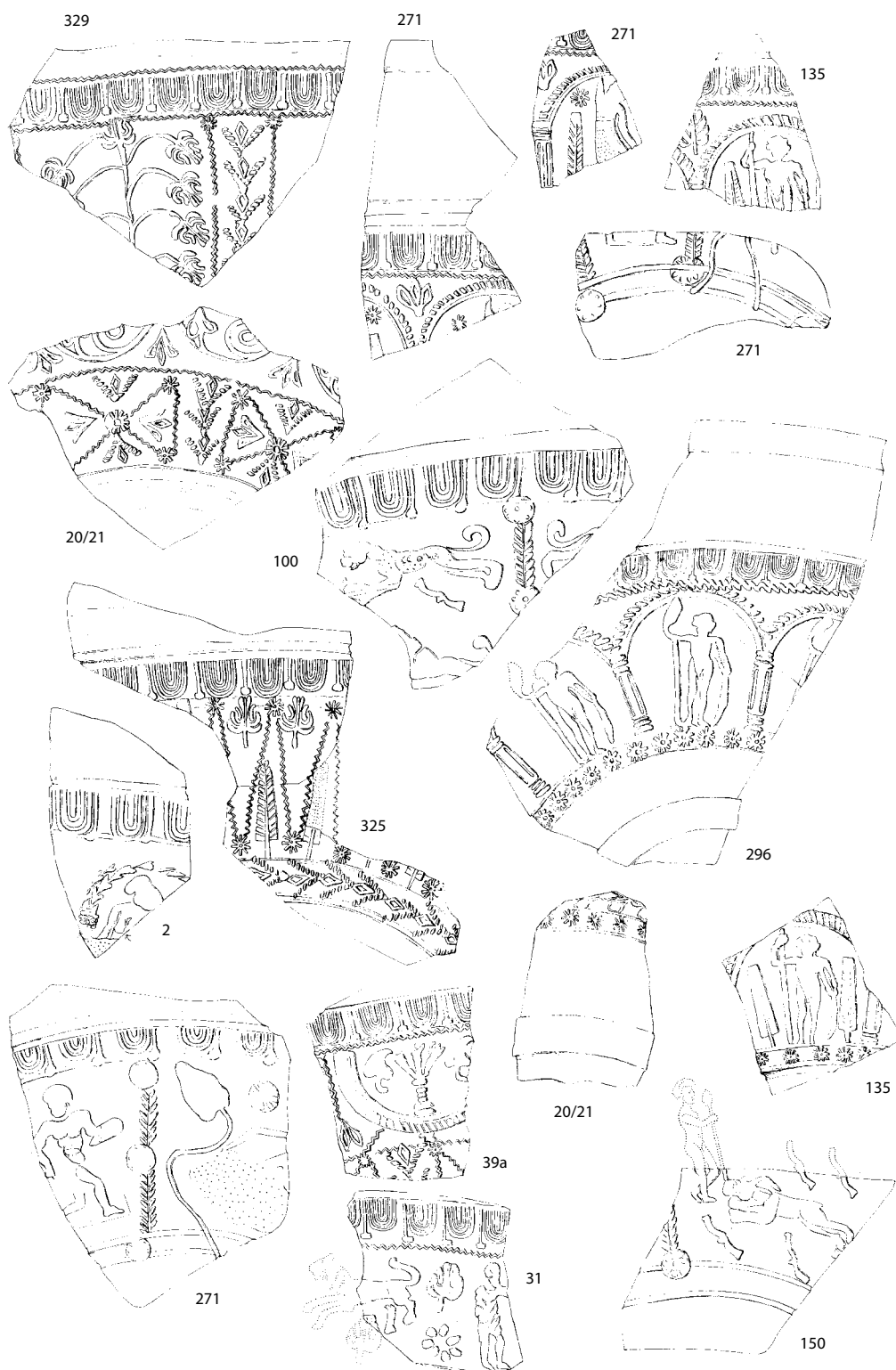

Argonnen

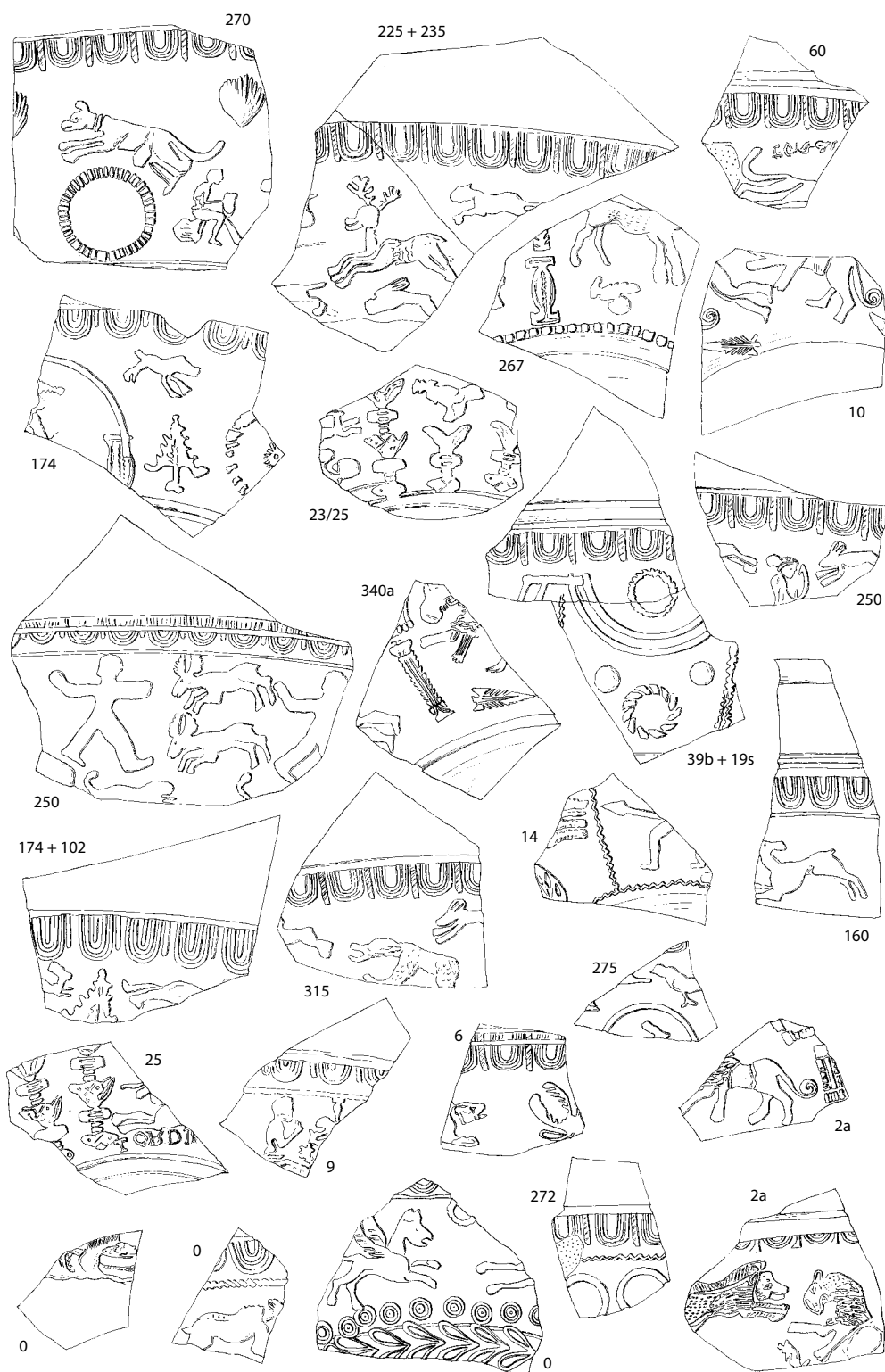
schaal 1:2

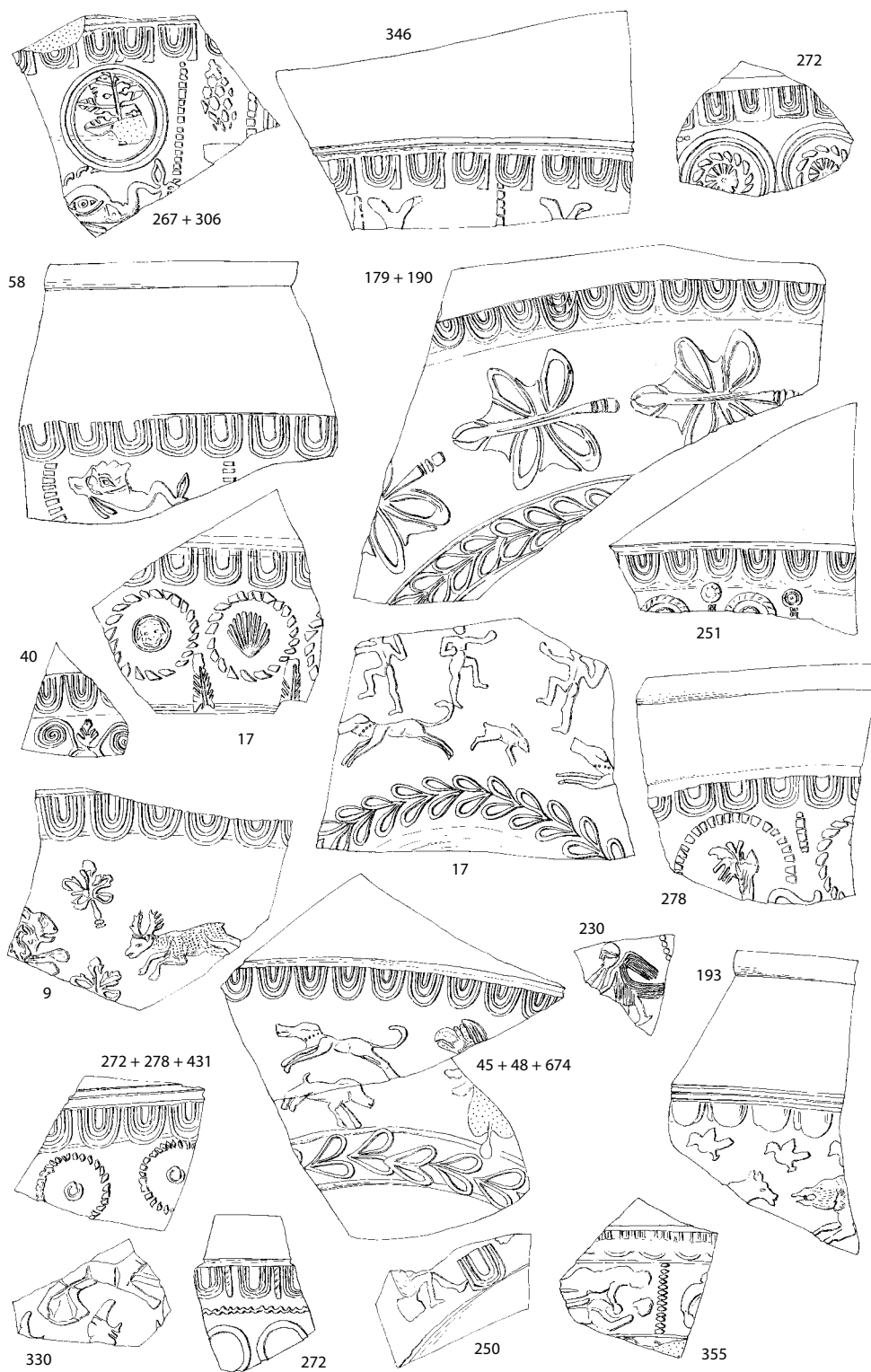

Trier

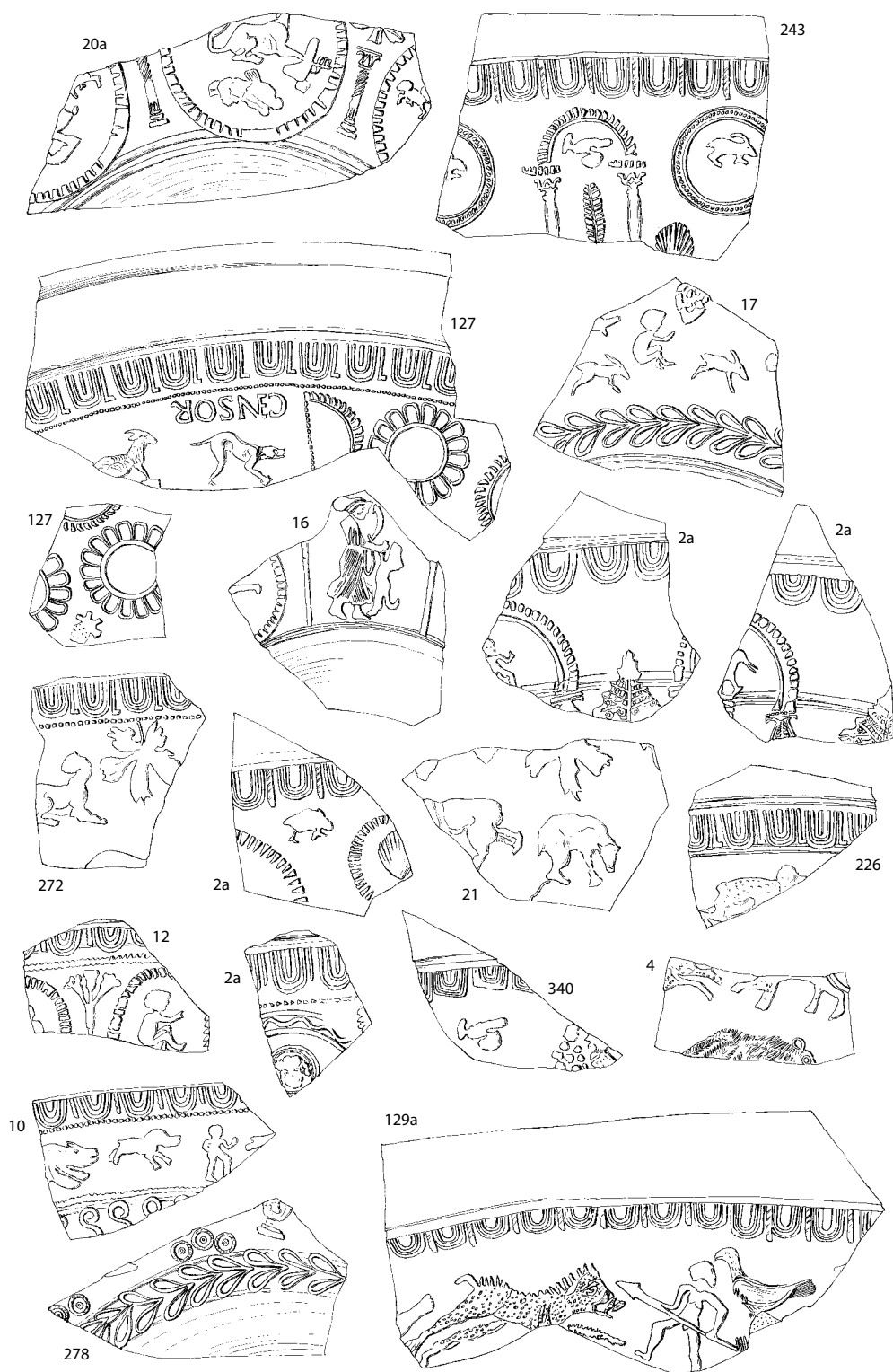
schaal 1:2

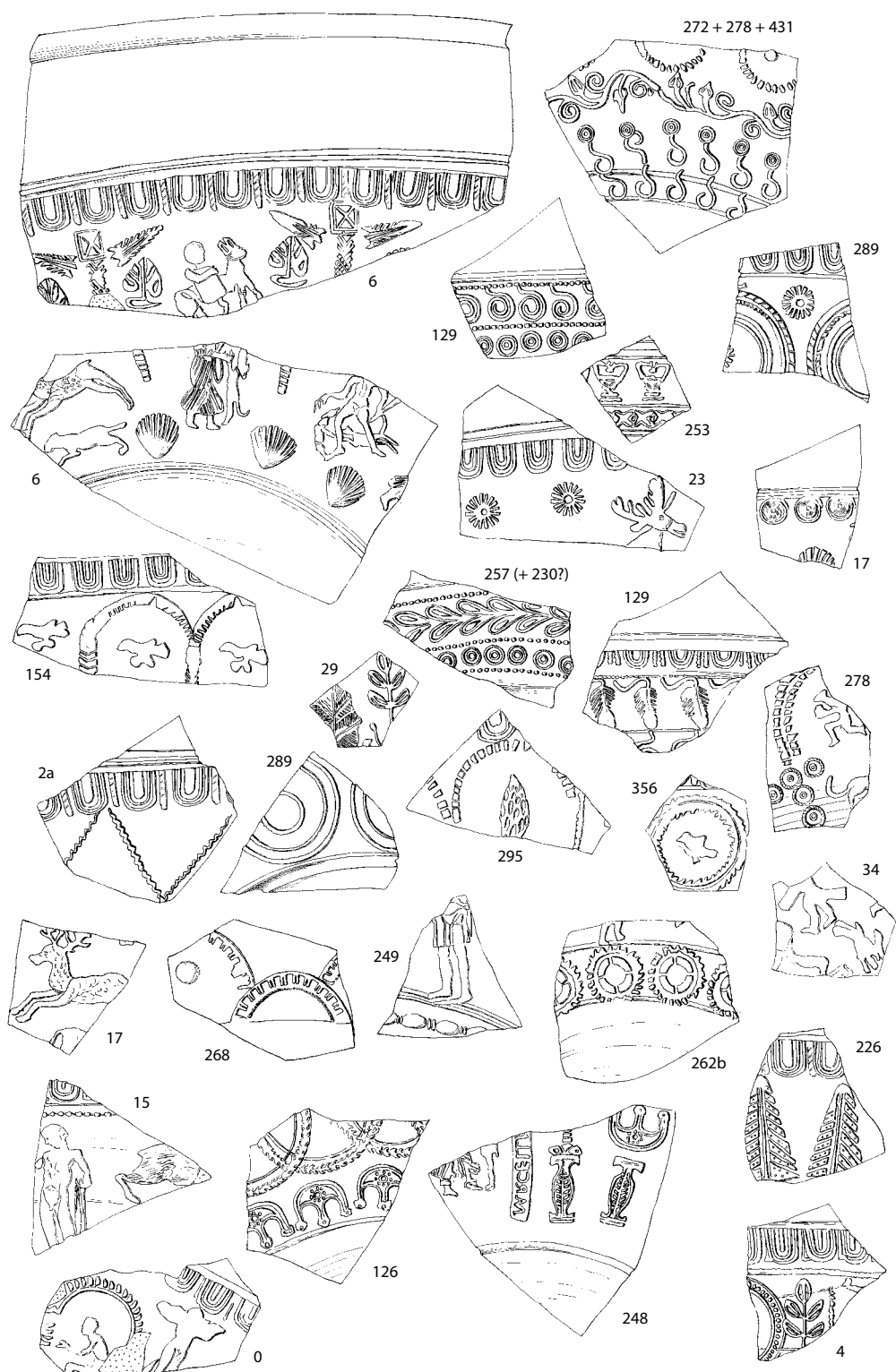

Trier

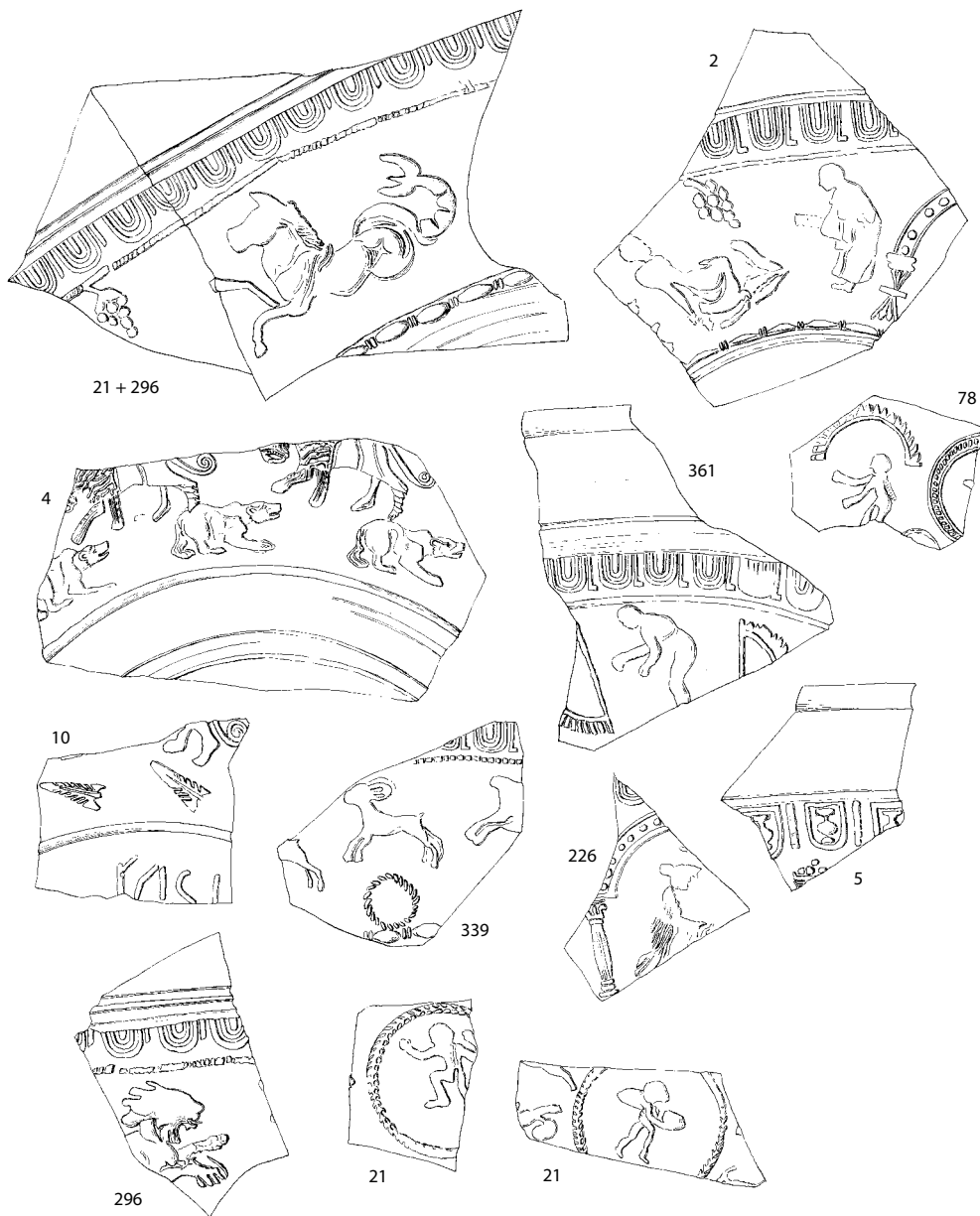
schaal 1:2

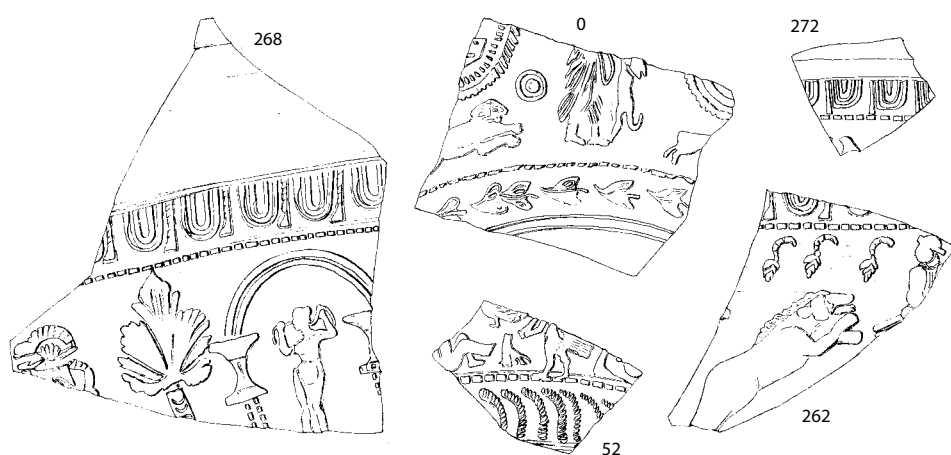

Trier

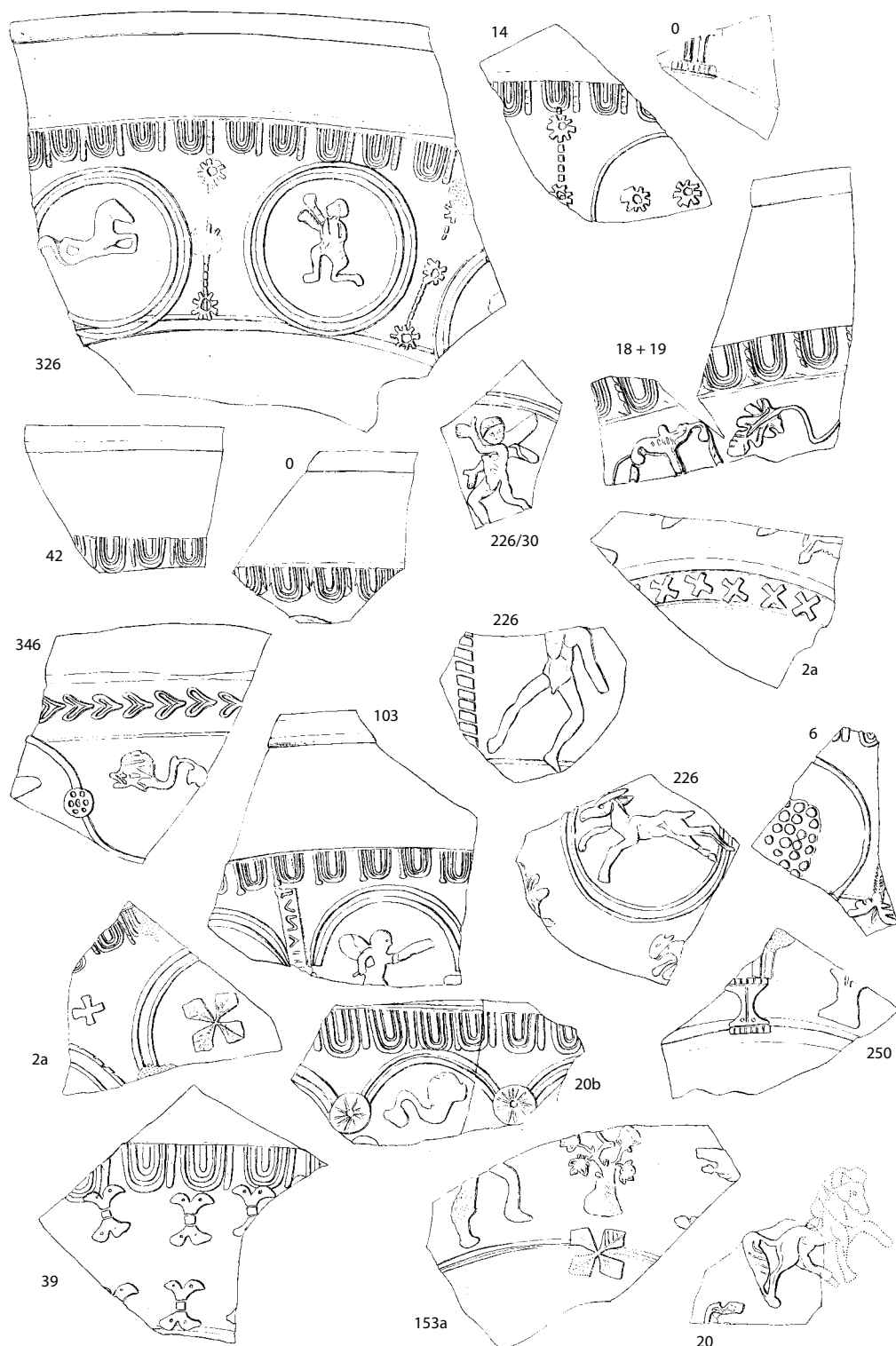
schaal 1:2

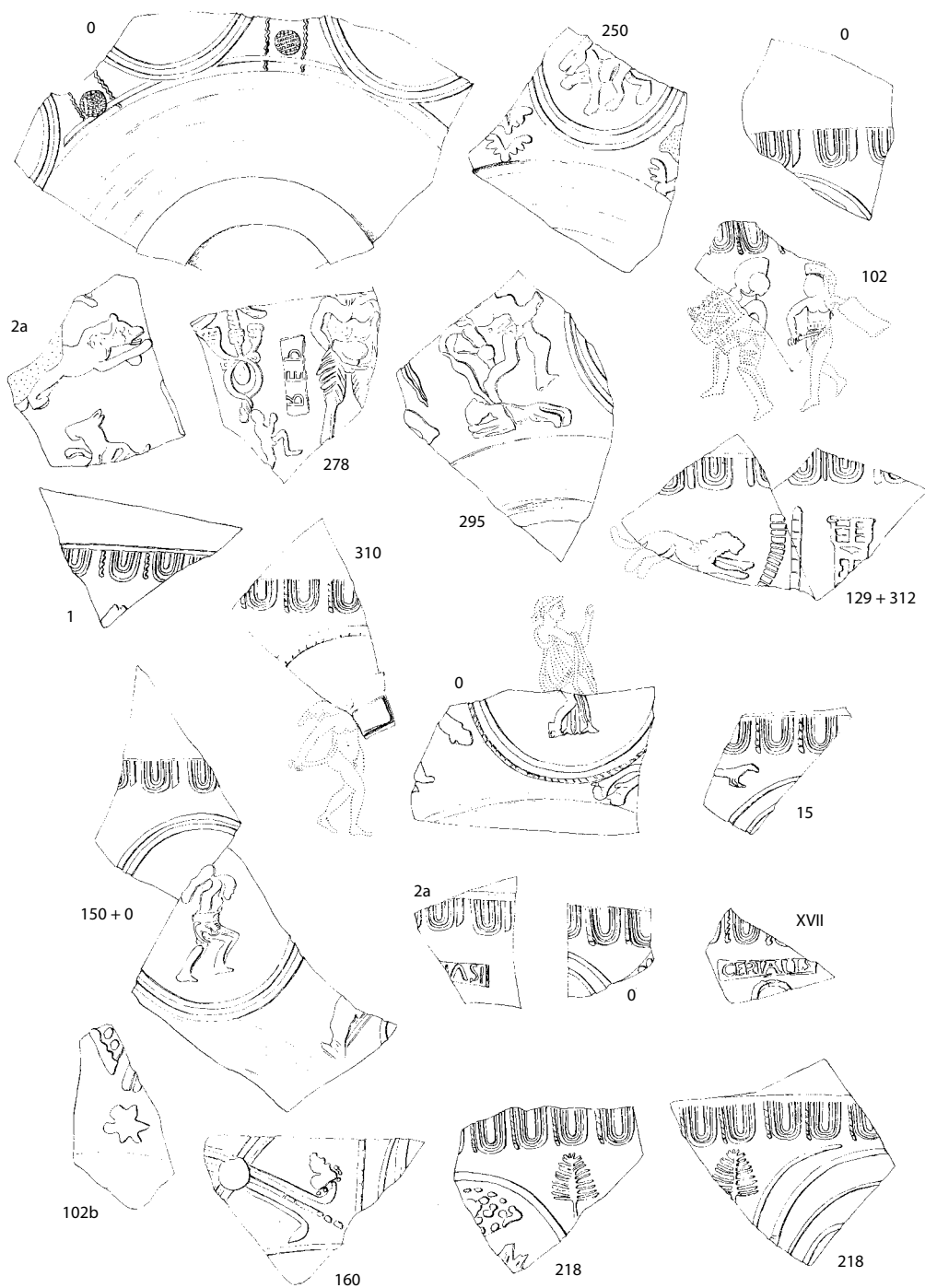

Rheinzabern

schaal 1:2

De Auteurs

Jasper de Bruin

Faculteit der Archeologie
Universiteit Leiden
Postbus 9515
2300 RA Leiden

Guus Besuijen

Hazenberg Archeologie
Middelstegegracht 89r
2312 TT Leiden

Hans Siemons

Hazenberg Archeologie
Middelstegegracht 89r
2312 TT Leiden

Jeroen van Zoolingen

Afdeling Archeologie
Dienst Stadsbeheer
Gemeente Den Haag
Postbus 12651
2500 DP Den Haag

GOEDEREDE-OUDE OOSTDIJK EEN HAVENPLAATS UIT DE ROMEINSE TIJD

Even ten noorden van Goedereede, in de Oude Oostdijkpolder, bevond zich in de Romeinse tijd een nederzettingsterrein. Hier vonden in de jaren '50 en '80 van de twintigste eeuw opgravingen plaats. Middelen voor de uitwerking van de resultaten van het onderzoek ontbraken echter, waardoor jarenlang onduidelijk was wat de omvang en het karakter van de nederzetting was. In 2010-2011 is de vindplaats in het kader van het onderzoeksprogramma Odyssee ontsloten. Hierbij zijn de destijds opgegraven grondsporen en een deel van het vondstmateriaal geanalyseerd.

Het nederzettingsterrein was gelegen aan een bevaarbare kreek, waarlangs de toenmalige bewoners beschoeiingen en kadewerken hebben aangelegd. Andere opvallende elementen zijn de planmatige uitleg van de nederzetting, het voorkomen van pakhuizen en grote hoeveelheden geïmporteerd aardewerk. Op basis van deze gegevens kan gesproken worden van een havenplaats, die functioneerde tussen 85 en 225 na Christus. De nederzetting heeft waarschijnlijk een belangrijke functie gehad in de overslag en distributie van diverse goederen, waaronder keramiek en voedingsgewassen. Tevens gaat het om een van de grotere plaatsen uit de Romeinse tijd in het westen van Nederland. De gegevens van het onderzoek in Goedereede tonen aan dat de grootschalige overslag en distributie van goederen, die heden ten dage het economisch leven in de West-Nederlandse delta domineert, al in de Romeinse tijd een aanvang heeft genomen.

Sidestone Press

Bestelnummer: SSP118870001

ISBN: 978-90-8890-083-9

9 789088 900839 >